Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 2 • 2006 (Güz)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü: Mustafa Şentop

Yayın Kurulu: M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Murteza Bedir

Yayın Danışma Kurulu: Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İpşirli (Fatih Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail E. Erünsal (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Emin Artuk (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal Beydilli (Yeditepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman Kaşıkçı (Erzincan Üniversitesi)

Kapak tasarımı: MimEmin
Sayfa tasarımı: Ender Boztürk
Baskı: Seçil Ofset
100. Yıl Mahallesi MAS-SİT Matbaacılar Sitesi
4. Cad. No: 77 Bağcılar-İstanbul Tel: (0 212) 629 06 15

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim
Karlıdere Caddesi Toygar Sitesi B. 2 D. 6 Üsküdar/İstanbul

e-mail: turkhukuktarihi@gmail.com

ISSN 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 2 • 2006 (Güz)

İçindekiler

Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı 7
Yunus Koç – Murat Tuğlacı

Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları 25
Esra Yakut

Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh 41
Ekrem Buğra Ekinci

Osmanlı Sonrası Bulgaristan Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulü Mevzuatı ve Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Tasarısı (1933-1934) 61
H. Mehmet Günay

Erzurum Eyâlet Kanunnâmelerinin Tahlili 87
Bilgehan Pamuk

İlk Hukuk Lügatlerimiz (1870-1928) 99
Ali Adem Yörük

Kitâbiyat

Sacred Law in the Holy City: The Khedival Challenge to the Ottomans as seen from Jerusalem, 1829-1841 129

Mehmet Akman

I. Tertip Düstûr Kılavuzu, Osmanlı Devlet Mevzûatı (1839-1908) 131

Mehmet Akman

Local Court, Provincial Society and Justice in the Otoman Empire, Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744) 134

M. Âkif Aydın

Legislating Authority, Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey 138

Murteza Bedir

The Capitulations and the Ottoman Legal System (Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th. Century) 146

M. Macit Kenanoğlu

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 2, 2006 (Güz), 7-24

Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı

Yunus Koç*
Murat Tuğluca**

Trial and Social Structure in the Ottoman Criminal Law of the Classical Period

Ottoman criminal law was established and standardized earlier than other legal institutions. However, it was sometimes the case that certain privileged groups had the right of idiosyncratic trial. The Askeri class which comprised of the 'ulama, the military and high officials, were subject to a different trial procedures in the cases related to their offices due to the assumption that their breaking the law was identified as a opposition tu the Sultan's authority. Similarly in the cases of marriage, inheritance and things related to their community affairs, the non-Muslim Ottoman subjects were tried according to their own community laws. The descendants of the Prophet Muhammad, sayyids and sharifs, too, could resort to the courts specifically designed to deal cases related to their status. Despite all these exceptional special treatments, Ottoman criminal law was mainly based on the rules applicable to all and everywhere. Such tenets of the Ottoman political philosophy as the effective execution of the Sultan's authority, the centralization of the power and its implication for the provinces, were only facilitated by this inclusive and universal character of Ottoman criminal law.

Keywords: Criminal law, Ottoman law, special treatment, non-Muslim trials, sayyids and sharifs.

Giriş

Osmanlı hukuk sistemi içerisinde ceza hukukunun ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu önem, daha devletin teşekkül devrinde dirlik ve düzenliğin sağlanması ve devletin taşra yönetim sistemi, ordu teşkilatı ve vergi toplama işlerini daha erken dönemden itibaren tımar sistemi üzerine oturtmasıyla alakalıdır. Tımar sistem dahilinde aynî ve nakdî toplanan birçok verginin yanı sıra İslam ceza hukuku alanına giren birtakım suçlar için Osmanlı uygulamasında öngörülen cerime, yani para cezalarının da tımar/dirlik sahiplerine gelir olarak yazılması usulü Osmanlı ceza hukukunun erken dönemde tedvinini mümkün kılmıştır.

Yargılama sonucu öngörülen bir takım cezaların devlete hizmet veya nakit halinde gelir olarak yazılması ceza hukukunun ve yargılama usulünün de bu zaviyeden ele alınmasını gerektirmiştir. Esas olan devletin yönetim aygıtında yargı ve

* Doç, Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
** H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

© İstanbul 2006

ceza usullerini aktif olarak kullanması ve sistemin ana ekseni olan tımara bunun eklemlenmiş olmasıdır. Ancak bu durum adaletin yerine getirilmesine engel olarak görülmemiştir. Osmanlı kadıları sultan adına onun adaletini dağıtan, gücünü doğrudan ondan alan bağımsız yargıçlardır. Buna rağmen, toplumun devlet eliyle dizayn edilmesi ya da mevcut toplumsal yapının devletçi bir eksende yorumlanması yargılama usullerinde birtakım farklılıkların meydan gelmesini mucip olmuştur.

Bu bağlamda bazı zümrelerin bir takım suçlar için farklı mahkemelerde ve farklı usullerle yargılanmalarının sebepleri ve bu uygulamanın hukuki ve sosyokültürel temellerinin araştırılması da önem arz eder. Burada çok boyutlu bir sorun ortaya çıkıyor. Birincisi Osmanlı hukukunda, kanun koyucunun diliyle "askerî" sınıfa verilen önemli bir imtiyaz olarak değerlendirilebilecek özel bir yargılama usulü, hukuki açıdan çelişki ve çatışmalara sebep olmaz mıydı? Kadı huzurunda askerilerin sadece şerî hukuk alanına giren davaları mı görülüyordu? Eğer böyleyse devletçi bir tasarrufla yargıya müdahaleden söz etmek mümkün müydü? Bu sorulara cevap verebilmek farklı kadı sicili kayıtlarının karşılaştırılmasıyla yapılacak daha geniş ölçekli çalışmalarla mümkün olabilir. Burada sorun ana hatlarıyla, sadece genel hukuki çerçeve ve yargılamadaki çeşitlilik bakımından ele alınacaktır.

Tüm bu sorulara, muhtemel cevap arama ve tartışma sürecinde konunun neredeyse vazgeçilmez boyutu olan bir başka soruna, Osmanlı hukukunun şeriliği-örfiliği konusuna da değinmek kaçınılmaz olacaktır. Bununla ilgili olarak da Osmanlı hukukunda yapılan suç ve karşılığı olan cezaların tasnifinde İslam hukukuna ne kadar uyulduğu, had, kısas-diyet ve tazir cezalarını gerektiren suçların Osmanlı'da ne şekilde algılanıp nasıl tasnif ve tabir edildiği, bu suçlara İslam hukukunda öngörülen cezalarla Osmanlı hukukunda uygulanan cezaların ne derece örtüştüğü ve hangi noktalarda örtüşmediği sorularını, dahası, örtüşmemesinin veya örtüşememesinin sebeplerini de tartışmak gerekmektedir. Ayrıca hükümdara tazir cezası verme yetkisinin gerçekten Osmanlı'da sadece taziri gerektiren suçlar için mi yoksa haddi ve kısası gerektiren suçları içerecek şekilde genişletilip genişletilmediği, genişletilmişse neden buna ihtiyaç duyulduğu, had cezalarını uygulama zorluğunun pratik ve hukuki sonuçlarının neler olduğu gibi soruların da özellikle cevaplanması gereken sorular olduğunu belirtmek gerekir. Bu ve benzeri soruların tamamına bu çalışmada cevap bulmaya çalışmak mümkün değildir. Ama bu tür sorular konunun çerçevesi içerinde yer alan sorunlardır ve daha başka çalışmalarda dikkatlice araştırılması gereken hususlardır.

Tüm bu konuların da içerisinde bulunduğu, geniş çerçeveli Osmanlı ceza hukuku ana başlığı altında, Osmanlı hukukunun şeri ve örfi kaynakları ve bu kaynakların Osmanlı hukukunun karakterini belirmedeki rolleri belirlenmeye çalışılacaktır. İkinci olarak da toplumsal zümrelerin yargılanma usullerinde veya yargılandıkları mahkemelerin yetki ve statülerinde muhtemel farklılıkları ve farklı yar-

gılama ve mahkeme usulleri üzerinde durmak gerekecektir. Burada ceza hukukunun genel yapısı ve meselenin sadece yargılama boyutuna öncelik verilmiştir.

I. Osmanlı Ceza Hukuku

A. Osmanlı Hukukunun Kökleri

Osmanlı hukuku üzerine çalışma yapanların, hukukun kökenine dair genel bir tasnifte bulunmaları gerektiğinde üç ana kaynaktan bahsettikleri görülür[1]: İslam hukuku, adet/gelenek hukuku da denilen ve çoğu İslam öncesi Türk hukukuna dayanan örfi hukuk; ve aynı coğrafya üzerinde halef-selef olması bakımından etkilenilmesi kaçınılmaz olan İran ve Roma-Bizans hukuku. İslam hukukunun esasta vahye dayanması onun en belli başlı karakterini oluşturur. Beşeri hukuktan, öncelikle vahye dayalı oluşu ile ayrılır. İlhamını da ölçüsünü de vahiyden almaktadır[2]. Fıkhın kaynakları da Kuran, sünnet, icma ve kıyastır. Ayrıca Kuran ve Sünnetle reddedilmemiş ve onunla çelişmeyen, toplum tarafından benimsenmiş alışkanlık ve uygulamaların da İslam hukukunun kaynakları arasında yer aldığı bilinmektedir. Osmanlıda, adet/gelenek hukukunun resmi adı ifadesi olan örfün kaynağı ise tarihçesi bilinmeyen zamanlara kadar giden, toplumca benimsenmiş uygulamalardır. Örfün yazılı hale gelmiş ilk hükümlerini Orhun Abidelerinde bulmak mümkündür. Örf, Orta Asya Türk toplumlarınca uygulanan ve Çin, Cengiz ve İlhanlı yasalarıyla da beslenen eski Türk hukukudur. Coğrafi konum itibariyle etkili olan İran ve Bizans gibi kadim imparatorluklar tarafından uygulanmış hukuki kuralların idare, kamu ve toprak hukuku alanlarında Osmanlıdaki izlerini de takip etmek mümkündür.

İslam Hukuku ile adet/gelenek hukuku arasındaki ilişkiyi ve bunun Osmanlı döneminde aldığı şekil olan örf, çok boyutlu ve uzmanlar arasında süre giden bir tartışmanın ana konularından birisidir. Kısaca Osmanlı hukuku örfî midir, şer'î midir sorusu ekensinde yoğunlaşan bu tartışmaya, burada fazla yer vermenin yararı bulunmamaktadır. Ancak meseleyi uzun soluklu ve tarihsel süreci dikkate alan bir yaklaşımla ele alıp, sürece devletleşme/ merkezileşme bağlamında ba-

---

1 Ömer Lütfi Barkan, ***XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar***, İstanbul, 1943; H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", ***A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi***, XIII, (1958), 102-126; Ahmed Akgündüz ***Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri***, ***I. Kitap***, İstanbul, 1990; M. Âkif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", ***Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi***, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul, 1999, I, 375-438; Yunus Koç "Early Ottoman Customary Law: The Genesis and Development of Ottoman Codification", ***Shattering Tradition: Costum, Law and the Individual in the Muslim Mediterranean,*** (Ed. Walter Dostal, Wolfgang Kraus), Palgrave Macmillan, London, 2005, 75-121; Ümit Hassan, ***Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye***, İstanbul, 2005, İletişim.

2 Hayrettin Karaman, "Fıkıh", ***DİA*** (İstanbul, 1996), XIII/4.

kan Ü. Hassan'ın tespitleri, bulguları tartışılır olsa da, daha dikkat çekicidir[3]. Diğer taraftan da adet/gelenek hukukunun şerîleşmesi de mümkündür ve bunun için üretilen formül şudur: akıldan ve iradeden kaynaklanarak öteden beri tekrarlana gelen olay, hal ve davranışlar eğer temel kaynaklarla çelişmiyorsa hukuki bir mahiyet kazanır; ancak herhangi bir örf ya da adetin İslam hukuku içerisinde geçerli olabilmesi için de bunun ilim ve ahlakına güvenilir bir hukukçunun tasdikinden geçmesi de gerekmektedir[4]. Diğer bir ifadeyle adet/gelenek hukukunun İslam hukuku içerisinde sayılabilmesi için ***Müslüman aklı***nın[5] süzgeci ve onayından geçmesi gerekmektedir.

İslam hukuku, Şeriatın kapsamını genişletirken bizzat İslam fukahasının, sosyal muamelat alanında, kıyas ve öteki yorumlarda, aklî yönteme yabancı olmadığını belirtmek gerekir. Ayrıca istihsan (adalet, hakkaniyet) prensibine, ya da maslahat ilkesine başvurma işleminin Osmanlı uleması tarafından açıkça benimsenmesi söz konusudur. Tarihi olarak, sultanın dini otoriteye dayanmayan bağımsız kanun yapma faaliyetinin gelişimi, daha onuncu ve on birinci yüzyıllarda İran'da Büveyhioğulları'nın ve Türk Selçukluların fiilen egemen olmasıyla güç kazanmıştı[6]. Türk İslam devletlerinde hukuk uygulamasına bakıldığında bu yüzyıldan itibaren Müslüman Türk devletlerinin şeriat ve örfü bir arada yürüttükleri görülmüştür. Şeri hukuk haricindeki yasama faaliyetlerinde, özellikle siyasi ve idari kurumlar teşekkül ederken İslam öncesi adet hukukundan faydalanılmıştır[7]. Diğer taraftan, "Osmanlı örfi hukuku bir anda oluşmamıştır. Bilakis bu hukuku oluşturan kurallar Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren ihtiyaç oldukça teker teker konan ferman, emir ve yasak hükümlerinden oluşmuştur. Bu şekilde konan kurallar belli sayıya ulaşınca da oluşum biçiminin klasik İslam hukukundan farklı olduğu için ayrı bir isimi verilmiş, örf veya örfi hukuk denmiştir. Örfi hukuk, padişah irade ve fermanlarıyla oluşan bir kurallar bütünüdür. Oluşmasında dönemin hukukçularının önemli rolleri olmakla birlikte bu kurallara kanun gücünü veren unsur Osmanlı padişahları tarafından yürürlüğe konmuş olmasıdır. Bu yönüyle örfi hukuk bir kanun hukukudur"[8].

---

3 Ü. Hassan, ***Osmanlı***, s. 50-54.

4 Yunus Koç, "Erken Dönem Osmanlı Hukuku:Yaklaşımlar, Temel Sorunlar", ***Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*** (1999), 119; Mustafa Şentop, "Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi", ***Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları***, 1 (Bahar 2006), s. 87-105.

5 ***Müslüman aklı*** ya da ***İslam aklı*** da denebilecek kavram üzerinde durmak ve tarihte fıkhın da, içtihadın da aslında bu yolla geliştiğini vurgulamak gerekir. Fazlur Rahman, ***İslam***, İstanbul, 1981; Erol Güngör, ***İslamın Bugünkü Meseleleri***, İstanbul, 1981.

6 Halil İnalcık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", ***Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet***, İstanbul, 2000, s. 40, 41.

7 M. Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri", ***II. Türk Tarihi Kongresi***, İstanbul, 1943, s. 402-404.

8 M. Âkif Aydın, "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi", ***Türkler,*** X, Ankara, 2002, s. 16.

B. Osmanlı Ceza Hukukunun Niteliği: Farklı Yaklaşımlar

İslam dininin ana kaynağı olan Kuran ve Sünnet, İslam ceza hukukunun da asli kaynağı olup bu alandaki temel prensipleri ve amaçları belirler. İslam hukukçuları ve hukuk ekolleri ise bu esas ve amaçların günlük hayata uygulanma tarz ve şartlarıyla ilgili hukuki yorum ve ayrıntıyı geliştirerek kendi devir ve toplumlarının problemlerini bu çerçevede çözmeye çalışmışlardır. Bu sebeple İslam ceza hukukunun klasik yapısı Kuran, Sünnet ve İslam hukukçularının içtihatları şeklinde hiyerarşik olarak üç merhalede oluşmuştur. Kuran ve Sünnetin belirlediği cezalar netice itibariyle İslam'ın muhafazasını esas aldığı beş temel değerin yani akıl, din, can, ırz ve malın korunmasını, insanların genel ve özel yararını bir denge içinde gözetmeyi hedef alır[9].

Imber'e göre Hanefi geleneğinde hukukçular, diğer sistemlerin ceza gerektiren suçlar adı altında tasnif ettikleri şeyleri dört başlık altında işlerler. Birinci kategoride sabit ceza (hadd) gerektiren suçlar yer alır. İkinci kategori şahsa ve bazı mala verilen zarar vakalarından oluşan hukuk ihlallerini içine alır. Üçüncü kategoride gasp yer alır. Dördüncü kategori ise takdiri ceza, yani tazir gerektiren suçlardan oluşur. Bu cezalar, infaz edilmeleri kamu otoritesinin yetkisinde olması bakımından, ceza hukuku fikrine benzerler ama benzerlik burada biter. Ceza hukukunun işlevi cezalandırmak ve caydırmaktır. Eğer bunu başarmak istiyorsa onun pratikte işliyor olması gerekir, ama had cezalarıyla ilgili durum böyle değildir. Hukukçular, Hz. Peygamber'in 'had cezalarını mümkün olduğunca önleyin' ilkesinden hareketle bu suçlardan mahkumiyeti son derece zorlaştıran, zina ve hırsızlık durumunda cezalandırmayı neredeyse imkansız hale getiren, aşırı derecede katı muhakeme kuralları ortaya koyarlar[10]. C. Üçok da aynı gerekçe ile yani İslam ceza hukukunun bazı suçlara tayin etmiş olduğu cezaların çok ağır olması ve bazı suçların cezalandırılması için koştuğu şartların o suçluların neticede az bir ceza ile kurtulmalarını sağlaması yahut hiç ceza almaması, iç hayatlarını düzenlemek isteyen birçok İslam devletlerini, daha çok erken bir zamanda türlü noktalardan İslam ceza hukukunu terk etmek ve onun hükümlerini yeni kurallarla tamamlamak zorunda bıraktığını iddia etmiştir[11].

İmber daha da ileri giderek Osmanlı ceza kanunun çeşitli düzenlemelerdeki gelişiminin Hanefi hukuk ilmine çok az şey borçlu olduğunu iddia eder[12]:

---

9 Ali Bardakoğlu, "Ceza-Fıkıh", ***DİA,*** VII/472.

10 Colin Imber, ***Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*** (Çev. M. Bedir), İstanbul 2004, 219; Karş. Ömer Nasuhi Bilmen, ***Hukuk-ı İslamiyye ve Istılah-ı Fıkhiyye Kamusu***, İstanbul, Tarihsiz, III/203-210.

11 Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", ***Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,*** III/I/125-126.

12 Imber, s. 231.

> "Mesela hırsızlıkla ilgili bölümlerde, derleyenler, konulan cezanın öncesinde şu şartı koşarak şeriata bir jest yaparlar: 'Eğer hırsızın eli kesilmeyecekse'; ancak bunun bir sözcükler dizesi olmanın ötesinde bir anlamının olması olası değildir. Kırbaç darbelerini işaret etmek için onlar hukukçulardan tazir terimini ödünç almışlardır. Bu kelimenin kullanılması, kırbaç emriyle birlikte, cezaları teknik olarak hukuki takdir cezası kategorisine yerleştirmektedir. Ancak, kırbaca ek olarak, kanun aynı zamanda Hanefi geleneğine yabancı olan para cezaları da öngörür. Hukukçular para cezasını takdiri ceza kategorisine, paranın suçluya, davranışından pişmanlık duyduğunu gösterdiğinde, iade edilmesi şartıyla kabul ederler. Buna karşılık para cezaları Osmanlı feodal toplumunun temel bir parçasıydı. Çünkü bunlar kanun ve düzenden sorumlu olan ve adli kazançlar kendileri için bir gelir kaynağı olan sancakbeyleri yada tımar sahiplerinde toplanmaktaydı. Kısaca, mala karşı işlenen suçlar sahasında, ceza kanunu ile şeriat arasındaki her türlü benzerlik bütünüyle yüzeyseldi"[13]. (vurgu beni bana ait)

Imber, şahsa karşı işlenen suçların cezalarının belirlendiği kanunname maddelerinin de aynı yaklaşımla Hanefi hukukuyla bir ilişkisinin bulunmadığını ileri sürer. Bununla birlikte bu kanunların bazı maddelerinin gerçekten Hanefi geleneğini yansıttığını, bunların da öldürme ile ilgili olanların olduğunu belirtir[14]. Heyd ise para cezalarının konmasıyla ilgili olarak İslam ceza hukukunda yer alan cezai müeyyidelerin yerine sultan tarafından konan para cezalarından dolayı Osmanlı'da bu anlamda ceza hukukunun seküler bir yapıya sahip olduğunu iddia eder[15].

Karşıt görüşte olanlar da İslam hukukundan sapma olduğu yönündeki izlenimin yersiz olduğunu ve suçun unsurlarındaki eksiklik yüzünden tazir cezası olarak cerimenin öngörüldüğünü iddia ederler. Mesela nisap miktarına ulaşmayan değerde bir malın çalınması halinde kanunnamelerde öngörülen para cezası uygulaması şeri cezadan sapma değildir. Bu durum İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı tazir yetkisi çerçevesindedir[16]. M. Akif Aydın da Osmanlı'da şerî olmayan uygulamaların olduğunu kabul etmekle birlikte esas olarak İslam ceza hukukunun uygulandığı görüşündedir[17]. Ona göre, Osmanlı Devletinde hukukun diğer alanlarında olduğu gibi ceza hukuku alanında da, esas itibariyle, İslam hukuku uygulanmaktadır. Ancak İslam hukukunda, devlet başkanına tazir suç ve cezaları konusunda geniş bir takdir yetkisinin tanınmış bulunması ve bu yetkinin Osmanlı padişahları tarafından bütün imparatorlukta yürürlükte olmak üzere hukuk normları koymak şeklinde kullanılması, fıkıh kitaplarında mevcut cezai esasların yanı sıra, birtakım esasların daha ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Kaynağını padişahın iradesinden alan bu esaslar, diğer alanlardaki düzenle-

---

13 Imber, s. 231.
14 Imber, s. 254, 255.
15 Uriel Heyd, ***Studies in Old Ottoman Criminal Law***, Oxford, 1973, s. 203.
16 Mustafa Avcı, "Osmanlı Hukukunda Para Cezaları", ***Türkler,*** X, Ankara, 2002, s. 95.
17 M. Âkif Aydın, "Osmanlı Ceza Hukuku", ***DİA***, VII/478.

melerle birlikte zaman içinde belli bir yekuna ulaşınca 'örfi hukuk' adıyla anılmıştır. Osmanlı ceza hukuku denince bununla sadece şeri veya örfi ceza hukuku değil bu ikisinin bütünü anlaşılmalıdır. Kadılar da davalarda suçun türüne ve ispat şekline göre şeri veya örfi kurallardan birini uygulamak durumundaydılar[18]. A. Akgündüz ise daha tavizsiz bir şekilde Osmanlı hukukunun tamamında olduğu gibi ceza hukukunda da Şeriattan en ufak bir sapma görmez[19]. Ona göre Osmanlı ceza hukukunda esas hükümler, şeri hükümlerdir. Sultanın kendisi tarafından konan tazir cezalarının ise zaten şeriatın kendilerine verdiği yetki sınırları çerçevesinde gayet isabetli olarak kullandıkları ifade edilir. Aydın, İslam hukukundan sapmaların olduğunu kabul etmekle birlikte bunları, tıpkı Akgündüz gibi, devlet başkanına tanınan tazir yetkisi çerçevesinde olduğunu belirtir:

> "Örfi ceza hukuku olarak ayrı bir hukuktan söz edilirken bununla şeri hukuka zıt ve ona rağmen gelişen bir hukuki yapı anlaşılmamalıdır. Gerçi örfi hukuk kuralları konurken dönemin hukuki, siyasi, askeri, mali şartları ve merkeziyetçi devlet anlayışının etkisiyle, şeri hukuk prensiplerinin zorlandığı veya ihlal edildiği olmuştur. Ancak bütün bu münferit zorlamalara veya ihlallere rağmen Osmanlı ceza hukukunun İslam hukukunu bertaraf ettiğini ve ondan bağımsız bir hukuk oluşturduğunu düşünmek mümkün değildir. Zira bu düzenlemeler, zaman zaman sınırları aşılsa bile İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı tazir yetkileri çerçevesinde yapılmıştır. Bütün bunlar, genel olarak Osmanlı hukukunun ve özel olarak Osmanlı ceza hukukunun İslam hukukuna dayandığı ve ona göre şekillendiğini ortaya koymaktadır."[20].

Ancak bütün bu açıklamalar Osmanlı ceza hukukunun neden ve hangi tarihi şartlar altında bu şekilde "cerime" ekseninde geliştiği, daha doğrusu neden para cezası uygulamalarının öne çıktığı sorusunu cevaplamaya yetmemektedir. Oysa sorunun özü devletleşme/kurumsallaşma/merkezileşmeyle alakalıdır. Ceza hukukunun hemen tüm alanlarında "cerime" uygulaması, devletleşme/merkezileşmeyle birlikte gelişen taşra idaresi için Osmanlı yönetim anlayışının ürettiği bir sistemdir. Merkezileşen iktidarın, gittikçe genişleyen taşrada hakimiyetini kurması ve sürdürmesi, iktidarını geçerli hale getirmesi ve asayişi sağlaması gibi hususlar, taşrada görevlendirdiği ve kendi adına hareket etme yetkisini verdiği kimselerin konumunu pekiştirmek ve gelirlerini sürekli temin etmek suretiyle mümkün olmuştur. Hükümdarın yargı yetkisinin kadılar aracılığıyla kaza ünitelerinde uygulanması, kazai işler ve yargılama neticesinde uygulanacak cezanın da "cerime" olarak, yürütme erki ve askeri mükellefiyetleri bulunan bey/sancakbeyi/tımarlıya "gelir" olarak yazılması Osmanlı hukuki, idari ve askeri sisteminin esasını oluşturur. Pratik ve pragmatik anlayış çerçevesinde, yargılama sonucunda uygulanacak yaptırımların para cezası ile gelire dönüştürülmesi, taşrada kontrolü

---

18 Aydın, "Osmanlı Ceza Hukuku", ***DİA***, VII/478.
19 Ahmed Akgündüz, ***Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri***, I/106.
20 M. Âkif Aydın, "Osmanlı Ceza Hukuku", ***DİA,*** s. 478.

sağlamanın en geçerli araçlarından birisi olarak ortaya çıkmıştır. Yargılama sonucu öngörülen ve tahsil edilen cerimeler, taşrada görev yapan "ehl-i örfün" en önemli geçim kaynaklarından biri olmakla kalmaz aynı zamanda yönetim ve yürütmeyi halk nezdinde doğrudan icraya imkan verir. İletişim ve ulaşım bakımından Orta çağ şartlarında bu uygulama, son derece pratik ve etkili bir yönetim biçimidir. Dolayısıyla Osmanlı sultanları ceza hukukunda suçlar ve karşılığı olan cerimelere dair maddeler tasnif ve tedvin ederken bu temel amaçla hareket etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki toprak, vergi ve ticaret hukuku alanlarında, İmparatorluk sancaklarında önceki dönemden devralınan farklı uygulamaların standart hale getirilmesi ve her tarafta geçerli maddelere dönüştürülmesi zamana bırakılmışken, ceza hukuku alanında tüm eyaletlerde geçerli olabilecek, standart bir ceza hukuku uygulaması ve sabit cerime miktarlarına daha erken dönemde geçmişlerdir[21]. Merkezileşmenin ve kurumsallaşmanın yolu ceza hukukunun kısa sürede standartlaştırılması ile açılmış ve uygulamanın yaygınlaşmasıyla hızlanmıştır.

II. Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama Farklılıkları

Osmanlı hukukunda yargı gücü ve yetkisi padişahta olup, padişah bu yetkisini kadılar aracılığıyla kullanmaktaydı. Dolayısıyla padişahın yargı yetkisini kadılara devrinin vekalet akdi çerçevesinde cereyan ettiği Osmanlı hukukunda, padişah her zaman kadının hüküm ve tasarruflarını kontrol ve gerektiğinde iptal etme, gerekirse bizzat yeniden yargılama yapma veya bir başkasını bu işle görevlendirme yetkisini teorik olarak haizdir[22]. Aynı anlayış çerçevesinde Osmanlı padişahı, yargı yetkisini kadıya zaman (görev süresi), mekan (kaza ünitesi), ve görev yetki alanı (toprak kadısı, askeri kadı, Haymana kadılığı vs gibi) açılarından sınırlandırarak devrederdi[23]. Kadılar da devraldıkları bu yetki dahilinde davaları ele alırken ve yargı erkini yerine getirirlerken davanın konusuna ve mevcut hukuki düzenlemeye göre İslam hukuku, Kanun-ı Osmani ve fermanlar mucebince hüküm verirlerdi. Verilen hükümler cezayı gerektiriyorsa elh-i örf devreye girer ve ceza uygulanırdı. Osmanlı mahkemelerinde hukuk ve ceza ayrımı yoktu. Mahkemeler hem her türlü yargılama ile hem de noterlik işleriyle uğraşırlardı. Mahalli idareci ve mülki amirlerin kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tayin edilir, merkezin emriyle görevden alınır ve yazışmaları doğrudan

---

21 Yunus Koç, "Osmanlı Örfi Hukukunda Standartlaşma (XVI. Yüzyıl)", ***Türkiyat Araştırmaları,*** Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2, (Bahar 2005), s. 131-148.

22 E. Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", ***Belleten***, 65:244 (Aralık 2001), s. 962.

23 Mustafa Şentop, "Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi", ***Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları***, 1 (Bahar 2006), s. 91-104.

merkezle yürütürdü. Kadılık kurumunun hem şeri hem de örfi hukuku uygulayan bir yargı organı olması, bazı İslam devletlerinde var olan mezalim, ihtisab, şurta gibi farklı yargı kurumlarının sebep olabileceği karmaşayı önlemiştir[24]. Suç ister şeri hukuka ister örfi hukuka girsin, failin suçluluğunu tespit edecek olan kadıdır, cezaları uygulayan ise ehl-i örftür.

Kadılar bölgelerindeki idarecilerden bağımsız olarak yargı görevini yerine getirmişler, yöneticilerin kendilerine müdahaleleri veya yargı görevini bizzat yürütmeleri esas itibariyle söz konusu olmamıştır. Yargının yürütmeden bağımsız olmasının sonucu olarak kadılarla beylerbeyi, sancak beyi gibi ehl-i örf arasındaki ilişki bir astlık üstlük ilişkisi değildir. Bir diğer ifadeyle, kadı görevini ifa ederken bunlara bağlı olarak çalışmamaktadır. Her biri, diğeriyle işbirliği içerisinde olan fakat birbirinden bağımsız çalışan birer kamu görevlisidir. Ehl-i örfün görevi sanıkları yargılanmak için mahkemede hazır bulundurmak ve verilen hükmü infaz etmektir[25].

Böyle olmakla birlikte kimi zaman, merkezin çıkarları, gereksinimleri ve işgücü ihtiyaçları kadıların kararlarını doğrudan etkileyebilmekteydi. Merkezin çıkarlarını sabit olanlar ve zaman içerisinde değişenler diye ikiye ayırmak mümkündür. Hiç değişmeyen çıkarların en önde geleni, merkezin otoritesidir. Bu konuyla ilgili sorunlar, kadının doğrudan yetkisinin dışındadır. Ancak merkezi otoritenin yargı gücünü temsil eden ve "Kanuna ve Şer'a muhalif iş itdürmemek", "hükmidüb alıvirmek", "Şer'ile lazım geleni mahallinde icra idüp yirine koymak" şeklinde ifadelerle pekiştirilen yargı yetkisiyle kadıların, bu otoritenin toplumda "adalet" dairesinde icra edilmesinden sorumlu oldukları açıktır. Merkezin değişken çıkarları ise en çarpıcı şekilde işgücü ve iaşe ihtiyacının karşılanması şeklinde ortaya çıkar. N. Abacı'nın incelediği 1655-1656 yılı defterindeki kayıtlarda soygun, cinayet gibi olayların suçluları istisnasız olarak subaşına teslim edilmişken, 1658-1659 yılına ait kayıtlardan, tam tersi bir tutumla, benzeri suçlardan hüküm giyenlerin kürek çekme cezasıyla cezalandırıldığı anlaşılmaktadır[26]. Bu durum, merkezin, işgücü ihtiyacını karşılamak amacıyla, uygulanan cezalandırma yöntemlerinde nasıl değişiklik yapabildiğinin göstergesidir.

Osmanlı toplumunun İmparatorluk karakteri, farklı etnik, dini ve sosyal grupların, farklı idari ve ekonomik statülerin bir arada bulunması anlamına gelir. Dolayısıyla, teorik olarak Sultandan beklenen "adaletle yönetme" ilkesi bu gruplara uygulanırken statülerin ve ayrıcalıkların göz önünde tutulduğu bir anlayış hakimdir. Toplumun, hayat tarzı, dini, kültürel, sosyal, ekonomik ve idari açılardan

---

24 M. Âkif Aydın, "Mahkeme", ***DİA***, XXVII/342.
25 M. Âkif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", I/393.
26 Nurcan Abacı, ***Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması (17. Yüzyıl)***, Ankara 2001, 55.

bir takım tabakalara ayrıldığı, devlet mekanizmasının da tamamen kendi açısından toplumu askeri, reaya, şehirlü, konar-göçer, müslim, gayrimüslim, yaya-müsellem-voynuk vs gibi idari, ekonomik, kültürel ve sosyal yönden bir takım sınıflandırmaya tabi tuttuğunu görüyoruz. Bu sınıflandırmanın temelinde farklı vergilendirme usul ve şekilleri yer alırken, ayrışımın hukuki yansımaları da kanunnamelerde ifadesini bulmuştur. Toplum-devlet ilişkileri de bu sınıflandırmaya göre yürütülmüştür. Yine bu sınıflandırmanın sonucu olarak da hukuki statü ve buna uygun yargılama biçim ve usulleri ile farklı ceza kategoriler ortaya çıkmıştır. Burada tüm gruplar değil ama farklı uygulamalara tabi tutulan belli başlı gruplar ele alınmaya çalışılacaktır.

A. Askerîlerin Yargılanması

Osmanlı imparatorluğundaki en önemli hukuki ayrım belki de yönetici-yönetilen diyebileceğimiz askeri-reaya ayrımıdır. Yönetilenler, diğerlerini vergileriyle desteklerken, yönetenler de bu gelir karşılığında padişaha askeri görevleri ve diğer hizmetleri sağlamaktaydı. Bu ayrımın hukuk uygulamasındaki önemli sonuçlarından biri askeri sınıfa yönelik ayrı bir yargılama hukukunun doğmasıdır[27]. Osmanlı'da, iktisadi faaliyetler üzerinden alınan ticari vergiler hariç, tebaanın zaman ve mekana göre ödemesi gereken çok sayıdaki vergiden muaf olarak yönetici sınıf statüsünde bulunan iki zümre vardır: Ulemâ ve idareci-asker. Bu zümrenin her ikisine birden Osmanlı hukukunda ***askeri*** denilmiştir. Askeri-reaya ayrımı, kanunnamelerde askeri sınıfa mensup olanların terekeleri üzerinden alınan ***resm-i kısmet***in kime gideceğine dair hükümlerde yer alır. Bu bağlamda sancakbeyi, kadı, subaşı, sipahi, sultanın kulları, müderrisler, vakıf yöneticileri gibi ilmiyeye mensup olanlar ve bunların nesli, ordu hizmetindeki yaya, müsellem, canbaz, voynuk ve tatar grupları, kısaca Osmanlı bürokrasi literatüründe ***beratlu*** diye ifade edilen kesim askeri sınıfı oluşturur[28]. Kadı tarafından verilen belge ile

---

27 Imber, ***Şeriattan Kanuna***, s. 86-88.

28 "Sefer-i sultanîye eşen sipahi eşerken teka'üd etse ve teka'üd ettikten sonra madam ki mezkür muteka'id ahare ra'iyet yazılmış olamaya 'askerîdir. Ve hüdevand kulları ve cariyeleri madem ki 'askerînin taht-ı nikahında olalar, ba'de'l'itak anlar dahi 'askerîdir. Ve kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret ve sayir anların emsali menasıbden şöyle ki 'atebe-i 'aliyyeye mülazemet ile virilür, anların emsali 'askerîdir. Ve 'askerinin evladından şöyle ki bir derecededir ve kimseye ra'iyyet yazılmamış ola ve zevcatı bi'l-fi'il taht-ı nikahında ola ve 'askerinin kulları ki ba'de'l-i'tak ehl-i 'asker hizmetinde olalar ve ma'işetleri ehl-i 'askerden ola ve kimseye ra'iyyet yazılmış olamaya ve şol ra'iyyet kızı ki sipahiye nikah olub ma'dem ki sipahinin taht-ı nikahında olalar 'askeri hükmündedir. Bu zikr olunan kimesnelerin rüsum-ı kısmetleri kadi'askerindir….", ***Kanuname-i Sultan Süleyman***, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 4094, v. 14a; Karş. N. Beldiceanu,, ***Code de lois coutumières de Mehmed II*** , (***Kitâb-ı qâvânîn-i 'örfiyye-i 'osmânî***), Wiesbaden, 1967, 35a-36a.

camilerde görev yapanlar ve naibler bu hükmün dışındadır. Reaya statüsü ise genel ifadesiyle köylerde oturarak defterde raiyyet kaydedilmiş olanlar ve nesilleridir[29]. "Fatih'in kanunnamelerinin, biri askeri, diğeri reayaya ait olmak üzere ikiye ayrılması da Osmanlı devletinin sınıfların statüsüne ait temel anlayışını, askeri ve reaya statüsündeki temel ayrılık prensibini yansıtır. Askeri içeriğine, devlet hizmetinde olup berat ile maaş alan bütün sınıflar girer. Onlar kazaskerin hükmü altındadır. Reaya, askeri sınıf dışında vergi veren bütün tebaa, tarımcı, esnaf ve tüccardır "[30].

Bu türden bir ayrışımın sadece tereke taksimi ile ilgili basit bir işlemin göstergesi olmadığı açıktır. Bu aynı zamanda katmanlaşan toplumda katmanlar arasına konulan sınırların, kendi içersinde hareket alanı daraltılan grupların, devlet tarafından nasıl dizayn edildiğinin işaretidir. Konuyla ilgili hükümler bakımından, Beldiceanu tarafından yayınlanan XV. yüzyılın sonlarına ait kanunname ile XVI. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenebilecek Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı[31] bir kanunname yazmasındaki pasajlar aynıdır. Her iki kanunnamede ve başka metinlerde de geçen ortak hükümlerden anlaşılan o dur ki hukuki statü farklılığından dolayı askerîler Osmanlı toplumunda ayrıcalıklı olanların başında gelir. Askerîlerin her ne kadar görevle ilgili olmayan konularda kaza kadısı tarafından yargılanmaları mümkünse de genel uygulama hem soruşturma safhası hem de yargılama ve cezanın infazı süreçlerinde merkezin onayının alınması şeklinde olmuştur. Askerilerin, özellikle had, kısas ve tazir gerektiren şeri suçlar ile görevle ilgili her türlü kanun dışı hal ve hareketlerinde, kadılar sadece yargılamayı gerektirecek durumu merkeze bildirmekle mükelleftiler. Bu durumda kendilerine yargılama görevi verildiyse davayı görebilirlerdi. Aksi halde diğer yetkililerle birlik olup, suçlanan askeriyi merkeze göndermeleri istenirdi.

Konuyla ilgili olarak bazı ***Mühimme*** kayıtlarında önemli ipuçları yer almaktadır. Söz konusu verilerden hareketle ortaya çıkan tabloyu özetlemek gerekirse, askerilerin yargılanma usulünde, yargılamaya konu olan suç ya da suçların niteliği ve ilgili tarafların statülerine göre soruşturma, yargılama ve cezanın infazı aşamalarında merkezin müdahil olduğu muhakkaktır[32]. Süreçte, kaza kadılarının

---

29 ".. ve kanun-ı kadimdir ki, ra'iyyet oğlı ve karındaşı ra'iyyetdür, haric-i defter olma zarar virmez.." Nicoara Beldiceanu, (1967), ***Code de lois coutumières de Mehmed II*** (***Kitâb-ı qâvânîn-i 'örfiyye-i 'osmânî***), fol. 12r.

30 Halil İnalcık,"Türk İslam Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", ***Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet***, İstanbul, 2000, s. 36.

31 ***Kanuname-i Sultan Süleyman***, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 4094, v. 14a.

32 Bkz. ***3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), (Özet-Transkripsiyon***), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, Belge no: 321, s. 146: ".. adem katl idüp fesad idenleri zuhura getürüb dahi katil kim idüği Şer'ile zahir oldukdan sonra eğer sipahi ise habs idüb 'arz idesiz. Değil ise ol babda

mağdur tarafın şikayeti veya yetki ve sorumlulukları gereği kendiliklerinden ya da merkezin talebiyle soruşturma başlattıkları, ardından mümkünse tarafları mahkemede bir araya getirerek yargılama yaptıkları, sonra da ya yargılamanın devam etmesi ya da verilen kararın uygulanması için askerinin durumunu merkeze bildirdikleri anlaşılmaktadır[33]. Yine suçun niteliğine göre yargılamaya konu olan askerinin hapsedilmesi[34] ve gelecek karara göre üstleri tarafından kararın infaz edilmesi veya tutuklu olarak merkeze gönderilmesi gerekmektedir[35]. İlmiye sınıfından olup beratla görev yapanların kaza kadılarınca soruşturulması ve suçları sabit görülenlerin durumlarının merkeze bildirilmesi ve gelecek cevaba göre hareket edilmesi ya da duruma göre, suçlanan kimsenin doğrudan İstanbul'a gönderilmesi merkez tarafından istenmektedir. Her halükarda askerinin yargılanması sürecine askeri sınıftan yetkililerin de dahil olduğu, soruşturma,

---

emr-i Şer'-i şerif ne ise icra idüb mahallinde yerine koyasız.." Aynı ***Mühimme Defteri***, Belge nu: 850, s. 385'da yer alan başka bir hüküm söyledir. "İç-il beyi Mahmud bey'e hüküm ki Mektub gönderüb İç-il sancağında Mehmed ve Ali nam sipahiler liva-i mezburdan Mud kazasından Mustafa nam kimesnenün hatununun idlal idüb ayardub yanlarına alub…", "üç-dört kadılık yiri gezdürüb niçe dürlü fisk u fücur idüb ve bu defa vaki' olan sefere dahi varmayub enva'-ı te'addiler ve zulümler idüb birkeç def'a ma'rifet-i kadı ile tenbih ü te'kid olundukda ite'at itmeyüb haliya mezküre hatun bi'l-fi'il yanlarında olub bundan gayri niçe Müslümanları rencide itdüklerin arz eylemişsin. Buyurdum ki; vardukda, mezkurları her ne kandeyse ele getürüb, mezkürlardan her kim hakk-ı da'va iderse toprak kadıları ma'rifetiyle bir de'a Şer'ile fasl olmayub ve on beş yıl mürur itmeyen hususları husama muvacehesinde onat vechile Şer'ile teftiş ü tafahhus eyleyüb göresin; kaziye 'arz olunduğu gibi ise ashab-ı hukuka Şer'ile hakların alıvirdükden sonra mezkurları habs idüb vaki' olan maddeleri aynı ile defter idüb yazub 'arz eyleyesin".

33 "Saruhan Beyi ve Demirci ve Adala kadılarına; Demirci kadısının mektubunda, Demirci'de erbab-ı timardan Divane Nasuh ve reayadan Mustafa ile meclis-i şer'-i şerifde beraber olub "Nasuh'un Mustafa'ya küfrettiğini" itiraf ettiği ve ceza öngörüldüğü, Nasuh'un itaat etmeyip inad ettiği, ayrıca, sokakta tekrar saldırıp Mustafa ve kardeşini döverek feracesini aldığı bunun üzerine tekrar meclis-i Şer'a davet edilen Nasuh'un mahkeme huzurunda da Mustafa'yı dövdüğünü ve tahkir-i şer' ve tahfif-i meclis eylediğini bildirmesi üzerine cevaben, husus böyle ise şer'le lazım gelenin yapılması gerektiği bildirilmektedir. ***3 Numaralı Mühimme Defteri***, Belge nu: 1554, s. 672.

34 "Haslar kadısına,… adem katl idüp fesad idenleri zuhura getürüb dahi katil kim idüği Şer'ile zahir oldukdan sonra eğer sipahi ise habs idüb 'arz idesiz; değil ise ol babda emr-i Şer'-i şerif ne ise icra idüb mahallinde yerine koyasız.." ***3 Numaralı Mühimme Defteri***, Belge nu: 321: s. 146; Balıkesir kadısına gönderilen başka bir hükümde, Tırhala kazasında bazı sipahilerin bir kadını dağa kaçırıp fesad işlemeleri üzerine kadıdan durumu teftiş etmesi ve mesele arz olunduğu gibi ise merkeze yazması istenmektedir. ***3 Numaralı Mühimme Defteri***, Belge nu: 451, s. 202-203.

35 ***3 Numaralı Mühimme Defteri***, Belge nu: 1181, s. 519: Vize beyine gönderilen bu hükümde, Babaeski'ye tabi Dambaşı köyünde öldürülenler olduğu, bunun teftiş edilmesi gerektiği bildirildikten sonra, bunu yapanlar "her kimler ise zuhura getürüb Şer'ile haklarından gelesin. Bu fesadı idenler sipahi taifesinden olub muhtac-ı 'arz ise yazub bildiresin.." denmektedir. Buradaki "muhtac-ı 'arz ise yazub bildiresin" ibaresi, zanlıların "beratlu" olup olmamalarıyla doğrudan alakalı bir ifadedir.

yargılama ve cezanın yerinde infazı veya suçlunun merkeze gönderilmesi işlerinde üst düzey askeri yetkililerin doğrudan sorumlu olduğu anlaşılmaktadır[36].

Aynı şekilde 1484 tarihli Akkirman Kanunnamesinde askerlerin Şer'î işleriyle kadıların ilgilenmesini, örfle ilgili işlerde ise örfi yetkililere bırakılması istenmiştir:

> "Ve sen ki mezkur kal'anın kadısısın, kul olan hisar erleri arasında şer'a müte'allik kazıyye olıcak, sen hükm idesin. Bâkî kazıyyelerin dizdâr olan hükm eyleye, gayri kimesne hükm eylemeye. Ve azebin ve reisin şeri kazıyyelerini, sen ki kadısın, gerü sen göresin, bâkî emirleri her ne olursa kapudan hükmünde ola ve ararlına kimesne girmeye. Ve andan gayri hisar erenlerinin ve azeblerin ve şehir kafirlerinin dîvânî emirleri ki, sancak beğine müte'allik ola, örfi kazıyyelerin sancak beği olan göre; dizdar ve kapudan sancak beği görecek maslahat arasına girmeyeler. Hususan şehir kâfirlerinin anun gibi maslahatları ki, sancak beğine müte'allikdir, mutlaka sancak beği göre, bir dürlü dahi olmaya" [37].

Yavuz Sultan Selim'in Umumi Kanunnamesinde[38] de 'eğer hırsız sipahi taifesinden olursa, habs idüb dergâh-ı mu'allâya arz edeler. Emir nice olursa anın ile amel edeler' denilerek askerilerin hırsızlık suçu işlemeleri halinde hapsedilmeleri ve durumun İstanbul'a bildirilerek İstanbul'dan gelecek emri beklemeleri istenmiştir.

Kanuni'nin meşhur şeyhülislamı Ebussuud Efendi de aynı şekilde askeri ve reaya arasındaki farklılığın, hukuki yargılama sürecinin de farklı olmasını ve imtiyazlı hali doğal bulur. Konuyla ilgili bir fetva şöyledir:

> Savunan taraf olan Zeyd askeri (sınıfa mensuptur). Hasmı Amr'a şöyle diyebilir mi: 'Ben kadıya gitmiyorum. Davamızı askeri hakeme (kassam) götürelim?'

Cevap: Evet.

Daha önemli meselelerde askeri sınıfın dahil olduğu davalar Divan-ı hümayun'da görülüyordu[39]. Divan-ı hümayun aslında Müslüman devletlerindeki Divan-ı mezalimlerin bir devamıydı. Divan-ı hümayun yargı yetkisini de haiz olduğu gibi temyiz görevini de yerine getirirdi. Gerek örfi gerekse şeri davalar Divan önüne getirilebiliyordu. Genellikle örfi davaları bizzat veziriazam görür, mali davalar defterdara, şeri davalar ise Rumeli kazaskerine havale edilirdi. Bundan başka Veziriazam başkanlığında 'İkindi Divanı', 'Cuma Divanı' ve 'Çarşamba Divanı', kazasker baş-

---

[36] "Bundan akdem Şuhud kadısı olan ve Viranşehire bağlı Kabak nam karyede oturan Kadı Muhyiddin'in teftiş için merkeze gönderilmesi hususunda Bolu Beyi Sinan'a hüküm", ***3 Numaralı Mühimme Defteri***, Belge nu:1358, s. 591.

[37] A. Akgündüz, ***Osmanlı Kanunnameleri***, III/372. Madde 11.

[38] Yunus Koç, ***La fixation par écrit des lois ottomanes et le rôle des codes de lois. Etude accompagnée de l'édition du manuscrit de Munich : Tur 111 (XV'è-XVI'è siecles)***. Université de Paris I, Pantheon-Sorbonne, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Paris, 1997, s. 177. Mad. 18; A. Akgündüz ***Osmanlı Kanunnameleri***, III/93. Mad. 34.

[39] Imber, ***Şeriattan Kanuna***, s. 88.

kanlığında da askeri ve bütün tebaanın davasına bakılan bir divan da vardı. Divanı hümayunun taşradaki örneğini oluşturan ve mezalim divanlarıyla aynı mahiyetteki beylerbeyi ve sancakbeyi divanları da dava dinlemekteydiler[40].

17. yüzyılda yayınlanan bir kanunnameye göre kadılardan şeriat alanına giren konularda karar vermeleri, bunun dışında kalan ve nizam-ı alem düşüncesini ilgilendiren konularda ise olayı hükkam-ı seyfe ve siyasete terk etmeleri beklenmektedir[41].

İmber, Osmanlı'da askerilerin bu hukuki ayrıcalığının temelinde yatan sebep olarak, sultanın egemenlik kavramını görür[42]. Hanefi kuramında sultanların yönetimi zorla ele geçirmeleri onları zorla da olsa meşru kılar. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*'in mukaddimesinde "yeryüzünde Allah'ın gölgesi olan padişahın varlığına halkın ihtiyacı olduğunu bildiren sözler"le başlamış ve Sultanın Allah tarafından seçilmiş ve O'nun gölgesi olma konumu vurgulanarak meşruiyeti Tanrı'dan aldığını iddia etmiştir[43]. Yine aynı şekilde Ebussuud da sultanın elinde bulundurduğu yetkileri, her şeyden önce sultanların Allah tarafından evrensel bir yönetim için seçilmelerinden ve fetih yoluyla dünyevi egemenlik tahtına çıkmalarından kaynaklandığını söylüyordu[44]. Askeri hizmet ise, askeri tımarlılarla maaşlı askerlerin padişaha borçlandıkları bir sözleşmeden doğan yükümlülüktü. İmparatorluğun askeri yapısı, aynı zamanda tamamen Osmanlı'ya özgü bir hukuki kişi sınıflaması üretmiştir. Bu, hiç vergi ödemeyen ve askeri ve diğer hizmetler karşılığında maaş ya da tımar alan askeri sınıfla vergi ödeyen tebaa arasındaki ayırıma dayanıyordu. Bu yüzden temel hukuki ayrım vergi ödeyen ve ödemeyen arasındaydı. Bu sebeple İslam hukukunun hükümdara tanıdığı "tazir" cezasını gerektiren suçlar arasına "kamu menfaati için alınan tedbirler" anlamında "siyaset" cezası da dahil edilerek, padişah adına kamu hizmeti gören kimselerin siyasetle tazir edilmelerinin yolu açılmıştı[45]. İslam hukukundaki hakim görüşe göre tazir cezasının içinde ölüm hükmünün bulunmaması gerektiğinden, mutlak yetkili olan hükümdar, kendi takdir hakkına, yani siyasetine dayanarak, ölüm cezası verebilir. Bu sebeple kamu işlerinde çalışanların, bu işleri yürütme görevleriyle ilgili suçları da taziren siyasete girerdi. Bu sebeple de ehl-i örf, görevli ulema ve kul taifesinin yargılanmaları ayrı bir sürece tabi olmuştu.

---

40 E. Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten*, LXV/962 vd.

41 Nurcan Abacı, *Bursa*, s. 56

42 Imber, *Şeriattan Kanuna*, s. 86.

43 Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, Hazırlayan, Mertol Tulum, İstanbul, 1977, s. 10-11.

44 Imber, *Şeriattan Kanuna*, s. 87.

45 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, 1985, s. 49-51.

B. Gayrimüslimlerin Yargılanması

İslam fıkhı, teorik olarak, gayrimüslimlere aile, şahıs ve miras gibi özel hukukla ve dini inançla ilgili konuları kendi hukuklarına göre çözme hakkı tanımıştır. Gayrimüslimlere bu türden davaların kendi mahkemeleri tarafından hususi kanunlara göre görülmesi hakkının verilmiş olması, bir tür adli ve hukuki bir muhtariyet anlamına gelir[46]. Ama isterlerse bu tür davaları da kadı mahkemelerine götürmeleri de mümkündür. Diğer taraftan aynı türden bir ayrıcalıklı durum ceza davaları için söz konusu değildir[47]. Müslümanlar genellikle ele geçirdikleri yerlerde bulunan adalet örgütünü olduğu gibi bırakmıştır. Yeni fethedilen yerlerde kilise mahkemeleri belli sınırlar içinde yaşamaya devam etmiştir. Müslüman hükümdar zimmilerin dini başkanlarının seçimini onayladığı zaman verdiği fermanda, dini başkanın hukuki yetkilerini de belirtirdi. Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinin otoriteleri, Müslüman kadılar gibi konumlarını padişah atamasından almaktaydı. Bu anlamda tüm hukuki otorite padişahtan doğmaktaydı[48]. Bu mahkemeler yalnız kendi inanç ve hukuklarına göre karar verebilirlerdi. Yani bir kilise mahkemesi fıkıh hükümlerine göre karar vermezdi. Zımmi mahkemelerin yetki sınırını da kesin olarak çizmek mümkün değildir. Esasen bu tür mahkemelerin işleyiş şekli konusunda da genel ifadelerden öteye somut tarihi veriler bulunmamaktadır. Gayrimüslim ahalinin yoğun olduğu Adalar ve Balkanlardaki bazı sancaklarda ne türden gayrimüslim adli örgütünün var olduğu hususu da bilinmemektedir. Dahası konuyla ilgili verilen örnekler geç döneme ve daha çok da 19. yüzyıla aittir. Bu sebeple daha erken dönemlerde bu mahkemelerin varlığı bile şüphelidir. Ama her halükarda gayrimüslim cemaatin adli bakımdan faklı bir uygulamaya tabi olduğu anlaşılmaktadır.

Yavuz Ercan'a göre gayrimüslimlerin hukuki durumu şu şekildedir:

> "İçişlerinde tamamen serbest olan patrikler ve hahambaşılar ve bunlara bağlı yüksek rütbeli diğer din adamlarına belli bir ölçüde örgütleri içindeki görevlileri cezalandırma yetkisi verilmiştir. Sözgelişi Kudüs Ermeni patriğine verilen bir beratta şöyle denmektedir; 'patrikliğine tabi yerlerde azl ve nasba müstehak olan papazları, ayinleri üzere azl ve kiliselerin ahere virüb, cürm-i galizi olanlara te'dib ve saçlarını traş eyledikde, hilaf-ı mu'tad-ı kadim aherden müdahele kılınmaya'. Patrik ve hahambaşıların cezai yetkilerinin tam sınırı henüz açıklıkla çizilememiştir."[49]

Zimmilere ait bu mahkemeler basit davalara bakan bir kurum olup, ağır suçlarla ilgili davaları görüp, ağır cezalar veremezdi. Cemaat mahkemelerinin bakabileceği davalar, evlenme, boşanma, miras, din adamlarının ve vergi memurlarının

---

46 Ahmet Özel, "Gayri Müslim", ***DİA***, XIII/422, 423.

47 A. Özel, s. 423.

48 Imber, s. 89.

49 Yavuz Ercan, "Türkiyede XV.ve XVI.Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", ***Belleten***, 47:188, (Ankara,1983), s. 1119-1149.

atanması ve görevden alınması gibi konulardı ki bunlar biraz da dinle ilgili idi. Zaten patrikhane ve havralarda, Osmanlı İmparatorluğundaki kadılık kurumu gibi gelişmiş bir organizasyonu yoktu. Davalara genellikle hahambaşılar, patrikler veya onların vekilleri ve atadıkları görevliler bakardı. Davanın zimmi mahkemelerinde görülebilmesi için davalı ve davacının zimmi olması gerekliydi. Taraflardan birisi Müslüman olursa davaya Müslüman mahkeme bakardı. İki zimminin davasına her iki davacı da isterse ya da sadece birisi talep ederse kadı mahkemesi bakardı. İltizam, emanet, istihkak, kavga, hırsızlık ve yol kesme ile ilgili davalara ister zimmi arasında, isterse Müslüman ile zimmi arasında olsun doğrudan doğruya şeri mahkemelerde bakılırdı[50]. "Gayrimüslimlerin dilerlerse İslam mahkemelerine başvurmaları ve bu durumda kendilerine İslam hukuku hükümlerinin uygulanması ile gayrimüslimlere tanımış olan bu hukuki ve kazai muhtariyet, İslam hukukunun hukukta şahsiliği benimsemiş olması yüzünden değildir. Bilakis İslam hukuku mülkiliği benimsemiştir. Bu muhtariyetin sebebi, din ve vicdan hürriyetinin gereği olarak gayrimüslimlere kendi dini hukuklarına uyma imkanının sağlanmak istenmesidir"[51]. Bununla birlikte Osmanlı kanunnamelerinin ceza hukukuna ait bölümlerinde, gayrimüslimlerle ilgili olarak sadece aynı suçlar için, müslümanların verdikleri cerimenin yarısı kadar para cezası verecekleri kaydından başka bir hüküm bulunmamaktadır[52].

C. Seyyid ve Şeriflerin Yargılanması

Osmanlı toplumu esas itibariyle yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde idari nitelikli katmanlara bölünmüş olmakla birlikte, bu katmanlardan sadece seyyid ve şerifler soya dayalı bir statü ve ayrıcalığa sahip olmuşlardır. Osmanlı merkezileşmesi soyla alakalı diğer oluşumlara izin vermemiş, hatta devralınan Türkmen beyliklerinde varolan kadim idarecilerin mevcut ve muhtemel nüfuzları bir vesileyle ortadan kaldırılmıştır. Sadece seyyid ve şerif kategorisi, Ortaçağ Avrupa toplumunun statülü kategorilerini hatırlatır[53]. Fakat burada da teoride, bu kategori bir istisna olarak kalmaktadır. Peygamberin soyundan gelme olgusu, bazı imtiyazlar için ferdi durumunu belirleyen istisnai bazı nitelikler gerektirir. "Hz. Peygamber'in ya da ashabının soyundan gelenlerin bir kategorisini belirlemek için veraset çok sınırlı bir biçimde devreye girer. Abbasiler devrinde, bunlar bazı imtiyazlara sahiptiler, aylık alıyor, halktan saygı görüyorlardı. Fakat bu onlardan birçoğu-

---

50 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara, 2001, s. 247, 248.

51 M. Âkif Aydın, "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları,* İstanbul, 1996), s. 234.

52 Selami Pulaha-Yaşar Yücel, *I. Selim Kanunnamesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları*, Ankara, 1988, TTK Yay., s. 18, 53.

53 Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul, 2005, s. 71-73, 136.

nun oldukça sefil bir hayat sürmelerini engellemiyordu. Daha sonraki devirlerde, bazı ülkelerde, bu asillerden bazıları oldukça önemli imtiyazlar elde etmek için şerefli atalarının gelişen kültünden yararlanabildiler ve artık sırf nazari değil, fakat fiili hakiki bir aristokrasi teşkil edebildiler"[54].

Tüm İslam toplumlarında Hz. Peygamber soyundan geldiğine inanılan seyyid ve şeriflere büyük hürmet gösterilmiş, onları vergi ve rüsumdan muaf tutularak ellerine berat verilmiştir. Memluk ve İlhanlıları takliden Osmanlı devletinde de seyyid ve şeriflerin işleriyle meşgul olmak için Yıldırım Bayezid zamanında Nakibüleşraflık kurulmuş, Fatih devrinde kaldırılan kurum, II. Bayezid zamanında tekrar ihdas edilmiştir[55]. Nakîbüleşrâf adı verilen ve seyyid ve şerîflerden seçilen bu görevli, bu grubun hususi işlerine bakar, neseplerini kayd ve zapt eder, doğumlarını ve vefâtlarını deftere geçirir, onları âdî işlere ve şânlarına uygun olmayan sanatlara girmekten men ederdi. Fenâ hâllere düşmelerine mâni olur, haklarını korurdu. Ancak Nakibüleşraf'ın seyyid ve şerifleri doğrudan yargıladığına dair herhangi bir kayda rastlanmadığını belirten R. Kılıç, seyyid ve şeriflerin kendi aralarındaki ufak anlaşmazlıklarda nakibi tercih ettiklerini, şeri bir yargılama ve cezalandırma gerektiren hallerde ise kadıya gittiklerini ifade etmektedir[56]. Dolayısı ile seyyid ve şeriflerin hukuki davaları yine kaza kadıları tarafından görülmekteydi. Kadı mahkemelerinde de şahitlik, cezalandırma ve cezanın uygulanması hususlarında birtakım ayrıcalıklara sahip olmakla beraber, statü davaları yani seyyidlik/şeriflik statüsüyle ilgili davalarının dışındaki hususlar için kaza kadılarının yetkili olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Osmanlı hukukunda farklı zümreler için farklı yargılanma biçimleri bulunduğuna dair yaygın bir kanaatin ampirik bulgularla sorgulanması gerekmektedir. Farklı zümrelerin bulunması ve devletin bunları kendi merkezileşme ve yönetim politikası çerçevesinde anlamlandırıp adlandırması, sonrada hukuki uygulamalarla desteklemesi olgusu kanunnameler ve mahkeme kayıtlarında ifadesini bulmuştur. Bu çerçevede Askeriler, bazı davalar bakımından kadı huzurunda bazı davalar bakımından da kadıaskerlik mahkemesinde yargılanıyordu. Kadılardan, askerilerin şeri davalarına bakmaları ve yargılama yapmaları istenirken örfi görevle ilgili meselelerin ise yörenin askeri yöneticisine ve doğrudan Divan-ı hümayuna bırakılması istenmiştir. Hırsızlık gibi suçları işlemeleri halinde ise kadı

---

54 Maxime Rodinson, "İslam Dünyasında İktisat Tarihi ve Sosyal Sınıfların Tarihi", (Çev. B. Yediyıldız), ***Belleten***, 53:207-208, (Ankara, 1989), s. 888-890.

55 İ. Hakkı Uzunçarşılı, ***Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı***, Ankara, 1965, s. 163-165.

56 R. Kılıç, ***Seyyidler ve Şerfiler***, s. 108.

huzurunda gerçekleşen davanın hemen infazı yasaktı. Mahkemenin kararı İstanbul'a gönderiliyor ve oradan gelecek cevaba göre hareket edilmesi isteniyordu. Ama her halükarda ilk soruşturmayı yapan ve yargılamayı başlatan merci zanlının bulunduğu yerin kaza kadıları idi. Sonrasında ise yargılama ya yerinde tamamlanıyor ya da talebe göre merkezde sonlandırılıyor idi. Askerilerin bu farklı yargılanma biçiminin sebebi siyasaldır ve görevle ilgili ihmal, suiistimal, yolsuzluk, reayaya zulüm gibi konularda Sultanın siyaset hukukunun icrası söz konusudur. Farklı yargılanma usulü ile sultanın egemenlik kavramı arasında bağlantı kurmak mümkündür. Bu bakımdan Osmanlı imparatorluğundaki en önemli hukuki ayrım belki de tebaa ile askeri sınıf arasındaydı; birincisi ikinci sınıfı vergileriyle desteklerken, ikincisi bu gelir karşılığında padişaha askeri, idari ve diğer hizmetleri yerine getirerek onun adına icrada bulunuyorlardı. Bu da onları sultan adına hareket ederken daha dikkatli olmaları hususunda hem hassas hem de daha sorumlu bir konuma sokuyordu.

Gayrimüslimlerin farklı yargılanmaları her konuyu kapsamamaktadır. Gayrimüslimlerin kendi iç yönetim meseleleri ve dini gereklilikler ile ilgili olan meselelerde cemaat mahkemelerine başvuruluyordu. Aslında gayrimüslimler isterlerse bu meseleler için de kadıya gidebilirlerdi. Peygamber soyundan geldiği kabul edilenler de farklı yargılanmaya tabi tutulmuyorlardı. Sadece hukuki statü veya zümre içi??? hiyerarşik meselelerde Nakibüleşraflık kurumu devreye giriyordu. Buna ilaveten tıpkı askerilerde olduğu gibi bazen ağır suçlar söz konusu olduğunda yargılanma merkezde yapılıyor, bazen de kaza kadılarının verdiği cezaların uygulanması için Nakibüleşralık devreye giriyordu. Sonuç olarak Osmanlı ceza muhakeme usulünde ve yargılamada, kişilerin, mensup oldukları zümrelere göre soruşturulmaları ve yargılanmaları mümkündü ama bunu belirleyen temel husus davanın niteliğiydi.

Osmanlı ceza hukukunun bütünü ise, sosyal grupların özel konum ve statülerine göre tasnif ve tanzim edilmiş hüküm ve uygulamaları değil aksine her yerde ve öngörülen cerime miktarı değişse bile herkes için geçerli olabilecek genel hükümlerden oluşur. Sadece özel statü davalarında, görevle ilgili suçlarda ve cemaat hukukunu gerektiren konularda özel yargılama usulleri uygulanmıştır. Bu tip durumlarda söz konusu olan hukuki bir ayrıcalıktan ziyade, devlet yönetiminin, hem kendi adına harekete eden askerileri hem de saygınlık ve itibar kazanmış kişileri, kendilerinden beklendiği gibi davranmalarını sağlamak maksadıyla farklı bir uygulamaya gittiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler ise aile ve miras konularında cemaat hukukuna tabi olmuşlardır. , Osmanlı hukukunda esas ve yaygın olan ise, kendilerinden Şeriatı ve daha çok da Sultanın adaletini temsil etmesi ve uygulaması istenen ve bu ifadelerin yer aldığı beratla göreve atanan Osmanlı kadısının huzurunda, ceza hukuku bakımında herkesin eşit olduğu düşüncesinin yaygın olmasıdır.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 2, 2006 (Güz), 25-40

Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları*

Esra Yakut**

Crimes Incurring Ta'zir Punishments in Ottoman Law Until Tanzimat

Tazir is a punishment for the guilts excepting the ***had***, ***kısas*** and ***diyet*** in the Islamic Criminal Law and its amount is not determined before. The most important ***tazir*** punishments are death, ferule, imprisonment, exile, counsel, summon, condemnation, menace, isolation, deposing, exposition and the fiscal ones in the Islamic Law. And, Islamic Law is practiced basically in the Criminal Law as in the every field of the law in the Ottoman Empire. If the ***had*** and ***kısas*** are defective for the guilt, then the ***tazir*** is practiced in the Ottoman Criminal Law. In addition to this, ***tazir*** is also came to agenda for the offences against the common convenances, family life and the state administration and the perjury. Some ***tazir*** punishments in the Ottoman Criminal Law are similar to the Islamic Criminal Law, like death, imprisonment, exile, counsel and deposing. However, some ***tazir*** punishments are the distinctive sides of the Ottoman Criminal Law like servitude and the fixing of the fines according to the revenues of the people.

Key words: Islamic Criminal Law, Ottoman Criminal Law, ***Tazir***.

I) İSLAM HUKUKU'NDA TAZİR

İslâm Ceza Hukuku'nda had, kısas ve diyetin dışında kalan suçlar için miktarı önceden belirlenmemiş olan cezalara "tazir" denir.[1]

Tazir sözlükte, men etmek, engel olmak, edeplendirmek, kınamak, şiddetli dövmek anlamlarına gelmektedir.[2]

İslâm Hukukçuları taziri, Allah hakkı (kamu yararı) ve ferdi hak olarak uygulanan tazir olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Şarî tarafından had belirlenmeyen,

* "Bu Çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca kabul edilen 031130 nolu" proje kapsamında desteklenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Abdülaziz Âmir, ***et-Ta'zir fi'ş-şeriati'l-İslâmiyye***, Kahire, 1957, s. 36; Hayreddin Karaman, ***Mukayeseli İslâm Hukuku***, I/141, İstanbul 1991.

2 Ömer Nasuhi Bilmen, ***Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu***, İstanbul, ty., III/305; Mehmet Zeki Pakalın, ***Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü***, İstanbul, 1993, III/427.

© İstanbul 2006

kötü bir eylemi yapan kişi, bu eylemiyle başkalarını da etkilerse, burada Allah hakkı (kamu yararı) için tazir uygulanır. İşlenen suçta kişiye özel bir yararın bulunması durumunda ise ferdi hak olarak uygulanan tazirden söz edilir. Tazir açısından bu iki hak arasında kesin bir sınır yoktur.[3]

Tazir suçları, had ve kısas suçlarından belirli noktalarda ayrılırlar. Bu noktalar kısaca şöyle sıralanabilir:

1-İslâm Hukuku had ve kısaslarda, cezayı seçme, ceza miktarını belirleme hakkını hakime bırakmamıştır. Bu tarz suçlar için önceden ceza belirlemiş ve bu suçların karşısına sabit bir ceza koymuştur. Tazir suçlarında ise hakim, suçlunun durumuna göre farklı cezalar takdir edebilir.

2-Had cezalarında af söz konusu değildir. Kısasta bu hak sadece hak sahibine aittir. Tazirde ise, eğer işlenen suç Allah hakkıyla ilgiliyse normalde tazirin uygulanması esas olmakla birlikte suçlunun cezasız uslanacağı düşünülürse af veya şefaat yoluna da gidilebilir. Bireysel hakla ilgili tazir de ise af yoluna gidilebilir, dava açılırsa tazir yoluna da gidilebilir.

3-Had ve kısas gerektiren suçların ispatı, kanuni delil veya ikrar ile olur. Tazir suçlarında ise bu konuda daha müsamahalı davranılmıştır.

4-Cezaî ehliyet noktasında had ve kısas suçlarıyla tazir suçları arasında farklar vardır.[4]

A) TAZİRİ GEREKTİREN SUÇLAR

İslâm Hukuku'nda taziri gerektiren suçların tümü için kesin hükümler bulunmamaktadır. Hükümlerde kesinlik bulunmaması nedeni ile cezalar eksiltilip,[5] arttırılabilir.[6]

Taziri gerektiren suçlar genel olarak üçe ayrılarak incelenir:

1- Günahlar: Günahlara karşı konulan tazir cezaları, İslâm Hukuku'nun doğrudan doğruya haram kıldığı ve yapılmasını yasaklayarak, suç kabul ettiği fiillerdir.[7]

---

3 Âmir, *a.g.e.*, s. 40-41.

4 *a.g.e.*, s. 51-52.

5 İslâm Ceza Hukuku'nda tazir cezalarının hafifletilmesi gerekçeleri ile ilgili bkz. Abdullah Çolak, *İslâm Ceza Hukukunda Hafifletici Sebepler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1999, s. 255-256.

6 İslâm Ceza Hukuku'nda tazir cezalarını ağırlaştıran nedenler ve bunların doğurduğu sonuçlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Koşum, *İslâm Hukukunda Cezayı Ağırlaştırıcı Nedenler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1999, s. 108-111; 180-224.

7 Abdülkâdir Ûdeh, *İslâm Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk*, I/202 (Çev: Akif Nuri), İstanbul, 1976; Amir, *a.g.e.*, s. 64; Ahmed Fethi Behnesi, *et-Ta'zir fi'l-islâm*, Kahire, 1988, s. 34-35; Ahmet

2- Umumun Menfaatleri: Umumun menfaati için konulan tazir cezaları, doğrudan doğruya haram kılınmamış ancak nitelikleri bakımından yasaklanmış fiillerdir.[8]

3- Emirlere Muhalefet: Konulan hükümlere karşı gelenlere verilen tazir cezaları ise doğrudan doğruya şer'an yasaklanan ve yapılması günah olarak kabul edilmeyip emre muhalefet olarak kabul edilen fiiller için söz konusudur.[9]

Suçların had ve kısastan ayrıldığı noktayı ön plâna çıkartarak yapılan bir başka tasnif daha vardır. Bu tasnife göre tazir cezası gerektiren suçlar;

İşlenen suçun türünde Şâri tarafından belirlenen bir cezanın söz konusu olduğu, fakat uygulanması için gerekli şartların yerine gelmediği suçlar;

a) Hakkında Şâri tarafından belirlenmiş bir cezası olmakla birlikte bir şüphe veya başka bir şeyden dolayı uygulanamayan suçlar,

b) Hakkında belirlenmiş had, kısas veya kefaret söz konusu olmayan tazir cezası gerektiren suçlar olarak ayrılabilir.[10]

B) BAŞLICA TAZİR CEZALARI

1- Ölüm Cezası: Tazir cezaları içinde en ağırı olan ölüm cezası, fesadı alışkanlık haline getirip başka herhangi bir ceza ile önlenilmeyen kişilere verilen cezadır. Hanefi Mezhebi'nde dinin öldürmeye izin verdiği suçlarda devlet başkanına taziren katl hakkı tanınmıştır.[11] İslâm Hukuku'nda taziren ölüm cezası verilebilecek suçların en önemlileri, casusluk, ağırlıkla ve onun hükmünde olan öldürme,[12] livata, dinde bidat olan şeylere çağırma (davet) gibi suçlardır.[13]

Gelişgen, *İslâm Ceza Hukuku Prensipleri ve Ta'zir Cezaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1993, s. 81.

8 Ûdeh, ***a.g.e.***, I/203; Amir, ***a.g.e.***, s. 67-68; Behnesi, ***a.g.e.***, s. 31-32; Gelişgen, ***a.g.e.***, s. 81-83.

9 Ûdeh, ***a.g.e.***, I/202-203; Gelişgen, ***a.g.e.***, s. 83-84.

10 Abdullah Özer, *İslâm Literatüründe Ta'zir Risaleleri ve Şeyhülislam Muhyiddin Mehmed B. İlyas Çivicizade'nin Risale Müteallika Bi't-Teâzir Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000, s. 3.

11 Amir, ***a.g.e.***, s. 254-255; Behnesi, ***a.g.e.***, s. 40-44; Bilmen, ***a.g.e.***, III/309.

12 Ağırlıkla öldürmenin örneği, öldürme aletinin büyük bir taş veya büyük bir odun parçası olduğu öldürme şeklidir. İmam Azam Ebu Hanife'ye göre bu nevi öldürme İslâm Ceza Hukuku'nda şibh amden katl (yaralayıcı bir aletle öldürmek) kısmına girer ve dolayısı ile kısas gerektirmez. Ağırlığı olan (büyük taş, odun) ve bu tarzda olan şeyler normalde bir öldürme aleti değildir ve o amaçla hazırlanmamıştır. Oysa İslâm Ceza Hukuku'nda kasta delil olabilecek şey öldürmek için yapılan, kullanılan bir aletin olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Amir, ***a.g.e.***, s. 261-262.

13 ***a.g.e.***, s. 259-270.

2- Sopa Cezası: Suçlunun el ile veya değnekle dövülerek cezalandırılmasıdır. Suç, haddi gerektiren bir suç olduğu halde, had uygulamasına engel bazı durumlar varsa, burada taziren sopa cezası uygulanabilir. Nitekim, işlenen suç aslında had cezası gerektirmekle birlikte suçun unsurlarında veya şartlarında bir eksiklik sebebi ile, had cezası verilemeyen durumlarda, taziren sopa cezası uygulanabilir. Yine ahlâki yapıyı bozmak, casusluk gibi suçlar da taziren sopa cezası ile cezalandırılabilir.[14]

3- Hapis Cezası: Suçlunun ıslahı için özgürlüğünün kısıtlanmasıdır. İslâmiyet'e göre hapis cezası süresi belirli hapis ve süresi belirsiz hapis olmak üzere ikiye ayrılır. Süresi belirsiz hapiste bazen suçlunun pişmanlığı ve uslanmasıyla hapis son bulabilir. Bazen de bu hapis suçlunun ölümüne kadar devam eder.[15] Hapis süresinin takdiri hakime aittir.[16]

4- Sürgün Cezası: İşlenen suçun sonucu başkalarına zarar veriyorsa veya vereceğinden endişe ediliyorsa ve suçun işlendiği ortamdan suçu işleyen kişinin uzaklaştırılması gerekiyorsa taziren sürgün cezası uygulanır. Sürgün cezası gerektiren suçlardan bazıları şunlardır: Sahtekarlık (sahte evrak düzenleme ve kullanma), Kur'an'daki müteşabihatla (manasının anlaşılamadığı ve sadece Allah tarafından manasının bilindiği ayet veya ayetin bir bölümü) ilgili konuşmak.[17]

5- Nasihat: Kadı tarafından suçlunun dikkatini çekmek için verilen öğütten ibarettir. Genellikle nasihat sonucu halini düzelteceği sanılan ve uslanacağı düşünülen şahsa karşı yapılır.[18]

6- Mahkemeye Celp: Bu ceza, mahkemeye çağırılmayı itibarının zedelenmesi olarak gören kimselere, özellikle de eşraf tabakasına uygulanan bir cezadır. Genellikle basit hukuka aykırı davranışlarda uygulanır.[19]

7- Kınama: Kadı, değişik kınama şekillerinden birini tazire uğrayacak şahsa en uygun düşecek şekilde belirler. Kınama da kendi arasında, hafiften şiddetli kınamaya kadar derecelere ayrılır. Kadı, tazire uğrayacak şahsın uslanmasını sağlayacak sözleri, kelimeleri ve işaretleri amacı sağlayacak şekilde kendi seçer.[20]

---

14 *a.g.e.*, s. 276-277; Nasır Ali Nasır Halifi, *ez-Zurufü'l-müşeddede ve'l-mühaffefe fi ukubeti't-ta'zir fi' fıkhi'l- İslâmî*, Kahire, 1992, s. 110-114; Osman Şekerci, *İslâm Ceza Hukukunda Ta'zir Suçları ve Cezaları*, İstanbul, 1996, s. 109-112; Bilmen, *a.g.e.*, III/307-308; Udeh, *a.g.e.*, II/317-323.

15 Amir, *a.g.e.*, s. 306-322; Halifi, *a.g.e.*, s. 127-141; Udeh, *a.g.e.*, II/323-332. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Hülagu, *İslâm Hukukunda Hapis Cezası*, Kayseri, 1996.

16 İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyd b. İbrahim b. Muhammed el-Mısri, *el-Bahrü'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekaik*, Kahire, 1311, V/46.

17 Halifi, *a.g.e.*, s.141-147; Amir, *a.g.e.*, s. 322-330.

18 Halifi, *a.g.e.*, s. 153-154; Amir, *a.g.e.*, s. 369-370; Şekerci, *a.g.e.*, s. 114.

19 Halifi, *a.g.e.*, s. 155; Amir, *a.g.e.*, s.367-369; Şekerci, *a.g.e.*, s. 114.

20 Halifi, *a.g.e.*, s. 156-159; Amir, *a.g.e.*, s. 371-374; Şekerci, *a.g.e.*, s. 114.

8- Tehdit: Tehdit cezası bizzat kadı tarafından yapılır. Suçlu, kadının önüne geldiği zaman kadı ona tehditvari bir ûslupla "seni şöyle şöyle cezalandıracağım. Eğer bu suçunu bir daha işlersen şöyle yapacağım" diyerek ileride işlenmesi muhtemel bir suçu da engellemeye çalışır.[21]

9- Tecrit (Terk): Terk ederek tazir uygulanmasının anlamı, suçluyla ilişkiyi kesmek onunla konuşmayı ve onunla selâmlaşmayı terk etmek anlamındadır. Buradaki tazir cezas,ı suçluya terkedilişin, yanlızlığın işlediği suçtan kaynaklandığına dair ikazla tamamlanır.[22]

10- Azl ve Teşhir: Azl, bir şahsı görevden almak, bundan dolayı görevinin kendisine sunduğu yetkilerden de mahrum bırakmak anlamına gelmektedir. Bu ceza, yapılması yasak olan davranışı işleyen bütün görevliler hakkında uygulanabilir.[23] Teşhir cezası ise, suçlunun suçunu halka ilân etmek amacı ile kullanılır. Halkın itimat ettiği konularda işlenen suçlarda bu cezaya başvurulur. Yalancı şahitlik, hileli mal satmak vb. Suçlu çarşı pazarda dolaştırılarak suçu ilân edilir ya da yüzü karaya boyanarak saçı kesilir.[24]

11- Mali Cezalar: Fakihler bir insanın malını alarak onu tazir etmenin yasallığı konusunda farklı görüşlere sahiptir. Bir kısmı, bu uygulamayı meşru görürken, bazı fakihler mali cezalara onay vermezler. Tazirin, mali bir ceza şeklinde uygulanması Hanefilerde sadece İmam Yusuf tarafından hoşgörü ile karşılanmıştır. Ebu Yusuf'a göre, suçludan mal alarak ona tazir uygulamak ve suçtan caydırmak caizdir.[25] Bu tür cezalarda kadı, bir müddetliğine suçlunun malını elinde tutar. Suçlu eğer zaman içinde pişmanlığını belli ederse, kadı ona malını iade eder. Ancak suçlunun tövbe etmesinden ümit kesilirse, kadı'nın bu malı uygun gördüğü yere sarf etme hakkı vardır.[26]

II) OSMANLI CEZA HUKUKU'NDA TAZİR

Osmanlı Devleti'nde hukukun her alanında olduğu gibi ceza hukuku alanında da İslâm Hukuku uygulanmıştır. İslâm Hukuku'nda tazir suç ve cezaları konusunda devlet başkanına geniş bir takdir yetkisi tanınmıştır. Aynı yetki, Osmanlı

---

21 Halifi, *a,g,e*, s.159; Gelişgen, *a.g.e.*, s. 90; Şekerci, *a.g.e.*, s. 114-115.

22 Halifi, *a.g.e.*, s. 160; Amir, *a.g.e.*, s. 374-375.

23 Amir, *a.g.e.*, s. 377-392; Şekerci, *a.g.e.*, s. 116-117.

24 Bilmen, *a.g.e.*, III/307; Şekerci, *a.g.e.*, s. 115-116.

25 İslâm Hukukçularına göre Mali Tazir Cezası ile ilgili farklı görüşler için bkz. Macid Muhammed Ebu Ruhayye, "İslâm'da Mâlî Tâ'zir Cezası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev.: Nihat Dalgın), 11, 1999, Samsun, s. 313-334.

26 Amir, *a.g.e.*, s.331-335; Behnesi, *a.g.e.*, s. 37-40; Halifi, *a.g.e.*, s. 167-196; Bilmen, *a.g.e.*, III/309.

padişahları için de geçerlidir. Padişahlar bu yetkiyi bütün imparatorlukta yürürlükte olan hukuk normları koymak şeklinde kullanmışlardır.

Kaynağını padişahın iradesinden alan bu düzenleme ve uygulamalar, diğer alanlardaki düzenlemelerle birlikte zaman içinde belli bir düzeye ulaşınca "örfi hukuk" adıyla anılmıştır.[27] Buradaki örfi hukuk deyimi, örf ve adet hukuku anlamında kullanılmamıştır. Devlet tarafından konulmuş hukuk anlamındadır. Osmanlı Ceza Hukuku denildiğinde ise şer'i veya örfi ceza hukuku değil, bu ikisinin bir bütünü anlaşılmaktadır. Zaman zaman gerçekleştirilen düzenlemeler sırasında şer'i hukukun sınırları aşılsa da, bu İslâm Hukuku'nun devlet başkanına tanıdığı tazir yetkileri çerçevesinde yapılmıştır.[28]

A) TAZİRİ GEREKTİREN SUÇLAR

Osmanlı Hukuku'nda, had ve kısas cezası gerektiren suçlarda temel olarak İslâm Hukuku kuralları uygulandığından, bu suçlarla ilgili, kanunnamelerde ve ceza hukuku ile ilgili emir ve fermanlarda ayrıntılı düzenlemelere gidilmemiştir. Bununla beraber, suçun unsurlarında veya ispat şartlarında bir eksiklik olması veya başka bir nedenle bu cezaların uygulanmaması durumunda kanunnamelerde yer alan tazir cezalarının uygulandığı görülmüştür.[29] Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemi Ceza Kanunnameleri'nde kasten adam öldürme ve yaralama olaylarında kısas uygulanmadığı takdirde verilecek para cezalarından söz edilmiştir.[30] Nitekim, Fatih'in Umumi Kanunnamesi'nin "Eğer adam öldürürse yerine kısas etmeseler, kan cürmi, bay olub bin akçeye dahi ziyadeye gücü yeterse dört yüz akçe, eğer orta hallü olursa yüz akçe, eğer fakir olursa elli akçe alına" şeklindeki hükmü konuya açık bir örnek teşkil eder.[31] Kısasın uygulanmadığı durumlarda tazir olarak para cezasının yanı sıra mağdura veya yakınlarına kanunen sabit olan bir diyetin ödenmesi gerekmiştir.[32] Heyd, bu durumu, kanunnamelerde kamu davası kavramının ortaya çıkışı olarak değerlendirmiş, hatta kul hakkı, Allah hakkı gibi geleneksel hukuk kavramlarına bir üçüncüsünü ekleyerek "hakk-ı saltanat" ifadesini kullanmıştır.[33]

---

27 Mehmet Akif Aydın, "Ceza", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi***, İstanbul, 1993, III/478.

28 Yaşar Tekin, "Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zir Suç ve Cezaları" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995, s. 6-7; Yılmaz Yurtseven, "Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukuku'nda Ta'zir Suç ve Cezaları" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2001, s. 54-62.

29 Aydın, ***a.g.m.***, VII/478.

30 Ahmet Akgündüz, ***Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri***, I-IV/349; 43-44; 90; 299, İstanbul, 1990-1996, .

31 ***a.g.e***, I/349.

32 Aydın, ***a.g.e.***, VII/479.

Osmanlı Hukuku'nda, had cezası gerektiren suçların unsurlarının eksik olması durumunda da olayın bir tazir suçu gibi değerlendirilip suçluların çoğunlukla para cezasına çarptırıldıkları görülmüştür. Örneğin, hırsızlık suçunun cezaları, çalınan malın belli bir değere (nisab miktarına) ulaşıp ulaşmaması ve diğer unsurlar dikkate alınarak düzenlenmiştir. Çalınan mal belli bir nisaba ulaşınca, el kesme (hadd-i sirkat), ulaşmazsa tazir cezası gündeme gelmiştir. Nitekim, Kanuni Sultan Süleyman dönemi Ceza Kanunnamesi'nde yer alan "Eğer kovan veya koyun veya kuzu uğurlasa serika hesabına yetmese kadı tazir edüb ağaç başına bir akçe alına. Ve eğer serika hesabına yetse elin keseler." şeklindeki hüküm çalınan mal nisab miktarına ulaşmazsa tazir, ulaşırsa (Ebu Hanife'ye göre çalınan eşyanın değeri 10 gümüş dirhemden fazla olursa) had cezasının verileceğini açıkça ortaya koymaktadır.[34] Bununla beraber, hırsızlık suçunun unsurlarında eksiklik bulunmadığı durumlarda bile eğer suçu işleyen kişi yaşça küçükse hukuki ehliyeti bulunmadığından tabiatıyla had cezası uygulanmamıştır. Çünkü İslam Ceza Hukuku'nda ceza ehliyeti için akıl ve büluğ gereklidir. Küçüklerin cezai ehliyetleri yoktur. Nitekim, Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetva Mecmuası'nda yer alan şu fetva bunun açık bir delilidir: "Zeyd-i sagir Amr'ın menzilinde olan mekân-ı muhrezinden kıymetleri nisab-ı sirkate baliğ olan şu kadar eşyasını hafiyyeten ahz eylese Zeyd'e kat'-i yed lâzım olur mu?

El-cevab: Olmaz".[35]

Yine hırsızlık suçunun oluşmasında malın koruma altında iken alınmış olması da önemli bir unsurdur. Osmanlı Hukukçuları, Hanefi Mezhebi'nin bu konudaki hükümlerini aynen kabul ederek bir fiilin hırsızlık sayılabilmesi için çalmanın mutlaka koruma altında iken gerçekleşmiş olması ve çalınan malın koruma alanından dışarıya çıkarılması esasını savunmuştur. Nitekim, 21 Şubat 1779 tarihli Üsküdar Şeriyye Sicili'ne ait bir kayıtta ev sahibi evde yokken eve girerek nisab miktarına ulaşmış eşyaları çalan, fakat çaldıklarını dışarıya çıkaramadan yakalanan bir kadına tazir cezası verilmiştir.[36]

İslâm Hukuku'nda, had ile cezalandırılan suçlar arasında yer alan zinanın da, Osmanlı Kanunnameleri'nde, suçlunun zengin veya fakir oluşuna göre para cezası ile cezalandırıldığı görülmüştür. Kanunnamelerde açıkça belirtilmemekle beraber,[37] bu durum, suçun İslâm Hukuku'na göre sabit olmadığı durumlarda, örneğin, zina suçu dört erkek tanıkla ispat edilmediği zaman uygulanmıştır.

---

33 Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", ***Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler***, (Çev.: Selâhaddin Eroğlu), Ankara, 2002, s. 60-61.

34 Akgündüz, ***a.g.e.***, IV/301 (md.30).

35 Çatalcalı Ali Efendi, ***Feteva-yı Ali Efendi***, Dersaadet, 1324, s. 159-160.

36 ***504 Numaralı Üsküdar Mahkemesi Şeriyye Sicili,*** vr. 28a-5.

37 Kanuni Kanunnamesi'nin bir nüshasında, "Eğer bir kimesne zina eder görülse şer'an üzerine sabit olsa, lâkin ala vechi'ş-şer' recm kılmalu olmasa" ibaresi yer almaktadır. Bu kayıt,

Suçun unsurlarındaki eksiklik nedeni ile had cezası verilemeyen zina suçlarında, uygulamada, kanunnamelerde söz edilen para cezalarının dışında sürgün gibi tazir cezalarının verildiği de görülmüştür. 13 Aralık 1660 tarihli Ankara Şeriyye Sicili'ne ait bir kayıtta, Rüstem Na'al Mahallesinde oturan bir karı-kocanın fuhuş olaylarını birlikte yürüttükleri mahalle ahalisinin şikayeti üzerine ortaya çıkmış ve suçluların adı geçen mahalleden ihraç edilmeleri istenmiştir.[38]

Yine had ile cezalandırılan bir diğer suç olan hamr içme de Fatih Kanunnamesi'nin 15., Süleyman Kanunnamesi'nin 19. ve Bosna Kanunnamesi'nin 1. maddelerinde kadı'nın takdirine bağlı olarak para cezası ile cezalandırılmıştır.[39]

Osmanlı Hukuku'nda kısas, diyet ve had cezası ile cezalandırılacak suçlarda eksik unsurların bulunması nedeni ile verilen tazir cezalarının dışında, bir de direkt olarak tazir ile cezalandırılması öngörülmüş suçlar vardır. Bu suçların başında, genel adap ve aile yaşantısı aleyhine işlenmiş suçlar bulunur. Bu grubun içerisine sokabileceğimiz en önemli suçlardan biri, hakaret ve sövmek suçudur. Şeyhülislam fetvalarında bu tür suçlara örnekler verilmiştir. "Dinini ve imanını filanladığım", "yürü, yıkıl, cehenneme git (veya) başın cehenneme", "rospu, kahpe", "her ne asl-ı fesad çıkarsa danişmendlerden çıkar" gibi sözler küfür sayılmıştır ve bu suçu işleyen kişilerin tazir cezası ile cezalandırılmalarının gerektiği belirtilmiştir.[40]

Şeriyye sicillerinde de bu tür suçlara verilen tazir cezaları ile ilgili örneklere sıkça rastlanmaktadır. 27 Kasım 1746 tarihli Üsküdar Şeriyye Sicilleri'ne ait bir kayıtta, Muhammed Beşe'nin düşmanı İsmail'e kapısının önünde "pezevenk ve anama ve avratıma olma" sözleriyle küfür etmesi üzerine tazir cezası verilmiş, fakat Muhammed Beşe'nin askeri sınıftan olduğunu iddia etmesi üzerine mahkeme ilâmıyla salıverilmesine karar verilmiştir.[41] Yine 12 Mayıs 1801 tarihli Davutpaşa Mahkemesi Şeriyye Sicilleri'ne ait bir kayıtta, Es-seyyid Ömer isimli bir kişi, Avadık adlı zimminin kendisine sövüp, hakaret ettiğini söyleyerek davacı olmuş,

---

Kanunname'de belirtilen para cezalarının, şer'i cezaların herhangi bir nedenle uygulanmaması durumunda alındığının bir göstergesidir. Bkz. Akgündüz, ***a.g.e.***, IV/296.

38 ***46 Numaralı Ankara Şeriyye Sicili***, s. 93, Belge no: 298. Aynı şeriyye sicili için bkz. Rahşan Kaynak, ***H. 1070-1071 (M. 1660-1661) Tarihli 46 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)***, II/347 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2000.

39 Akgündüz, ***a.g.e.***, I/349; IV/368; VI/425; Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnameleri'nde İslâm Ceza Hukuku'na Aykırı Hükümler, III", ***Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi***, IV (1946), s. 53-56.

40 Zahid Aksu, "Şeyhülislâm İbn Kemâl ve Osmanlı İdaresindeki Yeri", ***Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu***, Ankara, 1989, s. 171-173.

41 ***415 Numaralı Üsküdar Mahkemesi Şeriyye Sicili,*** Belge no:278. Aynı şeriyye sicili için bkz. M. Emin Serkan, ***İstanbul/Üsküdar Mahkemesi 415 Numaralı Şeriyye Sicili Transkripsiyonu ve Tahlili,*** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2000, s. 148.

davanın mahkeme huzurunda görülmesinden sonra zimmi taziren cezalandırılmıştır.[42] 15 Haziran 1801 tarihli bir başka kayıtta ise, Mirahor Mahallesi'nde yaşayan Ümmühan isimli bir kadın, mahkemeye başvurarak kocası Mehmed'in kendisine taziri gerektirecek şekilde sövüp, taciz ettiğini ileri sürmüş, iddiasını ispat edecek iken eşi Mehmed, karısına bir daha sövmeyeceğine ve "hilâf-ı şer'i şerif hareket" etmeyeceğine dair söz verdiğinden dava kapanmıştır.[43] 27 Mayıs 1823 tarihli, Davutpaşa Mahkemesi Şeriyye Sicilleri'ne ait bir başka kayıtta, İstanbul Eski Ali Paşa Mahallesi'nde yaşayan Müderris Hüseyin Efendi, kendisine küfr eden Aişe isimli kadından davacı olarak iddiasını şahitlerle ispatlamış, adı geçen kadına mahkeme tarafından "şer'an tazir" cezası verilmiştir.[44]

Genel adap ve aile yaşantısı aleyhine işlenmiş suçların içerisinde değerlendirilen diğer suçlar, kadına iftira atmak, kadının kocasına itaat etmemesi, kadınların uygunsuz şekilde sokaklarda dolaşmaları gibi doğrudan doğruya kadınla ilgili birtakım olayları kapsar. Fakat incelemiş olduğumuz şeriyye sicillerinden gördüğümüz kadarıyla bu tür olayların mahkemelere yansıma sıklığı zina ve zina iddiası suçlarına oranla çok daha azdır. 26 Ağustos 1766 tarihli, İstanbul Kadılığı'na ait bir şeriyye sicilinde Aişe isimli kadın kendi evinde, el-Hâc Salih isimli erkeğin kendisine "kârhâneci ve rospî ve vilayetinden fi'ili şenî ederek geldin" demesi üzerine bu kişiden davacı olmuş, davasını şahitler ile ispatlamış, fakat mahkeme Aişe'nin iffetli olduğunu kesin olarak saptayamadığı için el-Hâc Salih'e tazir cezası verilmiştir.[45]

Yine, 19 Temmuz 1766 tarihli Kasımpaşa Mahkemesi'ne ait bir şeriyye sicilinde, Abdullah Beşe karısı Hatice'yi kendisine itaat etmediği gerekçesi ile mahkemeye vermiş, Hatice'nin de durumu kabul etmesi üzerine, mahkeme, kadına kocasına itaat etmesi için tenbih etmiştir.[46]

Tazir ile cezalandırılması gereken bir diğer suç gurubu kamu düzenini bozup, devlet idaresi aleyhine işlenen suçlardır.

Bu tür suçların başlıcaları şöyle sıralanabilir:

Devlet başkanının emirlerine, İslâm hükümetinin kamu rahatı için çıkardığı, kanun ve nizamlara aykırı fiiller,

Haklı ve doğru işler yapan devlet başkanının aleyhinde çalışarak, onun şerefini kıracak, bu şekilde halkın rahatsız olmasına yol açacak cürümler,

---

42 *37 Numaralı Davutpaşa Mahkemesi Şeriyye Sicili*, Belge no: 238.
43 *a.g.ş.s.*, Belge no: 273.
44 *77 Numaralı Davutpaşa Mahkemesi Şeriyye Sicili*, Belge no: 159.
45 *25 Numaralı İstanbul Kadılığı Şeriyye Sicili*, s. 137'den naklen: Tekin, *a.g.e.*, s. 100.
46 *58 Numaralı Kasımpaşa Mahkemesi Şeriyye Sicili*, vr.78-a'dan naklen: Tekin, *a.g.e.*, s. 105.

Resmi makamlara gerçeğe aykırı ihbar ve gammazlıkta bulunanlar, çeşitli tazir cezalarından sonra uslanmaz iseler,

Memurluk nüfusunu kötüye kullanan ve hakim tarafından çeşitli ihtarlara rağmen bu hallerine devam edenler,

Casusluk yapanlar,

Halkın malını çalanlar, etrafta zulüm yapanlar (eşkıyalık gibi),

Kalpazanlık, devlet evrakında sahtekârlık cürmünü işleyenler.[47]

Şeriyye Sicilleri'nde bu tür suçların en yoğun olarak rastlandığı dönem, XVI. yüzyılın sonları XVII. yüzyılın başlarıdır. Bu dönemde, bozulan ekonomik yapı ve toprak düzeni, iç siyasetteki şehzade kavgaları, savaşlarda yeni topraklar kazanmaya yönelik yeni başarılar elde edilmemesi ve bunun sonucu askerlerin ekonomik durumunda meydana gelen sıkıntılar, örfi idaredeki bozulma (beylerbeyi, sancakbeyi gibi idarecilerin isyancılarla işbirliğine girmesi), askeri düzen içindeki bozulmalar vb. nedenlerle ortaya çıkan Celâli İsyanları[48] sırasında devlet idaresi aleyhinde pek çok suç işlenmiştir. Nitekim, 1660-1661 yıllarına ait Ankara Şeriyye Sicilleri'nde, özellikle, Türkmen taifesinden ve Kösene kabilesinden olan Çoban Ali oğlu Ahmet adlı eşkıya ve atlılarından zarar gören tüccarların Ankara mahkemesine yaptıkları şikayetlerden söz edilmiştir. Bu kayıtlardan birinde, Ankara'da oturan Mahmud, İbrahim ve Hasan adlı tüccarlar, Karaman'a giden ve eşya taşıyan kervanın sabaha karşı Çoban Ali oğlu Ahmet ve sekiz atlısı tarafından yağmalandığını belirterek ondan davacı olmuşlar, iddialarını şahitlerle ispatlayarak suçluların cezalandırılmasını istemişlerdir.[49]

Aynı tarihlerde, Ankara mütesellimi olarak görev yapan Mehmed Ağa, Türkmen eşkıyasının çaldıkları eşyaları saklayarak, suçluları evinde ağırladığını iddia ettiği Bayram Veli Mahallesi'nde oturan Yusuf'la ilgili iddialarını şahitlerle ispatlayarak, cezalandırılmasını istemiştir.[50]

Devlet yönetimi aleyhine işlenen bu tür suçlarda, Osmanlı padişahları, taziren cezalandırma yetkilerini kullanarak suçluları cezalandırmıştır.

---

47 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, 1985, s. 52.

48 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, "Celâli İsyanları"*, Ankara, 1975, s. 93-114.

49 *46 Numaralı Ankara Şeriyye Sicili*, s. 34, Belge no:109; Aynı şeriyye sicili için bkz. Kaynak, *a.g.ş.s.*, I/202-203.

50 *a.g.ş.s.*, s. 38, Belge no:123; Aynı şeriyye sicili için bkz. Kaynak, *a.g.ş.s.*, I/213-214.

B) TAZİR CEZALARI

Osmanlı Hukuku'nda tazir cezaları genellikle kadının takdirine bırakılmayıp kanunnamelerde düzenlenmiştir. Bu durum ceza hukuku alanında olası keyfilikleri önlemesi ve kanuniliğin hakim olması açısından önemlidir.

Tazir cezaları açısından Osmanlı padişahlarının sahip olduğu yetkiler özellikle siyaset cezalarında kendini hissettirmiştir. Bu ceza esas olarak, padişah ve onun vekili olan sadrazam tarafından takdir edilmiştir. Fakat suçluluğun tespiti kadı tarafından yapılmıştır. Siyaset cezası olarak ölüm de dahil her türlü ceza verilebilmiştir. Osmanlı padişahları "siyaseten katl" denilen ölüm cezası verme yetkilerini çoğunlukla devlet düzenini bozan kişiler için kullanmışlardır.[51]

1727 yılına ait bir fermanda yer alan, Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin bir fetvasında, siyaseten katli ifade etmek amacıyla "taziren katl" tabiri kullanılmıştır.[52]

Siyasetin katl örneklerine şeriyye sicillerinde rastlamak mümkündür. Nitekim, 1659-1660 yıllarına ait Bursa Şeriyye Sicilleri'nde rastladığımız bir kayıtta, IV. Mehmed (1648-1687)'in yayınladığı bir fermanla, Anadolu, Karaman, Adana ve Maraş Eyaletleri'nde Celâli taifesinden olan ve isyanlar çıkartarak halkı ve idarecileri zor durumlara sokan kimselerin ve yandaşlarının yakalandıktan sonra şeyhülislâmdan alınan fetva gereğince öldürülmeleri emr edilmiştir. Yine bu bağlamda, Bolu ve Gerede civarında büyük bir Celâli Ayaklanması başlatan Abaza Hasan Paşa ile yandaşlarının ve Bolu eşkıyasından Kara Şaban'ın yakalandıktan sonra siyaseten katillerine de fermanda yer verilmiştir.[53]

Yine aynı dönemde, ayaklanma, yağmalama ve hırsızlık olaylarına karşı ülke içindeki düzeni koruyabilmek için IV. Mehmed'in çıkartmış olduğu fermanlardan birinde, harman zamanı bostanlar ve bağların mevsiminde kimsenin malının alınmaması emr edilmiş, "her kim alur ise ve her kimden şikayet olunur ise bir vecihle eman ve zaman virilmeyüp bila tevkif salb ve siyaset olunub saire mucib-i ibret olur" sözleriyle bu tür suçlara teşebbüs edenlerin siyaseten katlinin uygun olduğu ifade edilmiştir.[54]

Padişahın yetkisinde bulunan siyaseten katl cezası dışında kalan tazir cezalarının kanunnamelerde sınırları çizilerek kadının takdirine bırakıldığı görülmektedir. Bu cezaların başında kalebendlik gelir. Kalebendlik, devletin belirlediği bir

---

51 Aydın, *a.g.m.*, VII/480.

52 Münir Aktepe, "1727-1728 İzmir İsyanına Dair Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 8:11-12 (1995), s. 78.

53 *B 131 Numaralı Bursa Şeriyye Sicili*, vr. 53b, 54a.

54 *a.g.ş.s.*, vr. 2a.

kaleden dışarıya çıkamayarak hapis cezası çekmektir.[55] Bu ceza, XVIII. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nde uygulanmış ve hem hapis, hem de sürgün cezası yerine geçmiştir.[56] Daha çok kamu düzenine karşı işlenmiş suçların cezalandırılması aşamasında izlenmiş bir metottur. Nitekim, 1722 tarihli bir hükümde, eşkıyalık yaparak çevresini huzursuz eden bir kişi başlangıçta bir eli ve ayağı kesilerek cezalandırılmış, fakat daha sonra suç işlemeye devam etmesi nedeni ile etrafındaki halkı korumak amacı ile sürgün ve kalebendlik cezasına çarptırılarak Kıbrıs Adası'na gönderilmiştir.[57]

Kalebendlik, ticari hayatla ilgili işlenmiş çeşitli suçlarda da bir çeşit ceza olarak yer almıştır. Standartların altında mal imal etmek ve bunu alışkanlık haline getirmek, ticari hayatın içinde olan kişilerin nizamnamelere ve narhlara uymamaları, mallarda stokçuluk yaparak fiyat artışına neden olmaları, kadı ve kethüdadan izinsiz dükkan açmak, eksik ölçü ve tartı aleti kullanmak, müşterilere sert davranmak, onları rahatsız etmek ve bunu alışkanlık haline getirmek kalebendlik ile cezalandırılan suçlardır.[58]

Tazir cezaları içinde yer alan bir diğer grup ceza şekli, kürek cezalarıdır. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan itibaren, yaygın bir cezalandırma şekli olarak karşımıza çıkan kürek cezaları, İslâm Hukuku'nda ve Osmanlı Ceza Kanunnameleri'nde yer almaz.[59] Fatih döneminden itibaren Osmanlı donanmasının genişlemesi, gemilerde çalışacak mürettebata duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Bu ihtiyaç, gönüllüler, savaş esirleri ve kölelerle karşılanmaya çalışılmış, fakat gerektiği kadar insan bulunamayınca suçlular da insan gücünü karşılamak için kullanılmıştır.[60] 1572 yılında, yani Osmanlı donanmasının İnebahtı deniz savaşında imha edilmesinden sonra çıkartılan bir fermanda, savaşçı temin etmek amacı ile kürekçilere duyulan acil ihtiyaç doğrultusunda, suçluların idam veya şiddetli dayak cezası çekme yerine, kürek mahkumu olarak gönderilmeleri emr edilmiştir.[61]

Adam öldürme, eşkıyalık, hırsızlık, fuhuş ile uğraşmak, sahtekârlık, kalpazanlık, kumarbazlık, fermanlara itaatsizlik, tuğra taklit etmek, ticari işlerde sahtekârlık yapmak, kadılara ve idarecilere kanunsuz tekliflerde bulunmak gibi suçları işleyen kişilerin kürek cezası ile cezalandırılmaları uygun görülmüştür.[62]

---

55 Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türki*, Dersaadet, 1317, s. 1079.
56 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973, s. 303-304.
57 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hûmayun Defteri Kataloğu, Kal'abend Defterleri*, Nr. 1, s. 3/2.
58 Konuyla ilgili örnekler için bkz. Tekin, *a.g.e.*, s. 34-53.
59 Heyd, *a.g.e.*, s. 304.
60 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı, XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara, 1992, s. 213.
61 Heyd, *a.g.m.*, s. 63-64.
62 Heyd, *a.g.e.*, s. 305-306.

Hatta Heyd, Osmanlıların gerileme döneminde kürek cezasına çarptırma işinin, seri bir cezalandırma yöntemi haline dönüştüğünü söylemektedir. Aynı zamanda hükümetin, asayişin sarsıldığı eyaletlere bir kadıyı müfettiş olarak, bir sancak beyini veya mahkeme azasını mübaşir olarak gönderip, bu görevliler aracılığı ile bölgede sabıka kaydı bulunan bütün muhtemel suçluları inceleyip, tutuklayarak, geçmişte işledikleri suçları içeren resmi dosyaları ile kürek mahkumu olarak İstanbul'a veya başka limanlara gönderildiklerini ileri sürmektedir.[63]

Batıda kürekle çekilen gemilerin yerini yelkenli gemilerin aldığı dönemlerde bile Osmanlı Devleti'nde hâlâ kürekle çekilen gemilerin kullanıldığı, bu nedenle de kürekçiye ihtiyaç duyulduğu, XIX. yüzyıla ait bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim, Ocak 1859 tarihli bir belgede, İzvornik Sancağı içinde halkı şer'i vergileri ödememeye sevk eden eşkıya reisi beş kişiye kürek cezası tayin edilmiştir.[64]

Genel olarak bakıldığında, kürek ve kalebendlik cezalarının mahiyeti, hapis ve sürgün karışımı birer ceza olmalarıdır. Osmanlı Hukuku'nda bu cezaların yanında, ayrıca hapis cezasına da yer verilmiştir. Arapça bir kelime olan hapis (habs) "alıkoyma, bir yere kapama, salıvermeme, bir yere kapayıp dışarı çıkarmama" anlamlarına gelmektedir.[65] Fetva mecmualarında hapis cezasına, asli cezaların yanında verilen, bir çeşit ceza olarak rastlanmaktadır. Nitekim, gayri müslimlerin müslümanlara sövme ve hakaret suçlarında, başkasının evini basıp eşya alma, yol kesip eşya gaspetme, kötülük yapmak kastıyla adam kaçırma, zina kastıyla kadın kaçırma suçlarında, duyulan güven nedeni ile kendisine emanet edilen kız çocuğunun kaybedilmesi, haksız yere bir kişiyi hapsetme suçlarında "tazir-i şedid" cezasının yanında "hapis" cezasından da söz edilmiştir.[66]

Osmanlı Kanunnameleri'nde de hapis cezasına ait ibarelere rastlanmaktadır. Örneğin, Bosna Kanunnamesi'nde kalpazanlık suçunun cezası olarak uzun süreli hapisten (hapis-i medid), Yavuz Sultan Selim Kanunnamesi'nde de zina kastıyla işlenen suçlarda, kamu yararı gözetilerek para cezası ile birlikte veya seçimlik olarak hapis cezasından söz edilmiştir. Kanuni Kanunnamesi'nde ise tutuklama şekli düzenlenmiş, vahim suç ve kaçma ihtimali bulunmayan durumlarda kefaletle salıverilme ilkesi getirilmiştir.[67]

Taziren verilen hapis cezaları, cezanın amacı dikkate alındığında ceza olarak hapis ve güvenlik tedbiri olarak hapis cezası şeklinde ikiye ayrılabilir. Ceza olarak hapiste suçlunun cezalandırılması, güvenlik tedbiri olarak hapiste ise suç iş-

---

63 Heyd, *a.g.m.*, s. 65.
64 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.MKT. MVL.*, 104/65.
65 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1986, s. 364.
66 Çatalcalı Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 154-159.
67 Akgündüz, *a.g.e.*, I, III, IV/481; 89; 318.

leme tehlikesi taşıyan kişilerin kamu yararı ön plana çıkarılarak hürriyetinin bağlanması, çeşitli haklardan mahrum edilmesi durumu söz konusudur.[68]

Osmanlılarda özellikle, hafif ve orta ağırlıktaki suçlarda esnaf ve zanaatkârların umumi nizamnamelere aykırı davranışlarında, örneğin, et stoku yapan kasaplar, eksik gramajlı ekmek çıkartan fırıncılar, noksan tartan oduncuların, para cezasının yanında hapisle de cezalandırıldığı görülmüştür. Ayrıca devlet memurlarının halktan haksız vergi alması gibi suçlara da hapis cezası verilmiştir.[69]

Osmanlı Hukuku'nda tazir cezaları arasında yer alan bir diğer cezalandırma şekli, nefy (sürgün) cezalarıdır. Bu cezalandırma şekli, Osmanlılarda, köy ve kasaba halkının, kendileriyle beraber yaşamasını istemedikleri, suçluları, hırsızları, fahişeleri ve çeşitli işe yaramayan insanları içlerinden uzaklaştırmak için kullanılan bir metot olmuştur.[70]

Osmanlı Hukuku'nda sürgün cezası, hem kürek ve kalebendlik cezaları ile bağlantılı olarak, hem de tek başına kullanılan bir cezadır. Yavuz Sultan Selim Kanunnamesi'ne de açık bir hüküm olarak girmiştir.[71]

Sürgün cezasına uğrayan kişiler, devletin sınırları içinde bulunan başka bir yere gönderilmiş ve burada ikâmete mecbur edilmişlerdir. Osmanlı politikası içinde, yeni feth edilen yerlere iskan etmek amacıyla da sürgünlerden yararlanılmıştır. Bu uygulama ilk kez Orhan Gazi döneminde görülmektedir. Daha sonraki zamanlarda, bazen devlete karşı ayaklanan köy ve kasaba halkının toptan sürgüne yollandığı kaynaklarda belirtilmektedir. Nitekim, Şeyh Bedreddin isyanına katılan

---

68 Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XVI/55-56.

69 Bardakoğlu, *a.g.m.*, XVI/63; Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri, Kalebendlik, Kürek ve Prangabendlik" *E-SOSDER*, www.e-sosder.com. (hukuk).

70 Heyd, *a.g.e.*, s. 303. 28 Eylül 1800 tarihli, İstanbul Davutpaşa Mahkemesi Şeriyye Sicili'ne ait bir kayıtta, Avrat Pazarı yakınlarındaki, Hobyar Mahallesi'nde imamlık yapan Hüseyin Efendi, müezzini Molla Mehmed ve ahaliden bazı kimseler mahkemeye başvurarak, mahallelerinde bulunan Ümmü Gülsüm isimli kadından şikayetçi olmuşlardır. Kadının evinde eşiyle birlikte oturmasına rağmen ırzına mukayyed olmadığını, evine yabancı kimseleri aldığını ileri sürmüşler, durumun defalarca tenbih edildiğini ve kocasına söylendiğini belirtmişlerdir. Ümmü Gülsüm'ün bir gece evine erkek aldığı sırada basıldığını, bu nedenle mahallenin huzurunun kalmadığını söyleyerek, kadının ve kocasının mahalleyi terk etmesini istemişlerdir. Mahkeme, davalıların mahalleden ihracına karar vermiştir. Bkz. *35 Numaralı İstanbul Davutpaşa Mahkemesi Şeriyye Sicili*, Belge no: 286. 23 Ağustos 1751 tarihli Bursa Şeriyye Sicilleri'ne ait bir kayıtta, çeşitli yerlerde basılan on fahişenin baştan hapsedilip, daha sonra Bursa'ya sürgüne gönderilmelerine, 8 Mart 1761 tarihli bir başka kayıtta ise ahlâka aykırı hareketleri bulunan üç kadının hapsedilip daha sonra Bursa'ya sürgüne gönderilmelerine dair kararlar mevcuttur. Bkz. *B 176/393 Numaralı Bursa Şeriyye Sicili*, vrk. 48b-49a.

71 "Ve dahi bir kimesneyi mahallesi veya karyesi cemâ'ati hırsuzdur ve kahbedir deyü şikayet edüp bize gerekmez deyü red etseler, vâkı'a müttehem ise, dahi beyn'en nâs ma'lûm ola, mahallesinden ve karyesinden nefy edeler. Eğer mahalle kabul etmezse, şehirden süreler, şöyle bileler." Bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, III/106.

Batı Anadolu halkından bir kısmı Arnavutluk'a sürgün edilmiştir. Sürgün politikası yalnız Anadolu'dan Rumeli'ye doğru uygulanmamış, devlete karşı çeşitli nedenlerle direnen zimmi unsurlar da Balkanlardan Anadolu'ya nakl edilerek hem ayaklanmaları engellenmeye çalışılmış, hem de nüfus dengesi kurulmuştur.[72]

Osmanlı Hukuku'nda tazir cezaları arasında karşımıza çıkan bir diğer grup, para cezalarıdır. Kanunnamelerde, had ve kısasla cezalandırılması gereken bazı suçların, suçun unsurlarında veya ispat şartlarında bir eksikliğin bulunması nedeniyle, taziren verilen para cezaları ile cezalandırıldığı görülmektedir. Bu cezaların, suçu işleyen kişilerin maddi düzeylerine göre sınıflandığı dikkat çekmektedir. Tayin edilecek olan para cezasının miktarı ise, suçu işleyen kişinin bay (zengin), evsat'ül-hâl (orta halli) ve fakîrü'l-hâl (fakir) olması durumlarına göre değişmektedir.[73]

SONUÇ

İslam Hukuku içinde yer alan, had ve kısas gerektirmeyen, Allah'a veya kişiye karşı işlenmiş suçlarda miktarı önceden tespit edilmemiş cezalara "tazir cezaları" denilmiştir. Bu cezalar nedeni ile İslam devlet başkanlarına ve kadılara geniş bir takdir yetkisi bırakılmıştır.

İslam Hukuku'ndaki her çeşit cezalandırma metodunun kullanımı sırasında temel amaç olan, suça karşı caydırıcılık ve önleyicilik ilkeleri, cezaların ıslah edici ve eğitici olması temel prensibi tazir cezaları içinde geçerlidir.

Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde hukukun her alanında olduğu gibi ceza hukuku alanında da temel olarak, İslam Hukuku'nun uygulandığı bilinmek-

---

[72] 10 Haziran 1709 tarihli Lefkoşa Şeriyye Sicilleri'ne ait bir kayıtta, Muğla'da Yeniçeri Kethüdalığı yapan Abdi Çavuş'un, Müftü Yusuf'u da kandırarak, eşkiyalık yapması üzerine, Kıbrıs'a sürgüne gönderilip cezalandırıldığı anlatılmaktadır. Bkz. *7 Numaralı Lefkoşa Şeriyye Sicili*, Sayfa: 121, Belge no: 316; Aynı şeriyye sicili için bkz. Mehmet Ali Durmuş, *Hicri 1120-21 Tarihli Lefkoşa'nın 7 Numaralı Şeriyye Sicili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1997, s. 251-252. 25 Nisan 1741 tarihli Kayseri Şeriyye Sicilleri'nde yer alan başka bir kayıtta ise, Tavukçu Mahallesi'nde yaşayan Barsih adlı zimminin gerek Müslüman, gerek zimmi halk arasında karışıklık çıkartması nedeni ile bulunduğu yerden başka bir yere sürgün edilerek cezalandırılması hükme bağlanmıştır. Bkz. *132 Numaralı Kayseri Şeriyye Sicili*, Belge no: 10.

[73] Fatih'in Umumi Kanunnamesi'nde geçen; "Eğer bir kişi zina kılsa, şeriat huzurunda sâbit olsa, ol zina kılan evlü olsa ve dahi bay olursa ki, bin akçeye dahi ziyadeye gücü yeterse, cürm üçyüz akçe alına. Evsat'ül-hâl olursa kim altıyüz akçeye mâlik ola, cürm ikiyüz akçe alına. Andan aşağa gücü yeterse cürm yüz akçe alına. Andan dahi aşağa hallü olursa elli akçe andan dahi aşağa ki gâyette fakîrü'l-hâl olursa kırk akçe cürm alına." ibaresi konuya güzel bir örnek teşkil eder. Bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, I/347.

tedir. Bununla beraber Osmanlı padişahları İslam Hukuku'nun kendilerine tanımış olduğu taktir yetkisine dayanarak "örfi hukuk" adı verilen hukuk normları koymuşlar ve fıkıh kitaplarının yanında bu kuralların da geçerliliğini sağlamışlardır.

Osmanlı Hukuku'nda, hakkında kesin bir ceza olmayan bir suç işlendiği taktirde, faili cezalandırma yetkisi kadılara bırakılmış, fakat bu noktada kendilerine sınırsız bir takdir yetkisi tanınmamıştır. Çünkü, padişaha tanınan siyaseten katl yetkisi dışında pek çok durum, kanunnamelerde belirtilip, cezanın da sınırları çizilmiştir.

Had ve kısas ile cezalandırılması gereken suçlarda suçun unsurlarında eksiklik görüldüğü takdirde tazir cezalarına müracaat edilmiştir. Ayrıca genel adap ve aile yaşantısı aleyhine, devlet idaresi aleyhine işlenen suçlarda, ticari hayatın içinde işlenen suçlarda, yalancı şahitlikte tazir cezalarına müracaat edilmiştir.

Genel olarak bakıldığında, Osmanlı Ceza Hukuku içinde yer alan, ölüm, hapis, sürgün, nasihat ve azl gibi tazir cezaları, İslam Ceza Hukuku ile benzeşmektedir. Bununla beraber, kürek cezası ve para cezalarının halkın gelirlerine göre sınıflara ayrılarak verilmesi Osmanlı Ceza Hukuku'nda görülen birer uygulamadır.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 2, 2006 (Güz), 41-60

Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh

Ekrem Buğra Ekinci*

Formal License to Marry (İzinnama) in Ottoman Family Law

Islamic law does not require any conditions apart from two witnesses for a marriage contract. However, throughout history, Muslim governments have attached importance to the establishment of the marriage contract under the supervision of the government. In the Ottoman Empire, it was customary for a marriage contract to be established by an imam (the prayer leader of a mosque) or the spiritual leaders of other religions after obtaining an ***izinnâme*** (letter of authority) from a qadi (judge). It is seen that this became an official obligation from the middle of the XVIth century. This was also when the asking for permission for marriage from the woman's curator began. Without obtaining ***izinnâme*** from the qadi, the marriages solemnized were not considered invalid, even so, the courts were forbidden to handle discords relating to such marriages. In the XIXth century, punishment had been stipulated for those who established a marriage contract and those who had a marriage contract established without getting ***izinnâme*** from the qadi. In this last century, the imam or the spiritual leader solemnizing a marriage was ordered to report this marriage to the census administration. Imposing such orders by the rulers for the good of the public was not contrary to Islamic law. In fact, this was thought to provide publicity and ease of provability.

Keywords: marriage, izinname (letter of authority), ilmuhaber (information certificate), curator, marriage by an imam, census record, Sultan's order, fetwa, Ebussuud, marriage fee

Evlilik, bir erkek ile bir kadının beraberliği neticesini doğuran bir akid ile olur. Buna nikâh akdi denir. Nikâh, insanlık tarihinin en eski müesseselerinden birisidir. Hemen her cemiyette, şartları ve neticeleri farklı da olsa nikâh mevcuttur. Nikâhsız birleşmeler (zinâ) umumiyetle suç sayılmış ve neseb, nafaka, verâset gibi hukukî neticeleri doğurmayacağı kabul edilmiştir. Şer'î hukukun evliliğe dair hükümleri, fıkıh kitaplarında teferruatıyla tanzim olunmuştur. Bu sebeple XX. asra gelinceye kadar İslâm devletlerinde bir âile kanununa ihtiyaç duyulmuş değildir. Maamafih hususî hukuka müdâhil olmama prensibine rağmen, hükûmetler âile hukukunda zaman zaman bazı düzenlemeler yapmak ihtiyacını hissetmişlerdir. Bunlardan en önemli birisi nikâhların kâdı tarafından veya kâdı-

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi .

© İstanbul 2006

dan izin alınarak imamlar tarafından kıyılması, diğeri de nikâhların resmî kayıtlara tescilidir. Bu iki düzenlemenin esası da çok eski yıllara dek uzanır[1].

NİKÂHIN ŞARTLARI

Nikâhın in'ikadı, sıhhati, nefazı ve lüzumu için bir takım şartlar vardır. İn'ikad şartlarına nikâhın rükünleri de denir. Nikâhın rükünleri bütün akidlerde olduğu gibi tarafların (bir erkek ile bir kadının) nikâha dair birbirine uygun icap ve kabul beyanlarıdır. Rüknler mevcut olsa bile, sıhhat şartları bulunmadıkça, nikâh akdi hukuken muteber olmaz; ya bâtıl veya fâsid olur. Nefaz şartı, hukuken sahih olarak kurulan bir nikâh akdinin hüküm ifade etmesi için gereken şartlardır. Mümeyyiz küçüğün nikâhında velinin, veya velisi tarafından evlendirilen âkil ve bâliğin icâzeti birer nefaz şartıdır. Bunlar gerçekleşmedikçe akid nâfiz olmaz; yani hükümlerini yerine getirmez. Lüzum şartı ise, akdin lâzım (bağlayıcı) olması, yani geri dönülememesi için gereken şartlardır. Âkil ve bâliğ bir kızın, velisinin iznini almaksızın, küfvü (dengi) olmayan birisi ile veya mehr-i misl'den (akranlarının aldığı mehirden) aşağı bir mehir ile evlenmesi durumunda lüzum şartı eksiktir. Veli, böyle bir evliliği bozdurabilir.

İcap ve Kabul

Nikâhın ilk şartı, icap ve kabuldür. İcap ve kabul, açık veya evlenmeye delâlet eden her çeşit söz ile olur. Yalnız, konuşan iki kişinin de fiilleri mâzî, yani di'li geçmiş zaman sîgasıyla söylemesi lâzımdır. Nikâhın sıhhati için meclis birliği de şarttır. İcap ve kabul beyanlarının aynı mecliste ileri sürülmesi lâzımdır. Bir arada bulunmayan kadınla erkek, yazı ile nikâh yapabilir. Birinin icabını ihtivâ eden mektup diğerinin eline ulaştığında, iki şâhid yanında okuyup, söz ile kabul edince nikâh sahih olur. Nikâhta tarafların bizzat bulunmaları gerekmez. Hiçbir özürleri olmasa bile, veli veya vekil mârifetiyle nikâh kıydırabilirler. İcap ve kabul beyanı, geleceğe muzaf kılınamaz; ta'likî veya infisâhî şarta bağlanamaz. Muvakkat nikâh geçersizdir. Nikâh bazı takyidî şartlara bağlanabilir. Meselâ kadın, "Boşanmak benim elimde olmak üzere seninle evlendim" der ve erkek de bunu kabul ettim derse, hem nikâh sahihtir; hem de şart muteberdir. Dolayısıyla kadın istediği zaman kendisini boşayabilir.

Evlenme Mânilerinin Bulunmaması

Akrabâlık: Mahrem akrabâ ile evlenmek sahih değildir. Mahrem akrabalık anne, nine, kızkardeş, kız, hala, teyze gibi neseben olduğu gibi, üvey anne, üvey kız, ge-

[1] Gotthard Jäschke'nin "Türkiye'de İmam Nikâhı" adlı bir makalesi, nikâhlar üzerinde devlet kontrolü, kâdılardan izin alma ve tescil mükellefiyetlerinin tarihçe ve gerekçesini tedkik eden etraflı bir çalışmadır. (Terc. Ahmet Mumcu, *Ord. Prof. Dr. Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan*, AÜHF, Ankara 1964, s. 11-31)

lin, kayınvâlide gibi sıhren (evlilik yoluyla) da olabilir. Bir kimsenin neseb akrabâlığı sebebiyle evlenmesinin ebediyyen yasak olduğu kimseler, rıdâen (süt yoluyla) akrabâ ise, evlilik sahih olmaz. Yani bir kimse iki buçuk yaşına kadar süt emdiği kadının mahrem akrabâsı ile evlenemez.

Din ayrılığı: Müslüman bir erkek müşrik bir kadın ile evlenemez. Ehl-i kitap, yani Yahûdî ve Hıristiyan bir kadın ile evlenmesi mekruh da olsa, sahihtir. Müslüman bir kadın ise ancak müslüman bir erkek ile evlenebilir.

Hakku'l-gayr: Başkasının zevcesini nikâh etmek de câiz değildir, fâsiddir. Kadın dul veya boşanmış olup, ıddeti de geçinceye kadar beklemiş ise, bunu nikâh etmek câiz olur.

Köle ile nikâh: Hür bir kadın ile evli iken, başkasının câriyesi ile nikâhlanmak sahih değildir. Hür bir kimse, kendi câriyesi ile de hiç bir zaman nikâhlanamaz; çünki mülk ile nikâh bir araya gelmez. Mülkiyetinde bulunması nikâhında bulunması gibidir.

Beşinci kadın: Hür erkeğin dörtten çok kadını aynı anda nikâhı altında bulundurması câiz değildir. Beşinci ve sonraki nikâhlar fâsiddir.

Üç talâkla boşanan kadın: Bir kimse üç talâkla boşadığı, yani iki defa ayrılıp tekrar evlendiği ve yine boşandığı hanımı ile, bu kadın bir başka erkekle evlenip zifafa girdikten sonra bu evlilik ölüm veya boşanma ile sona ermedikçe ve yeni bir nikâh kıymadıkça evlenemez. Liân ile ayrılan karı-koca ebediyyen birbiriyle evlenemez.

Şâhidler

Şer'î hukukta bütün akidlerde iki şâhid tutulması ve yazıya geçirilmesi sünnettir; ancak nikâhın sıhhati için iki şâhid şarttır. Aksi takdirde akid fâsid olur.

Ehliyet

Mümeyyiz olmayan, yani yedi yaşından küçükler ve akıl hastaları evlenemez. Mümeyyiz küçük, kendisi evlenebilir ise de, velisinin bu nikâha icâzet vermesi lâzımdır. Nikâhı veli yapmışsa, küçük de râzı ise akid sahihtir. Mümeyyizlerin evliliği de sûrî (görünüşte) evliliktir; hükümlerini bülûğdan sorası için doğurur. Hanefî mezhebinde akıllı ve bülûğa ermiş erkek veya kadın, kimsenin iznine ihtiyaç olmaksızın serbest iradeleri ile bizzat veya vekil yahud velileri vâsıtasıyla evlenebilir. Ancak Hanefîlerden İmam Muhammed, bâliğa kadının velisinin iznini arar. Diğer üç mezhep ise bâliğa kadının velisinin bizzat nikâhta bulunup kız nâmına icap veya kabulde bulunmuş olmasını nikâhın sıhhati için şart görür. Osmanlı Devleti'nde XVI. asrın ilk yarısında, kız kaçırmaların önüne geçmek maksadıyla, İmam Muhammed'in kavli kanunlaştırılmıştı.

Nikâhta Velâyet

Velinin kıydığı nikâh, evlenen âkıl ve bâliğ kimsenin icâzet vermesine kadar, mümeyyiz çocuğun ve kölenin kıydığı nikâh da velisinin icâzetine kadar gayr-i nâfizdir; askıdadır. Bu hallerde icâzet, nikâhın nefaz şartı olmaktadır.

Veli, baba, baba yoksa, babanın babası ve onun babasıdır. Bunlardan sonra, erkek kardeş, sonra, erkek kardeş oğlu, sonra onun oğludur. Sonra amca, sonra amca oğlu ve onun oğludur. Bunlar yoksa, kâdı (hâkim) veli olur. Erkek velileri bulunmayan yetimleri, Hanefî mezhebinde, anneleri tezvic edebilir (evlendirebilir).

Mümeyyiz küçüğün evlenebilmesi için, velisinin izni şarttır. Bu izin sonradan da verilebilir. Akıllı ve bâliğ bir erkek veya kadın velisi râzı olmasa bile dilediği kişi ile evlenebilir. Veli, bu gibilerin nikâhında bulunup vekil olarak akid yapabilir. Hanefî mezhebinde, veli ancak küfvüne (dengine) varmayan veya mehr-i mislinden aşağıya evlenen âkil ve bâliğ kadının nikâhını bozdurabilir. Fakat Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebinde bâliğa kızın nikâhını yalnızca velisi veya velisinin vekili kıyabilir.

Hanefîlerden İmam Muhammed'e göre de bâliğa kızın nikâhına velisinin izin vermesi gerekir. İmam Muhammed'e göre velinin izni kâfi olup, nikâhta bizzat bulunarak icap ve kabul yapması gerekmez. Ama üç mezhepte veli nikâhta hazır olup icap ve kabul beyanında bulunmalıdır. Birbirine benzeyen iki görüş arasındaki fark budur.

İmam Muhammed'e göre ve üç mezhepte veli küfvü ile mehr-i mislden aşağı olmamak üzere evlenmek isteyen kızın nikâhına icâzet vermediği takdirde, kız hâkime mürâcaat edebilir. Veli, icâzet vermemesine meşru bir sebep gösteremezse, kızın zarara uğraması sözkonusu olduğundan, velâyet hâkime intikal eder ve hâkim velinin yerine geçip kıza izin vererek nikâhını akdeder.

Kefâet (Denklik)

Hanefî mezhebine göre, bülûğa ermiş akıllı kadın velisiz evlenebilir ve kendisine birini vekil yapabilir. Fakat küfvünden (denginden) başkasıyla veya mehr-i misl denilen emsallerinin aldığı mehirden aşağıya evlenmişse, velisi durumu öğrendikten itibaren kadının hâmileliğine kadar mahkemeye mürâcaat ederek bu nikâhı feshettirebilir. Küfv, erkeğin nesepte (soyda), malda, dinde, diyânette, sanatta (hırfette, meslekte) ve hürriyette, kadına müsâvî (denk) olmasıdır.

NİKÂHIN ŞEKLİ ve TESCİLİ

Nikâh, diğer akidler gibi bir akid olmakla beraber, dinî ehemmiyetinden ötürü, şer'î hukuk diğer akidlerde aramadığı (iki şâhid, mâzi sigası gibi) bazı şartla-

rı bu akidde aramıştır. Ancak nikâhın sıhhati için, Hıristiyanlıktan farklı olarak, bir din adamının huzurunda kıyılması gerekmez. Tarafların iki şâhid huzurunda birbirine uygun beyanları ile akid kurulur. İslâm tarihinde müslümanlar ehemmiyetinden ötürü nikâhın, dinî ve hukukî hükümleri iyi bilen ve cemiyette itibarlı birisi tarafından akdedilmesini arzu etmişlerdir. Bu sebeple nikâhları umumiyetle imamlar kıyagelmiştir. Ülkemizde dinî nikâha *imam nikâhı* denilmesi de bu geleneğe dayanır. Bu bakımdan nikâh, dinî bir akid değildir. Ancak İslam hukukunda her akid, her muamele, hukukun aradığı şartlara riâyet edilerek yapılmalıdır. Aksi takdirde butlan ve fesad (geçersizlik) gibi dünyevî müeyyideden başka, uhrevî müeyyide de terettüp eder. Yani hukuka uygun akid yapmayan kimse, günaha girer. Bu bakımdan sadece nikâh değil, bütün akidler, hatta hukukî tasarruf ve muameleler dinîdir.

Nikâh akdi, tarafların iki şâhid huzurunda birbirine uygun icap ve kabulüyle mün'akid olduğu halde, aynı zamanda ibâdet sayılması itibariyle, ehemmiyetine binâen Hazret-i Peygamber zamanından beri nikâhları hep üçüncü bir şahıs akdetmiş ve nikâh akdi bir kudsî merâsim şeklinde icrâ olunmuştur. Hazret-i Peygamber'in, Ensar'dan birinin nikâhını hutbe okuyup kıydığı, hadîs kaynaklarında sâbittir.[2] Râşid halifeler de bu geleneği devam ettirmiştir. Hatta Halife Hazret-i Ali'nin, işlerinin çokluğu sebebiyle âzâdlı kölesi ve hâcibi (özel kalem müdürü) Kamber'i nikâh kıyma işiyle vazifelendirdiği, hatta "Kambersiz düğün olmaz!" sözünün buradan kaldığı rivâyet olunur.

Dört halife devrinden beri nikâhların resmî kayıt altına alındığına dair bilgiler vardır. Nitekim Hazret-i Ömer zamanında divanlar kurulmuş; nüfus sayımı yapılarak beytülmâl harcamalarına esas olmak üzere halkın isimleri kaydedilmişti. Emevîler zamanında da bu sayımlar muntazaman devam etmiştir.[3] Burada elbette ki evlilikler de tescil edilmiş oluyordu. Nikâh için hiç şekil şartı aranmamasına rağmen, o devirde iki kişinin aralarındaki nikâh mâlum olmadan bir arada yaşaması mümkün değildi. Tabiatiyle herkesçe bilinen nikâhlar, nüfus sayımı veya başka durumlarda tescile de esas alınacaktır.

Sonraki İslâm devletlerinde de nikâhların kâdı tarafından kıyıldığı veya nikâh için kâdıdan izin alındığı söylenebilir. Selçuklu Devleti zamanında verilen kâdı

---

2 Abdülhayy el-Kettânî: *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Trc: Ahmed Özel, İstanbul 1991, II/372. Sahâbeden Abdullah bin Mes'ud, Hazret-i Peygamber'in nikâhta okunmasını tavsiye ettiği hutbeyi bildirmiştir. Bu hutbe Allah'a hamd, Peygamberine salât ve duadan ibarettir. Abdülkâdir Geylânî: *Günyetü'l-Tâlibîn*, Trc. A. Faruk Meyan, İst. 1975, I/81. Hazret-i Peygamber, nikâhtan sonra eşler hakkında dua etmiştir. Şu kadar ki hutbe ve dua okumak nikâhın şartı değil, sünnetidir.

3 Kettânî, I/297 vd.

beratlarında da bu husus yer almaktadır.[4] Memlûkler zamanında kâdıların nezâreti altında *akkâdü'l-enkiha* denen nikâh kıyma memurları vardı.[5] Bu devirde nikâhların mutlaka kâdı huzurunda kıyılması mecburiyetinin bulunmadığı, ancak zamanla halk arasında kâdı veya resmî vazifeli huzurunda nikâh kıyma âdetinin yayıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlılarda da bu gelenek devam etmiştir. Nitekim kâdılar huzurunda çok sayıda nikâh kıyıldığı, mahkeme sicillerinden anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid devrine ait mahkeme harçları listesinde ***resm-i nikâh*** (nikâh harcı) da bulunmaktadır. Sonraki yıllara ait kanunnâmelerde de hep nikâh harcı belirtilmiştir. Maktu nikâh harcının büyük bir kısmı kâdıya, diğer kısmı ise kâtiblere verilirdi. Meselâ Kanunî devrinde bâkireden 26 akçe resm-i nikâh alınır; bunun 20 akçesi kâdıya, 4 akçesi nâibe ve 2 akçesi de kâtibe ait olurdu. Seyyibe (dul) kadınlarda bu mikdar 20 akçe olup, 15, 3 ve 2 akçe olarak paylaşılırdı. Mahkeme kendisine müracaat edilmedikçe hüküm veremez. O halde taraflar nikâh için mahkemeye başvurmadıkça nikâh hücceti verilemeyeceği ve resm-i nikâh tahsil edilemeyeceği düşünülebilir. Ancak hemen her kanunnâmede resm-i nikâhın ısrarla zikredilmesi nikâhların kâdı huzurunda veya kâdının izniyle kıyıldığını akla getiriyor. Üstelik nikâhı para ödemeden kıymak varken, tarafların resm-i nikâh ödemek pahasına mahkemeye gitmeleri de olacak iş değildir. Bir kısım insanın kâdı marifetiyle nikâh kıydırıp, bir diğer kısmın bundan muaf olması da makul değildir. O halde ilk devirlerde kâdı marifetiyle nikâh mecburî değilse bile, tatbikatta neredeyse herkesin nikâhı kâdı marifetiyle yaptığı söylenebilir.[6]

Resm-i nikâhtan (nikâh harcından) başka, reâyadan, yani askerî olmayan şahıslardan evlenen erkekler, tımarlı sipahiye ***resm-i arus*** (gerdek resmi) adıyla maktu vergi öderlerdi. Bu vergi evlenen kadının bâkire veya dul, zengin, fakir veya orta halli, müslüman veya zimmî olmasına göre değişirdi. Her vilâyette de aynı değildi. Meselâ Kanunî devrinde bâkireden 60 akçe, seyyibeden 40 akçe alınır; fakirlerden yarısı, orta hallilerden ikisinin arasında alınırdı. Zimmîlerden bir misli alınırdı. Evlenen kız sipahinin kızı ise resm-i arusu subaşı, subaşılık sipahinin uhdesinde ise sancakbeyi, evlenen kız sancakbeyinin kızı ise beylerbeyi alırdı. Resm-i arus bâkirelerde babasının sipahisine, seyyibelerde kadının yaşadığı yerin sipahisine ödenirdi.

---

4 M. Âkif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İst. 1985, s. 86.

5 Jäschke, 13.

6 Coşkun Üçok hocamız, bu hususta bir fıkra anlatırdı: Adamın biri nişanlısı ile beraber nikâh kıymak üzere mahkemeye gider. Ancak elinde nikâh harcının yarısı kadar parası vardır. Bu paranın nikâh harcına yetmeyeceğini öğrenince tenzilat yapılmasını ister. Kâdı efendi kabul etmeyince, nişanlısına dönerek "Ben seni aldım. Sen bana vardın mı?" der. "Vardım" cevabını alınca bu sefer kâdı ve kâtibe dönerek "Sizler de şâhid olun a efendiler!" diyerek çıkıp gider.

Hemen bütün kanunnâmelerde resm-i arus ile resm-i nikâh birbirinden ayrı olarak peşpeşe düzenlenmiştir. Resm-i nikâh ödenmesi, resm-i arus ödenmemesini gerektirmezdi. İkisi ayrı vergiydi. Birisi sipahiye, diğeri kâdıya ödenirdi. Bir kimse boşadığı kadın ile tekrar evlense, tekrar resm-i nikâh öder, ama resmi arus ödemezdi. Bu da ikisinin ayrı birer vergi olduğunu ve ayrıca tahsil edildiğini gösteriyor.

Osmanlılarda ilk zamanlar nikâhların kâdı tarafından verilen izin üzerine kıyılması bir mecburiyet olmasa bile, tatbikatta nikâhların bizzat kâdı huzurunda veya kâdıdan alınan izin üzerine imamlar tarafından kıyıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı ülkesinde gezen seyyahların kaleme aldığı eserlerde bu husus açıkça zikredilmektedir.[7] Üstelik reâyanın sipahiye resm-i arus ödeme mecburiyeti de, resmî makamların nikâhlardan haberdar edildiğini göstermektedir. Bu da nikâhlarda devlet müdahalesine bir örnek teşkil eder.

Şeyhülislâm Ebussuud Efendi (982/1574), zamanın fesadı gerekçesiyle, veli izni bulunmayan nikâhları bâtıl kabul eden İmam Muhammed'in görüşüyle fetvâ vermiştir. Bu fetvâ bilahare zamanın padişahı Kanunî Sultan Süleyman'a arzolunup kanun hâline getirilmiştir. Böylece 951/1544 tarihinden itibaren kâdılar, veli izni bulunmayan nikâhları kabul etmekten men olunmuştur. Ebussuud Efendi'nin başka fetvâlarından, kâdıdan izin almaksızın kıyılan nikâhların câiz olmadığı ve kâdıların, böyle izinsiz kıyılan nikâhlara dair nizâlara bakmaya mezun bulunmadığına dair padişah emrinin sâdır olduğunu öğreniyoruz.[8]

Böylece XVI. asırdan itibaren nikâhlara kâdının iştirakinin resmî bir hâl aldığı, nikâhların kâdı huzurunda kıyılmasa bile, tarafların evlenmesine bir mâni olup olmadığı hususunda ***izinnâme*** denilen resmî yazıyla kâdıdan izin alındıktan sonra, mahalle veya köy imamı yahud ruhânî reis tarafından kıyılması esasının benimsendiği anlaşılmaktadır. Gayrımüslimlerin de zaman zaman daha ucuz olduğu gerekçesiyle nikâhlarını ruhânî reislerine değil, kâdı veya imamlara kıydırdığı, sicillerden anlaşılmaktadır. Bu husus, ruhânî reislerin hükûmet nezdinde itirazlarda bulunmalarına sebebiyet vermiş, imamlar, taraflar açıkça talep etmedikçe zimmîlerin nikâhlarını kıymaktan men edilmiştir.[9]

Nikâhın nesep, nafaka, mehir, ıddet, verâset gibi çok sayıda hukukî neticesi olduğu için, resmî makamlar tarafından icrâsı ve tescili ehemmiyetli görülmüş-

---

7 Jäschke, 16; Aydın, 95; Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar*, İst. 2001, s. 70.

8 Jäschke, s. 14-15.

9 Beydilli, s. 71. Osmanlı kâdıları, zimmîlerin nikâhlarına ve vârisler arasında gâib veya yetim çocuk bulunmadıkça miras taksimlerine karışmamakla emrolunmuştu. Misal olarak bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İstabul 1992, V/514, 541, 561 (Bayburd, Erzurum, Kemah kanunnâmeleri).

tür. Böylece hem aleniyeti temin etmek, hem de kötüniyetlerin önüne geçmek istenmiştir. Şer'î hukuktaki umumî prensibe göre, hükümdarın, maslahatı (amme menfaatini) temin için bir takım emir ve yasaklar getirmesi, mübahları emretmesi câizdir.

1298/1881 tarihli *Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi*'nin 23. maddesi, müslümanların nikâhlarının mahkeme-i şer'iyyeden ve gayrımüslimlerin nikâhlarının da ruhânî reislerinden alınacak izinnâmeler üzerine kıyılması usûlünü teyid etmiştir.[10] Nikâhın kıyılmasından azâmî sekiz gün sonra, nikâhı kıyan imam veya ruhânî reis, keyfiyeti sicill-i nüfus memuruna bir ilmühaber tanzim ederek bildirecektir. Kanunun bu maddesi bir yeniliktir. Çünki Osmanlı ülkesinde daha önceleri de nikâhlar izinnâme ile kıyılırdı; ancak bunu nüfus sicilline bildirmek mecburiyeti yoktu. [Maamâfih mahkemelerden verilen bütün vesikalar şer'iyye sicilline işlendiğinden, izinnâmelerin de tescil edildiğine şüphe yoktur. Ne var ki, mahkemeden izinnâme alınması, nikâhın varlığını göstermez. İzinnâmeden sonra çeşitli sebeplerle nikâh akdedilmemiş olabilir. Bu sebeple izinnâme üzerine nikâh akdedildikten sonra, vaziyetin ilmühaberle gerekli makamlara tescil için bildirilmesi emrolunmuştur.] 1302/1884 tarihli tarifnâme ile, nikâhı kıyacak imam veya ruhânî reislerin tanzim edecekleri ilmühaberin şekli hakkında bilgi verilmiştir.[11]

Yukarıda da geçtiği üzere, nikâhta izinnâme alma usulü Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi ile getirilmiş değildir. Bundan önce 1276/1859 tarihli 16 Safer 1276/1859 *Bilumum mehâkimi şer'iyye hakkında müceddeden kaleme alınan nizamnâme* mahkemelerin nikâh izinnâmelerinden alacağı harçları tesbit etmektedir.[12] Buna göre mehir mikdarına göre kuruşta bir para harç alınacaktır. 1881 tarihli nizamnâmenin 38. maddesine göre bu harcın yarısı imam ve muhtarlara aittir.

1290/1874 tarihli *Sicillât-ı şer'iyye ve zabt-ı deâvî cerideleri hakkında ta'lîmât* ile, şer'iyye mahkemelerinden verilecek bütün vesikaların tescili mecburiyeti getirilmiştir. Böylece nikâh izinnâmelerinin tescili de kanunlaştırılmıştır.[13]

1298/1881 tarihli nizamnâmenin yerine kâim olan 1318/1900 tarihli *Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi*, aynı usulü teyid etmiş, ancak imam ve ruhânî reislerin nikâhları nüfus idaresine bildirme müddeti 8 günden 15 güne çıkarılmıştır.[14] Bunun da yerine geçen 1320/1902 tarihli nizamnâme aynı hükümleri tekrar etmiştir.[15]

---

[10] *Düstur*, I/Zeyl2/15.

[11] Sicill-i nüfus nizamnâmesi hükmünce eimme-i mahallât ve rüesâ-ı ruhâniyye tarafından îtâ kılınacak beş nev' vukuât ilmühaberlerinin sûret-i imlâsıyla îtâ ve istihsâli hakkında târifnâme, *Düstur*: I/5/83.

[12] *Düstur*, I/1/300-314.

[13] *Düstur*, I/4/83.

[14] *Düstur*, I/7/433.

[15] *Düstur*, I/7/864.

1332/1914 tarihli *Sicill-i Nüfus Kanunu* aynı istikamette hüküm koymuş, ancak nikâhı nüfus dairesine bildirmek mükellefiyeti bu sefer imam ve ruhânî reisten alınarak kocaya verilmiştir. Koca, nikâhı kıyan imam veya ruhânî reisten bir ilmühaber alarak nüfus dairesine verecektir. Talâk için de kocaya böyle bir mükellefiyet yüklenmiştir. Bunun hilâfına hareket edenlere de para ve hapis cezâsı öngörülmüştür.[16]

1336/1917 tarihli Hukuk-ı Âile Kararnâmesi'nin 33. maddesi nikâhın önceden ilânını ve 37. maddesi de akid esnâsında taraflardan birinin ikâmetgâhı bulunan kazânın hâkimi veya bunun izinnâme-i mahsus ise mezun kıldığı nâibinin hazır bulunarak izinnâme tanzim ve tescil etmesini hükme bağlamıştır. Osmanlı cezâ kanununun 200. maddesi de kazâ hâkimi veya bunun izinnâme-i mahsus ile mezun kıldığı nâib bulunmaksızın nikâh akdeden imamlar hakkında hapis cezâsı getirilmiştir. Kazâ hâkiminin izinnâme-i mahsus ile mezun kılacağı nâib, mahalle/köy imamları ile zimmîler için eskiden olduğu gibi ruhânî reislerdir. Aynı tarihli *Usûl-i Muhakeme-i Şer'iyye Nizamnâmesi* de mahkemelerde eskiden olduğu gibi izinnâme defteri tutulması keyfiyetini teyid etmiştir. Daha önce imamlara ait vazifelerden çoğu muhtarlara verildiğinden, kendilerinde sadece nikâh kıyma ve cenâze işleri kalmıştı. Böylece nikâh kıyma işi imamlardan alınmış oluyordu. Bu da vakıf gallesi veya cemaatin ianesiyle geçinen imamların mühim bir gelir kaybına uğramalarına sebebiyet verdi.

Hukuk-ı Âile Kararnâmesi iki sene sonra, 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırıldı. Nikâh kıyma işi, eskiden olduğu gibi kâdıların verdiği izinnâme üzerine imam ve ruhânî reislere verildi. Ankara hükûmetinin çıkarttığı 1921 tarihli bir kanunla mahalle ve köy imamları ile muhtarlarının altı ayda bir nikâh vukuatına dair ilmühaberleri nüfus siciline vermeye mecbur olduğu bildirilmiş, aynı yıl çıkarılan başka bir kanunla da izinnâmesiz evlenenlerin veya bu evliliği akdedenlerin, altı ay içinde keyfiyeti tescil ettirmek şartıyla, cezâdan kurtulacakları hükme bağlanmıştır. 1924 tarihli *Mehâkimi şer'iyyenin ilgâsına ve mehâkim teşkilâtına ait ahkâmı muaddil kanun* şer'iyye mahkemelerini lağvedince, izinnâme verme salâhiyeti, aynı kanunun 6. maddesi ile sulh mahkemelerine tevdi edilmiştir.[17] 1926 yılında İsviçre medenî kanununun iktibasıyla evlilik için belediye kaydı esas alınarak, şer'î hukuk, bu arada imam nikâhının resmî hüviyeti de tarihe karışmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Nikâh Akdinin İcrâsı

Yukarıda da geçtiği üzere, Osmanlı Devleti'nde nikâhlar öteden beri, kâdı huzurunda mahkemede veya kâdıdan alınan izinnâmeye istinâden mahalle veya

[16] *Düstur,* II/6/1244.
[17] *Düstur,* III/5/403.

köy imamları tarafından kıyılırdı. Gayrımüslimlerin nikâhlarını da ruhânî reisleri kıyardı. Önce taraflardan birinin ikâmetgâh kâdısından izinnâme alınırdı. Kâdı efendi başında ***Münâkehât İzinnâmesi*** yazan bir vesika tanzim ederdi. Bu vesikada, imam efendiye (veya ruhânî reise) hitâben, tarafların isimleri bildirildikten sonra, "tenkîhe mâni'-i şer'îsi velîsi izni ve tarafeyn rızâları ve tesmiye-i mehrle lede'ş-şuhûd akd-i nikâh eyleyesiz" diye yazardı.

Müslümanların nikâhında tarafların nikâh esnâsında bulunmaları âdet olmayıp her iki tarafı da velileri veya vekilleri temsil edebilirdi. İmam efendi, iki şâhid huzurunda, hutbe irâd edip, okunması bereket sayılan âyet ve hadîsleri okuduktan sonra, önce kız tarafına "Tâlibi bulunan felanca oğlu felancayı şu mikdar mehir ile kocalığa kabul ettin mi?" diye sorardı. "Kabul ettim" cevabını aldıktan sonra erkek tarafında "Tâlibi bulunduğunuz felanca oğlu felanca kızı felancayı şu kadar mehir ile zevceliğe aldın mı?" diye sorardı. "Aldım" cevabını müteakip bu sualleri her iki tarafa da iki defa tekrarladıktan sonra "Ben dahi akd-i nikâh eyledim" der ve esasları sünnet-i nebevî ile bildirilen duayı ederdi. Böylece nikâh kıyılmış olurdu.

Halk arasında hukukî kıymet kesbetmiş ve şer'î hukukun lağvından sonra da devam etmiş bir âdet vardır. Nikâhın taraflarının, vekil ve velilerin, ayrıca şâhidlerin isimleri ve imzâlarının bulunduğu bir kâğıda, kıza ödenen ve ödenecek mehir mikdarı ile gerekirse baba evinden kıza verilen eşyâ da yazılarak kız tarafına teslim edilirdi. İleride bir nizâ vukuunda, mehir (veya nikâh) kâğıdı adı verilen bu vesika hükme medar olurdu.

İzinnâmede Zikredilen Şartlar

İzinnâmelerde veli izninin ve mehrin konuşulmasının aranması dikkat çekicidir. Halbuki Hanefî mezhebinde ikisi de nikâhın şartı değildir. Böylece nikâhın dört mezhebe uygun olması sağlanmıştır. Veli izni Hanefîlerden İmam Muhammed'in kavli olup, Osmanlılarda 951/1544 tarihinde Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin verdiği ve padişah iradesine bağlanarak kanun hâline getirilen fetvâ ile tercih edilmişti. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde velinin veya vekilinin nikâhta bizzat bulunup akdi yapması şarttır. Mâlikî mezhebinde mehrin konuşulması şarttır. Akdin şâhidler huzurunda yapılması Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebinde gereklidir. Mâlikî mezhebinde şâhid gerekli değil ise de, zifafdan evvel nikâhın ilanı şarttır.

Veli izni ve mehir tesmiyesi gibi hususlara riayet etmeden yapılan nikâh geçerli midir? Böyle bir nikâh aslında geçerli olmakla beraber, mahkemeler veli izni olmaksızın kıyılan nikâhları geçerli tutmamakta, buna dair iddiaları dinlememektedir. Bir başka deyişle resmî makamlar, meselâ mahkeme, bir nikâha dair

bir nizâ ve itiraz vukuunda böyle bir nikâhı sahih tutmamaktadır. Nitekim Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin esbâb-ı mûcibe lâyihasında (gerekçesinde) geçtiği üzere, "Mesâil-i müctehedün fihâda (müctehidler arasında ihtilaflı meselelerde) imâmü'l-müslimîn hazretleri her hangi kaville amel olunmak üzere emrederse mûcebince amel olunmak vâcibdir". Veli izinsiz nikâh, İmam Muhammed'e göre sahih değildir. Osmanlılarda bu ictihad yürürlükte idi. O halde veli izinsiz nikâh, resmî makamlar nezdinde sahih görülmemektedir. Nitekim Ebussuud Efendi'nin şöyle bir fetvâsı vardır: "Zeyd, Hind-i bâliğayı, babası Amr iznsiz nikâh eylese, Amr râzı olmasa, nikâhı feshe kâdir olur mu? El-Cevâb, olur."[18]

İzinâmelerde mehir tesmiyesinin şart koşulması, bir nizâ vukuunda isbat kolaylığı maksadına mâtuf imiş gibi geliyor. Nitekim ecnebi seyyahlar, nikâh akidlerinin bilhassa kararlaştırılan mehirler sebebiyle sicillere kaydedildiğini söylemektedir.[19] Mehir, nikâh akdinin malî neticesidir ve hukukî bir borçtur. Bu bakımdan nikâh anında mehrin tesmiyesi, nizâ vukuunda isbatı kolaylaştırır. Bu makalede de örnekleri verilen son devir izinnâme vesikalarında görülen mehir tesmiyesinin başka bir fonksiyonu daha vardır. O da izinnâme harcının tesbitidir. Çünki bu harç, 1276/1859'dan itibaren mehir mikdarına göre kuruşta bir para olarak alınmaktadır.

1914 tarihli bir izinnâmede, "silk-i askerîde nişanlısı yoğise" ifadesi kullanılmıştır. Demek ki bir devre imamlar, askerde nişanlısı bulunan kızların nikâhını kıymaktan men edilmişlerdi. Maamafih şer'î hukukta nişanlanmak hukukî bir netice doğurmaz. Ancak savaşların hüküm sürdüğü devirlerde, askere gidenlerin hukukunu korumak maksadıyla bu hükmün getirildiği söylenebilir.

İzinnâme Almadan Nikâh

Kâdıdan izin almadan kıyılan nikâhlar geçersiz olmasa gerek. Maamafih Ebussuud Efendi'nin fetvâsında şöyle geçiyor:

"Hâkim mârifetsiz nikâh olınmaya deyu emr-i padişâhî vârid olmuş iken, hâkim mârifetsiz olınan nikâh sahih olur mu? El-Cevâb, olmaz. Meğer nizâ ve husûmet olmaya."[20]

Fakat bir başka fetvâda şöyle geçiyor:

---

18 Ertuğrul Düzdağ: *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İst. 1983, s. 38.
19 Beydilli, s. 70.
20 Düzdağ, s. 37-38.

"Zeyd, sagîre (küçük) kızını, Amr'ın sagîr oğluna şühûd mahzarında tezvic edib, Amr dahi alıb kabul eylese, amma mârifet-i hâkim olmasa, nikâh-ı mezbur sahih olur mu? El-Cevâb, velâyetleri kâmiledir, olur. Hâkim kabul etmemek olmaz."[21]

Görülüyor ki velilerin izninin bulunması, kâdı izninin yerine geçmektedir. Bu da kâdı izninin, öncelikle veli izinsiz nikâhlara engel olmak için arandığını hatıra getiriyor. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman devrinde veli izni olmadan kıyılan nikâhların sahih olmayacağına dair İmam Muhammed kavli kanunlaştırılmıştı. Veli izninin olmaması nikâhı geçersiz kılıyor; ama kâdı izinin bulunmaması akdin geçerliliğine tesir etmiyor. Çünki İmam Muhammed'in bu ictihadı, nikâhın sıhhati ile alâkalıdır. Veli mahkemeye müracaat edip bu nikâhın feshini isteyebilir. Tamamen örfî bir düzenleme olan kâdı iznini aranması, akdin sıhhat şartları arasında sayılmamıştır. Nitekim bir fetvâda, kâdı izninin nikâhtan sonra da verilebileceğini bildiriliyor.[22] Kâdı izni, nikâhın sıhhati için aransaydı, nikâhtan sonra verilmesi kâfi gelmezdi. Tecdid-i nikâh (nikâh yenileme) hallerinde ise, kâdı iznine ihtiyaç olmadığına fetvâ verilmiştir.[23] Kâdı izni akdin sıhhati için lâzım olsaydı, tecdid-i nikâh için bile olsa kâdıdan izin almak gerekirdi. O halde, ilk fetvâdaki "sahih olmaz" ifadesini, "câiz olmaz" diye anlamak yerinde olur. Nitekim "Meğer nizâ ve husûmet olmaya" sözü ile de, önceden kâdının izni alınarak, muhtemel nizâ ve husûmetin önüne geçilmesi arzu edilmiştir.

Ebussuud Efendi'nin kâdı izni olmaksızın kıyılan nikâhların câiz olmadığına dair fetvâsında da bu vaziyeti açıkça görmek mümkündür. 616/1219'da vefat etmiş bulunan Türkistanlı Hanefî hukukçusu Mahmud Buhârî'nin yazdığı ***el-Muhît*** kitabındaki, "Kim kâdının izni ve emri olmaksızın nikâh kıyarsa, nikâh câiz değildir ve bununla neseb sâbit olmaz" hükmü ile bu zamanda amel etmek câiz olur mu sualine, "Olmaz. Neseb sâbitdir. Amma men' olunmuşdur. Nizâ vâki olsa, izn-i hâkimsiz olıcak istimâ olunmaz. Ve kendü toprağı kâdısı, iznsiz olan nikâh nizâı istimâ olunmamak memurdur" diye cevap vermiştir.[24] Görülüyor ki, kâdı izni olmaksızın kıyılan nikâh sahih ve bundan doğan çocuğun nesebi de sâbit olmakta, ancak böyle bir nikâha dair nizâ vukuunda kâdılar buna bakamamaktadır.

Öyleyse kâdıdan izin almaksızın, in'ikad ve sıhhat şartlarına uygun olarak velinin izniyle kıyılan nikâh sahihtir. Ancak emr-i padişâhîye aykırı hareket etmek prensip itibariyle suçtur, cezâyı gerektirir. Klasik devir kaynaklarında böyle bir

---

21 Düzdağ, s. 38.
22 Jäschke, s. 15.
23 Jäschke, s. 15.
24 Ahmet Akgündüz: ***Osmanlı Kanunnâmeleri***, İstanbul 1992, IV, 39.

cezâdan bahsedilmiyor. Fakat bu devirde mahkemeler kâdı izni alınmadan kıyılmış nikâhlara dair nizâ ve ihtilaflara bakmaktan men edilmiştir.[25]

1300/1883 tarihli bir Şûrâ-yı Devlet kararında, mahkeme-i şer'iyyeden izinnâme almadan nikâh kıyan imamlar aleyhinde 1 ile 5 mecidiyye arasında cezâyı nakdî tertibi teklif olundu.[26] 1304/1887 tarihinde nikâh ve diğer vukuatı nüfus memurlarına bildirmeyen imam veya ruhânî reislerden iki çeyrek mecidiyye cezâ-yı nakdî alınması hükmü getirildi.[27] 1331/1913 tarihinde cezâ kanununda yapılan bir tâdil ile, izinnâmesiz nikâh kıyanlara üç aydan iki seneye kadar cezâ getirilmiş;[28] ertesi sene bu cezâ izinnâmesiz nikâh kıydıranlara da teşmil olunmuştur.[29] 1304/1887 tarihinde Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi'ne eklenen bir madde ile, nikâh, talâk, doğum ve ölümleri nüfus idaresine bildirmeyen imam, muhtar ve ruhânî reislerden iki çeyrek mecidiyye (takriben yarım Osmanlı altını) cezâ-yı nakdî tahsil edileceği bildirilmiştir. Görülüyor ki izinnâme usûlü, nikâhın sıhhati için değil, aleniyet ve amme nizâmının temini için getirilmiş bir tescil mükellefiyetinden ibarettir. Bugün şer'î aile hukukunun yürürlükte olduğu, ancak ikinci kadınla evlenmenin yasak edildiği veya birinci kadının rızâsının arandığı ülkelerde, ikinci nikâhlar geçersiz sayılmamış, ancak bu nikâhı yapanlara cezâ getirilmiştir.

Nikâh İlmühaberi

1298/1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi'nden sonraki devrede, mahkemeden alınan izinnâme üzerine imam efendi nikâhı akdettikten sonra, bir nikâh ilmühaberi doldurulurdu. İlmühaberler, bâkire, seyyibe (dul) ve tecdid-i nikâh (nikâh yenileme) için olmak üzere üç nevi idi. Birincisinden beş, ikincisinden üç ve üçüncüsünden de bir kuruş harç alınırdı. Bu harçların yarısı imam veya ruhânî reise; diğer yarısı da nüfus idaresine aitti. İlmühaberde mehir mikdarı da kaydedilirdi. Bunun sebebi öncelikle isbat kolaylığını temindir. Nikâhı kıyan imam veya

---

25 İkinci fetvâ birinci fetvâdan önce verilmiş ise, vaziyet değişir. Henüz kâdı izninin aranmadığı bir zaman diliminde mevcut duruma göre verilmiş olur. Çünki kâdı izni olmaksızın nikâh kıyma mecburiyetini bildiren fetvâ sonra verilmiş ise, önceki fetvâ hükümsüz kalacaktır. İkinci fetvâ, kâdı izninin şart olmadığı ve ayrıca bâliğ kimselerin velilerinin izni aranmaksızın nikâhlanabildiği önceki devirde verilmiş de olabilir. Küçüklerin nikâhında velisinin bulunması şarttır. Bu şart yerine geldiği için hâkimden izin almak gereksiz görülmüştür. Bu iki halde, ikinci fetvâ mevzumuzla doğrudan alâkalı olmaktan çıkar.

26 O devirde bir mecidiyye, 7,2 gramlık Osmanlı altınının beşte birine tekâbül eden ve içinde 19,966 gram hâlis gümüş bulunan 24 gramlık para idi.

27 Jäschke, s. 18; Beydilli, s. 71.

28 *Düstur*, II/5/629.

29 *Düstur,* II/6/316.

mahalle/köy muhtarı, tanzim ettiği ilmühaberi, taraflara yahut veli veya vekillerine, ayrıca şâhidlere imzâlattıktan sonra tasdik ederek sekiz gün içinde beldenin nüfus memurluğu kalemine göndermek, nüfus memûru da vesîkadaki bilgileri nüfus sicil defterine ve alâkadarların nüfus tezkeresine (kâğıdına) kaydettikten sonra evrakları imam efendi vâsıtasıyla taraflara tevdi etmeye mecbur idi.[30] Böylece nikâh işi tescil edilmiş olurdu. Zimmîlerin nikâhı, ruhânî reisleri tarafından kıyılıp, aynı şekilde nüfus idaresine ilmühaber gönderilirdi. Bunu yerine getirmeyen imam veya ruhânî reisler, 1298/1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi gereğince, yarım Osmanlı altını cezâ-yı nakdî ödemek mecburiyetinde idi.

VESİKALAR

Âile arşivimizde konuyla alâkalı bazı vesikalar bulunmaktadır. Bunlardan dördü resmî, biri gayrıresmîdir. Üç tanesi nikâh izinnâmesi, biri nikâh ilmühaberi ve biri de mehir kâğıdıdır. İzinnâmelerden ikisi ve ilmühaber, matbu ve form şeklinde tanzim olunmuş, gereken yerleri mürekkepli kalemle doldurulmuş ve damga pulu yapıştırılarak mühürlenmiştir. Üçüncü izinnâme elle yazılmış, pullanıp mühürlenmiştir.

Birinci vesika

İzinnâmelerden biri 1914 tarihini taşımaktadır. Üstünde "İzmir ve tevâbiine mahsus münâkehat izinnâmesidir" yazıyor. Sağ üst köşesinde numarası, altta sağ tarafta ise mehr-i müeccel hânesi var. Burada rakamla "651" ve yazıyla "Yalnız altıyüzellibir kuruş sikke-i hâlisdir" yazıyor. Sol taraftaki mehr-i muaccel hânesinin altında "Teslim" yazıyor. [Bu da mehr-i muaccelin mahiyeti gereği akidden evvel kız tarafına teslim edildiğini gösteriyor.] Vesikanın geri kalanı şöyle:

İzmir Pirinççi Süleyman mahallesi imamı efendi,

Ba'de's-selâm inhâ olunur ki mahalleniz sâkinlerinden Hüsniye hanım binti Seyyid Ali nâm bâkirenin mâni'-i şer'î ve silk-i askerîde nişanlısı yoğise tâlibi olan Hanefî Ağa ibn Velî nâm kimesneye velîsi izni ve tarafeynin rızâları ve mehr-i müeccel ve muaccel tesmiyeleri ile ınde'ş-şühûd akd ve nikâh eyleyesiniz. Vesselâm.

Vekîlü'z-zevc: İzzet Ağa bin Ahmed Ağa

Şühûdü'l-vükelâ: Halil Ağa bin Hâdî, Abdülhalîm bin Hacı Osman

[30] Bu sekiz günlük müddet, sonradan onbeş güne çıkarılmıştır.

Vekîlü'z-Zevce: Hacı Settar Ağa bin Mehmed Ağa, Kerim Ağa bin Seyyid İslâm Ağa

Şühûdü'l-Akd: Osman Ağa bin Mehmed Ağa, Mustafa Ağa bin Demir Ağa

30 Kânunısânî 1329 [12 Şubat 1914]

Vesikanın solundaki boş yerde 10 kuruşluk damga pulu yapıştırılmış. Üzerinde tarih ve mühür var. Mühürde "İzmir Mahkeme-i Şer'iyyesi" hakkedilmiş.

Vesikanın arkasında "Nüfusda kayd olunmuşdur. 1 Şubat 1329" yazıyor. Ayrıca birer kuruşluk iki damga pulu yapıştırılmış ve üzerinde de İzmir Mahkeme-i Şer'iyyesi mührü ile 2 Kânunısâni 329 tarihi yazılı bulunuyor.

İkinci vesika

İkinci vesika cumhuriyetin ilanından birkaç gün öncesine aittir. Fakat henüz medenî kanun ilân edilmeyip şer'î hukuk geçerli olduğu için, izinnâme usûlü aynen devam ediyor. Bu izinnâme, önceki izinnâme ile şekil bakımından farklıdır. Bu da izinnâmelerin farklı mahallerde farklı şekilde basılabildiğini, ancak muhtevâ bakımından birbirine benzediğini gösteriyor. Öyle ki, birinci izinnâme, şekil bakımından ikincisinden daha gösterişli, kenarlarında da nakışlar vardır. Maamâfih ebad olarak ikisi de birbirinden çok farklı değildir.

Bu vesikanın üzerinde "Münâkehât İzinnâmesi" yazıyor. Altında "Bikr-i bâliğaya mahsus" ifadesi var. İzinnâmenin altında "Aded 961" yazıyor. Bu, vesika numarasını ifade ediyor. Bunun da altında sağ tarafta mehr-i muaccel, sol tarafta mehr-i müeccel hanesi var. Her nedense bu vesikada bunların altı doldurulmamıştır. [Bu izinnâmeye istinâden kıyılan nikâhın ilmühaberinde mehir mikdarları beyan olunmuştur. İzinnâme ve ilmühaberlerde mehir mikdarının yazılması, izinnâme veya ilmühaberin sıhhati için değil, öncelikle isbat kolaylığını temine matuftur. Önceleri maktu olan izinnâme harçları, 1276/1859 tarihinden itibaren mehir mikdarına göre kuruşta bir para olarak tahsil olunurdu.]

İzinnâmenin kalan kısmında şunlar yazılı:

Üsküdar'a tâbi Zühdipaşa mahallesi imamı efendiye,

Mahallenizde Çıkmaz Kethüdâ yirmibeş numerolu hânede sâkine Nefîse hanım binti Ahmed Ağa nâm bikr-i bâliğa, tarafınızdan vürûd eden 22 Teşrinievvel 39 [22 Ekim 1923] tarihli ilmühaberde muharrer olduğu vechile tenkîhine mâni-i şer'îsi yoğise tâlibi bulunan şimendifer amelesinden Sâlih Ağa bin İsmâil'e velîsi izni ve tarafeyn rızâları ve tesmiye-i mehrle lede'ş-şühûd akd ve nikâh eyleyesiniz. [İmzâ] Celâleddin [Üsküdar kâdısı].

İzinnâmenin altında Sultan Reşad devrine ait beşer kuruşluk iki damga pulu ve üzerinde 11 Rebiülevvel 342 ve 22 Teşrinievvel 39 tarihleri yazılmış, ayrıca Üsküdar Kâdılığı hakkedilmiş mühür basılmış. İzinnâmenin arkasında birer kuruşluk iki damga pulu ve üzerinde 22 teşrinievvel 39 tarihi ve Üsküdar Kâdılığı mührü bulunmaktadır. Pulun üst tarafına elle "Raporlar ilmühaberler dosyasında mahfuzdur. 22 Teşrinievvel 39 Celâleddin" yazılmıştır.

Üçüncü vesika

Üçüncü vesika yine cumhuriyetin ilanından hemen önce (4 Ağustos 1923) düzenlenmiş bir münâkehât ilmühaberidir. Uzunca ve pembe renkli bir vesikadır. İzinnâmelerden oldukça farklıdır. Daha resmî bir görüntüsü vardır. En başında "Bâkir", altında da "Münâkehât Vukuât İlmühaberi" yazıyor.

"Akidleri icrâ kılınan" başlığı altında kutucuklar var. Sağ taraftakiler zevc, sol taraftakiler zevce tarafına ait bilgileri ihtivâ ediyor. Her birinde matbu bir yazı ve karşısında elle doldurulmuş ifadeler bulunuyor. Zevc tarafındakiler zevc, pederinin, vâlidesinin, zevc vekîlinin, şâhidin, şâhidin ve akd başlıkları altında tanzim olunmuştur. Zevce tarafındakiler de bunun benzeridir. Zevc için tanzim olunan kutucuklar şunlardır: İsim ve şöhret ve sıfat ve san'ati: Çukadaroğullarından Rızâ Efendi bin Ahmed Ağa, mahal ve tarihi velâdeti: Refâhiye kazâsı 1320, milleti: İslâm, esasen nüfusdaki mahall-i kaydı: Zühdipaşa mahallesi, Bağdad Caddesi, 89, pederinin isim ve sıfat ve san'ati: bekcibaşı Ahmed Ağa bin Mehmed, mahall-i ikâmeti: Zühdipaşa mahallesi, vâlidesinin isim şöhreti: Hediyye Hanım, mahall-i ikâmeti: Zühdipaşa mahallesi, zevc vekîlinin isim ve şöhreti: Ihlamurda Ahmed Ağa bin Mehmed, mahall-i ikâmeti: Ihlamur caddesi, birinci şâhidin isim ve şöhreti: arabacı Şa'bân Ağa bin Kâmil, tarih-i velâdeti: 1295, ikinci şâhidin isim ve şöhreti: şimendifer çavuşu Sâlih Ağa bin İsmâil Ağa, tarih-i velâdeti: 1311, akdin tarihi: 21 Zilhicce 341, 4 Ağustos 339 ve günü: Cumaertesi, yazıyor.

Zevce tarafındakilerde aynı bilgiler vardır. Zevcenin isim ve şöhreti: Sipahioğlu İzzet kerimesi Fikriyye Melek Hanım, mahal ve tarihi velâdeti: Refâhiye 1319, milleti: İslâm, esasen nüfusdaki mahall-i kaydı: Refâhiye kazâsı Cengerli karyesi, 38, pederinin isim ve sıfat ve san'ati: İzzet, mahall-i ikâmeti: memleketinde, vâlidesinin isim şöhreti: müteveffâ Gülizâr, mahall-i ikâmeti: " , zevc vekîlinin isim ve şöhreti: tekâüd İbrâhim Edhem Bey, mahall-i ikâmeti: Göztepe, birinci şâhidin isim ve şöhreti: muallim Osman Efendi bin Ömer Efendi, tarih-i velâdeti: 1282, ikinci şâhidin isim ve şöhreti: derici İsmâil Hakkı Efendi bin İsmâil, tarih-i velâdeti: 1282. Ancak akdin tarihi ve günü karşısında, izinnâmenin tarihi: 21 Zilhicce 341, 4 Ağustos 339, ve numarası: 85, yazıyor.

Bu bilgilerin altında mehr-i müsemmâ başlıklı bir kutucuk bulunuyor. Burada muaccel ve müeccel mehir için ayrı yerler var. Mehr-i muaccel de müstevfî (teslim alınmış) ve gayrımüstevfî (teslim alınmamış) olarak iki hane. Vesikada mehr-i muaccel lira olarak nakdiyye 50, mehr-i müeccel 51, yekûn da 101 olarak gösterilmiş. En altta şu ibare bulunuyor: "Bâlâda esâmi ve evsâfı muharrer zevc ve zevcenin zikrolunan vekiller ile şâhidler huzurunda akidleri icrâ kılınmış olduğundan sicill-i mahsusa kaydlarının icrâsı için işbu ilmühaber verildi. 3 Ağustos 339".

Vesikanın en altında yan yana beş tane mühür var. Mühürler, isimlerin resmî muameledeki ehemmiyetine göre sıralanmış. En sağda Sahrâ-yı Cedîd mahallesi hey'et-i ihtiyariyyesine ait iki mühür bulunuyor. Birisi Mehmed bin İsmâil olarak hakkedilmiş. En sağdaki diğeri okunmuyor. Sol tarafta da yan yana üç mühür var. Bunlardan biri Sahrâ-yı Cedîd mahallesi muhtar-ı evveli Hüseyn Hilmi, ikincisi ise Sahrâ-yı Cedîd mahallesi muhtar-ı sânîsi Ali Osman Celâleddin'e, en soldaki de Sahrâ-yı Cedîd mahallesi imamı Hâfız Hamdi adına hakkedilmiş.

Vesikanın arkasında matbu olarak şu ifadeler yer alıyor:

İhtar

Ahâli-i müslime beyninde cereyân eden münâkehât, mehâkim-i şer'iyyeden ve cemâat-i gayrımüslime münâkehâtı rüesâ-ı rûhâniyyeleri tarafından verilen izinnâmeler üzerine icrâ kılınacağından, işbu akdin yevm-i vuku'undan itibaren nihayet onbeş gün zarfında akdi icrâ eden imam ve reis-i rûhânî, akdin icrâ edildiğine dair nüfus idaresine bir ilmühaber vermeğe mecbur olmakla, müddet-i muayyenesi zarfında nüfus idaresine ma'lûmât vermeyen eimme ve rüesâ-ı rûhâniyyeden yarım Osmanlı altını cezâ-ı nakdî alınacağı sicill-i nüfus nizamnâmesinin otuzüçüncü maddesi ahkâmındandır.

Dördüncü vesika

Dördüncü vesika 1338 [1922] tarihinde gayrıresmî olarak tanzim olunmuş bir evlenme kâğıdıdır. Gayrımesmî olmakla beraber, altındaki mühürlerle görenlerde resmî bir vesika intibâını da uyandırmaktadır. Medenî kanundan önce, izinnâmenin yanı sıra Anadolu'da kıza âilesi tarafından verilen cehiz ve nikâhta konuşulan mehrin mikdarı bir kâğıda yazılır, bu kâğıt kız ailesi tarafından muhafaza edilirdi. Bir ayrılık veya nizâ vukuunda, isbat vâsıtası olurdu. Bu âdet, medenî kanunun kabulünden sonra da devam etmiştir. Artık imam tarafından kıyılan nikâh esnâsında böyle bir vesika hazırlanmakta, ayrıca şehirlerde belediye ve köylerde muhtarlık vâsıtasıyla medenî kanuna göre resmî kayıt yapılmaktadır. Belediyelerde evlenme memuru, köylerde muhtar, resmî kaydı yaptıktan sonra bir ay içinde nüfus idaresine bildirmekle mükellef kılınmıştı. Halk, bu resmî kayıt muamelesi-

ne ve bunun nüfus dairesine bildirilmesine eski geleneğe uyarak "izinnâme çıkartmak" adını verirdi. Osmanlı Devleti'ndeki tatbikata paralel olarak, Cumhuriyetin ilânından sonra da imam nikâhının resmî kayıttan sonra yapılması emrolunmuş, ancak aksine hareket edenlere para değil, hapis cezâsı öngörülmüştü. Buna rağmen, yeni devirde bilhassa köylük yerlerde evlilikler öncelikle imam nikâhı ile gerçekleştirilmiş, resmî kaydın şekil şartlarına bağlanması veya evlenenlerin küçük yaşta bulunması gibi sebeplerle olsa gerek, resmî kayıt işi ihmal edilmiştir. Evlenme, muhtar tarafından yapılsa bile, bunun nüfus müdürlüğüne bildirilmesi ihmal edilmiştir. Resmî kayıt ve bunun nüfus idaresine bildirilmesi, doğan çocukların mektebe başlaması veya miras hissesinin tapulanması gibi mecburiyetler vesilesiyle gerçekleştirilirdi. Gayrısahih neseplere dair af kanunlarının çıkarıldığı her beş senede bir, nüfus müdürlüğünden bir memur nâhiye merkezlerine gelerek bağlı köylerdeki evlilikleri ve doğumları kaydederdi.

Vesikanın sağ köşesinde "mehr-i müeccel rakamla 201 ve yazıyla yalnız ikiyüzbir kuruşdur" ve sol köşesinde "mehr-i muaccel 1500" yazıyor. Kâğıdın sağ tarafında "Zevc tarafından verilen eşyânın beyânı" başlığı altında oğlan evi tarafından verilen verilen eşya, adedi bildirilmek suretiyle sayılmaktadır: 1 kat yatak, 1 sandık, 1 dastar, 1 [bakır] asma, 1 [bakır] tabak, 1 [bakır] maşraba, 1 [gümüş] tacortay [tepelik]. Kâğıdın sol tarafında zevce tarafından getirilen cehize dâhil eşya aded bildirilerek sayılmaktadır: 1 kat yatak, 1 kart altun. Bundan sonra şu ifade yer almaktadır: "Bâlâda muharrer zikrolunan ikibinbir kuruş mehr-i müsemmâ ve dokuz kalem eşyâ Göçevi karyeli İshak Ağa mahdumu Halil Ağa kerimesi Kâmile Hatuna mehrine mahsus [mahsub?] olduğunu mübeyyin işbu sahife tertib edilmişdir. 7 Mayıs 338."

Altta, Vekîl-i zevc: Elmalı karyeli Said Efendi (mühr). Vekîl-i zevce: Göçevi karyeli Nevfel Efendi (mühr).

En altta: Şühûdü'l-hâl: Göçevi karyeli İbrahim Ağa, karye-i mezburdan Yakub Ağa, Elmalı karyeli Mırtooğlu Mustafa Ağa.

Beşinci vesika

Vesikalardan sonuncusu ve belki de en enteresanı 1926 tarihli olanıdır. Çünki bu izinnâme vesikası, medenî kanunun yürürlüğe girdiği Kasım 1926 tarihinden birkaç ay önce verilmiştir. Dolayısıyla henüz câri olan şer'î hukuka göre tanzim olunmuştur. Şer'iyye mahkemeleri kaldırılmış olduğu için, vesikayı veren makam artık asliye mahkemesidir. Bu husus dikkat çekicidir. Çünki 1924 tarihinde izinnâme verme salâhiyeti sulh hâkimine tanınmıştı. Bu vesikada bir yanlışlık yok ise, kazâdaki asliye ve sulh hâkiminin aynı şahıs olması muhtemeldir.

Vesikanın en üstünde, o zamanlar âdet olduğu vechile Bismihi [Allah'ın adıyla] ibâresi yazılmıştır.

Sağ köşede "Refahiyye kazâsı mahkeme-i asliyye dairesi", ortada "İzinnâme", sol köşede de "Conur karyesi/Emr-i mürâfaa. Nüfus numerosu: 87" yazmaktadır.

Vesikanın sağ tarafında şunlar yazılıdır:

Hâtıbe: Conur karyesinden Ahmed Tevfik kerimesi Münîbe

Hâtıb: Göçevi karyesinden Halil Ağa oğlu Abdülcelil

Tesmiye edilmiş mehir: (Boş)

Vesikanın sol tarafında ise şu ibareler okunmaktadır:

"Karyenizde sakin üç numerolu hanede mukim Ahmed Tevfik kerimesi Münibe hanımın, Refâhiyye Göçevi karyesinde 20/5 numerolu hanede sakin Halil Ağa oğlu Abdülcelil Ağaya tenkîh edilmesine bir gûnâ mâni' bulunmadığı 1 Ağustos 926 tarihiyle müverreh Conur karyesinden mevrûd ilmühaberden anlaşılmağla, velilerinin izni ve tarafeynin rızâlarıyla şâhidleri muvâcehesinde nikâhlarının akdolunmasına izin verilmişdir."

Bu ifadenin altında damga pulu yapıştırılıp mühürlenmişse de, pul şimdi sökülüp düşmüş durumdadır. Vesikanın en altında şunlar yazılıdır:

"İsm ve şöhretleri ve mehirleri mikdarıyle rızâ ve muvâfakatleri bâlâda gösterilmiş ilmühaber ile bil-irâe aralarındaki îcâb ve kabule müsteniden bizzat muvâcehemizde akd-i nikâhın sâbit olduğunu tasdiken gerek ben ve gerek tarafeyn velî ve vekil ve şâhidlerin vaz'-ı imzâ eylerler."

Vesikanın en altında sağdan sola olmak itibariyle beş kalem altında imzâ yerleri açılmıştır:

Zevcenin şâhidi, [2.] şâhidi, vekîli (Boş)

Zevcin şâhidi, [2.] şâhidi, vekîli (Boş)

Zevcin velîsi, izn ve muvâfakatim ile (Boş)

Zevcenin velîsi, izn ve muvâfakatim ile (Boş)

İmam (Boş)

Bu izinnâmenin alındıktan sonra tatbike konulmadığı muhtemeldir. Çünki mehir maddesi ile imzâ ve mühr hâneleri boştur. Muhtemelen nikâhın akdi gecikmiş, o sırada medenî kanunun yürürlüğe girmesiyle izinnâmenin hükmü kalmamıştır. Belki de nikâhın izinnâmeye işlenmesinde teseyyüp gösterilmiş, bununla beraber nikâh ilmühaberi hazırlanarak nüfus idaresine tevdi edilmiştir. Çünki izinnâmenin mahkemece verilmesiyle fonksiyonu sona ermektedir.

SONUÇ

1-Şer'î hukuk, nikâh akdini ehemmiyetine binâen diğer akidlerden farklı mütâlaa etmiş, iki şâhidin akid esnâsında bulunmasını ve muayyen lafzların kullanılmasını sıhhat şartı olarak aramıştır. Modern hukuktan farklı olarak nikâh veli ve vekîl tarafından da akdedilebilir.

2-Nikâh akdi, iki şâhid huzurunda tarafların karşılıklı rızâsıyla kurulabildiği halde, müslümanlar arasındaki nikâh akidleri, şer'î hukuka vâkıf bir kimse tarafından dinî bir merâsim çerçevesinde icrâ edilmiştir. Medenî kanunla evlilikte belediye kaydının esas alınmasından sonra da, halkın mühim bir kısmı, imam nikâhı dediği bu nikâhı da belediye kaydının yanı sıra yaptırmaya devam etmiştir.

3-Müslüman hükümetler, ilk asırlardan itibaren nikâh akidlerinin kâdı tarafından veya kâdıdan alınacak izinnâme ile imamlar veya ruhânî reisler tarafından akdolunmasını istemişlerdir. Osmanlılarda da nikâhlar böyle kıyılmıştır. XVI. asırdan itibaren bu hususta mecburiyet getirilerek, kâdıdan izin alınmaksızın kıyılan nikâhlar geçersiz sayılmamakla beraber, mahkemeler bu gibi nikâhlara dair nizâları dinlemekten yasaklanmış, son devirde ise kâdılardan izinsiz nikâh akdi yapan ve yaptıranlara cezâ öngörülmüştü. Üstelik nikâh yaptıranlar ayıca taşralarda hükûmet temsilcisi olan sipahiye resm-i arus adıyla nikâh vergisi öderdi. Bu da nikâhların bir bakıma devlet kontrolünde olduğunu gösterir.

4-İlk devirlerden beri İslâm devletlerinde nüfus sayımı yapıldığı ve nüfusun resmî sicillere kaydedildiği bilinmektedir. Emevîlerden itibaren mahkemeler de verdikleri hüküm ve vesikaları hususî sicille kaydederlerdi. Böylece nikâhlar da resmî sicille kaydolunurdu. Osmanlı Devleti'nde kâdı huzurunda veya kâdıdan alınan izin üzerine imamlar tarafından kıyılan nikâhlar, şer'iyye sicillerine kaydolunmaktaydı. 1881 tarihinden itibaren nikâh, talâk, doğum ve ölüm gibi vukuatın nüfus sicillerine bildirilmesini emretmiş, aksine davrananlara cezâ öngörülmüştür. Ancak sicille kaydolunmayan nikâhlar geçersiz sayılmamıştır.

5-Nikâhların resmî izinle muayyen vazifeliler tarafından kıyılması ve nikâh, talâk gibi vukuatın tescili şer'î hukuk tarafından emredilmiş değildir. Ancak bunların tatbiki şer'î prensiplere aykırı da düşmez. İslâm hukuk tarihinde nikâhların resmî makamlarca kıyılması ve tescili, hükümdara verilen teşri (yasama) salâhiyetinin kullanılmasından ibarettir. Nitekim hükümdar maslahat (amme menfaati) için mübahları emredebilir. Buradaki maslahat, isbat kolaylığı ve aleniyetin teminidir.

6-Osmanlılarda verilen izinnâmelerde, nikâhların şâhidler huzurunda, tarafların rızâsı ile, mehir belirtilerek ve velinin izni ile kıyılması esası yazılmakta idi. Böylece ülkede câri olan Hanefî mezhebinin hükümlerinden başka, nikâhın diğer mezheplere göre de sahih olarak akdedilmesinin istendiği görülmektedir.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 2, 2006 (Güz), 61-85

Osmanlı Sonrası Bulgaristan Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulü Mevzuatı ve *Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Tasarısı (1933-1934)*

H. Mehmet Günay*

Acts of Procedural Law of Bulgarian Shar'iyya Courts in the Post-Ottoman Period and a Draft Code of Civil Procedural Law for the Mufti Courts of Bulgaria (1933-1934)

Shar'iyya Court of Bulgaria, which had been an independent institution in the Ottoman period, was brought within the organization of the Office of Mufti after the Bulgarian Principality was founded. These courts, which existed until 1945, carried on its activities according to the Bulgarian Procedural Act for Civil Laws, the general principles of judicial procedures in Islamic law, Regulations pertinent to the administration of the affairs of Bulgarian Muslims dated 1919 and finally the Marriage and Divorce Act (***Münâkehât ve Müfârekât Tâlimatnâmesi***) of 1924. Between the years1933 and 1934 a draft code of procedural law was prepared by a commission which included, along with others, the Chief-Mufti (Başmüftü) of Bulgaria, but it was not finalized and never implemented. This paper will first explore the background of this draft code and examine its content.

Giriş

Osmanlı Türkleri'nin Balkan Yarımadasını fetih süreci 1356'da Şehzade Süleyman Paşa Komutasındaki Osmanlı akıncılarının Çanakkale Boğazını geçerek Gelibolu'ya çıkmasıyla başlamış[1] ve Kanuni Sultan Süleyman'ın 1521'de Belgrad'ı fethetmesiyle nihai safhasına ulaşmıştır. Böylece içinde Bulgaristan'ın da yer aldığı Balkan Yarımadası'nın büyük bir kısmı Osmanlı idaresine geçmiştir On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar yaklaşık beş asır boyunca Osmanlı idaresinde kalan Bulgaristan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından imzalanan Berlin Antlaşması[2] ile Osmanlı'ya vergi veren özerk bir Prenslik haline

* Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Râğıb Rıfkı, ***Bulgaristan,*** İstanbul 1324, s. 38.

2 Antlaşmanın tam metni için bk. Ali Fehmi, ***Berlin Mu'âhedenâmesi ve mutâla'ât-ı muvâzene***, Filibe 1319/1903; Erim, Nihat, ***Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Metinler,*** Ankara 1953, I, 403-424.

© İstanbul 2006

gelmiş,[3] Türkiye'de Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılında da tam bağımsızlığını ilan etmiştir. II. Dünya Savaşı'na kadar Çarlıkla (Krallıkla) yönetilen Bulgaristan, bu savaştan sonra Sovyetler Birliğinin nüfuz alanına girmiş ve ülkede komünist bir sistem kurulmuştur. Bu sistem 1989'da halk ayaklanması sonucu yıkılmış ve demokratik yönetim biçimine geçilmiştir.

Osmanlı'nın hakim olduğu bütün yerlerde olduğu gibi eski Bulgaristan'da da belli bir hiyerarşi dahilinde organik olarak Meşihat'a bağlı camiler, tekkeler, mektep ve medreseler, müftülükler ve kadılıklar vardı ve bunlar 1878'de Bulgaristan Prensliği kurulduğu sırada da faaliyetlerini sürdürmekte idi. Prenslik kurulurken imzalanan Berlin Antlaşması başta olmak üzere daha sonra yapılan bütün antlaşmalarda ve Prensliğin iç düzenlemelerinde anılan dinî kurumlarla birlikte müslüman topluluğun her türlü dini hak ve özgürlükleri garanti altına alınmıştı. Ancak kağıt üzerinde kalan bu taahhütlerin çoğu ne yazık ki yerine getirilmemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin, Bulgaristan Türklerinin meseleleriyle çok yakından ilgilenmesi sayesinde onların pek çok dini ve milli kurumu ayakta kalmayı başarmıştır ki, bunların başında müftülükler ve şer'iye mahkemeleri gelmektedir.

Biz, Bulgaristan Türklerinin dini hayatında ve milli tarihinde çok önemli yeri olan bu kurumları, özellikle de şer'iye mahkemelerini muhtelif çalışmalarda ele almış ve bunların bir kısmını yayımlama imkanı bulmuştuk.[4] Bu makalede ağırlıklı olarak Bulgaristan şer'iye mahkemelerinde uygulanan yargılama usulü mevzuatı üzerinde duracağız. Bu çerçevede hukuk tarihi açısından oldukça önemli olduğunda şüphe olmayan ve ilim dünyasına belki de ilk defa sunulacak olan bir belge hakkında nispeten detaylı bilgi vereceğiz. Söz konusu belge 1933-34 yıllarında hazırlanan *Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Tasarısı*'dır. Fakat bundan önce, daha evvel yaptığımız çalışmalar ışığında Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin tarihi gelişimi, yapısı ve işleyişi hakkında özet bilgi vermeyi faydalı görüyoruz.

1. Osmanlı Sonrası Bulgaristan Şer'iye Mahkemeleri

Bulgar Prensliğinin kurulmasından biraz sonra Bulgar hükümeti 2 Temmuz 1880'de, muhtelif din mensuplarının dini idarelerine ilişkin geçici bir tüzük hazırlayıp yürürlüğe koymuştur.[5] Anılan tüzüğün 35. maddesinde her müftünün

---

[3] *Berlin Antlaşması*, md. 1-2; Halaçoğlu, "Bulgaristan", ***DİA***, VI, 398; Şimşir, ***a.g.e.***, s. 17.

[4] Bu çalışmalardan bazılarına bu çalışmada atıflar yapılacaktır.

[5] Hariciye ve Mezahip Bakanlığı'nın 2 Temmuz 1880 tarih ve 281 sayılı önerisi ile Prens'in onayına sunulan "Hıristiyanların, Müslümanların ve Yahudilerin Ruhani İdarelerine Dair Geçici Tüzük" Prens I. Aleksandır tarafından 321 sayılı bir fermanla (ukaz) onaylandıktan sonra Bulgar ***Resmi Gazetesi***'nin (Dırjaven vestnik) 9 Temmuz 1880 tarihli 56. sayısında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

kendi bölgesinde yerine getirmekle yükümlü olduğu en önemli görevlerden birinin, *Bulgaristan Geçici Mahkemeler Teşkilatı Tüzüğü*'nün 930-938. maddeleri uyarınca Müslümanlarla ilgili davalara bakmak" olduğu kaydedilmiştir. Bu hükümle Bulgaristan'da o zamana kadar müstakil bir kurum olarak faaliyet gösteren kadılıklar kaldırılmış, onların görevleri müftülüklere devredilmiştir. Bu, şer'iye mahkemelerinin kendi görev ve yetki alanına giren konularda faaliyetlerini sürdüreceği, fakat bunu müstakil bir kurum olarak değil, müftülükler bünyesinde yürüteceği anlamına geliyordu. Dolayısıyla müftüler aynı zamanda şer'iye hakimliği görevini de üstlenmiş oluyorlardı.[6] Böylece müftülerin görev ve yetkileri genişlemiş, yalnız din işleri ile değil, hukuk işleriyle de görevli hale gelmişlerdir.[7]

Geçici Tüzük, Prensliğin her adlî sancağında bir müftü bulunacağını öngörmekte ve bu müftünün, şer'iye hakimliği yapabilmesi için bir tür yetki anlamında "icazetnâme" veya Şeyhülislam tarafından verilmiş "menşur" sahibi olmasını şart koşmaktadır. Bu hüküm esasen, Bulgaristan'daki şer'iye hakimlerinin İstanbul'daki Meşihat Makamı ile organik bağlarını sürdüreceklerini anlatmaktadır. Bu düzenleme Müslümanların dini liderleriyle ilişkisini garanti altına alan *Berlin Antlaşması* ve *Tırnovo Anayasası*[8] hükümleriyle de paralellik göstermektedir.

11 Aralık 1891'de Bulgaristan Millet Meclisi'nde yeni Bulgar *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu* kabul edilmiştir.[9] Bu kanunun 1221-1225. maddeleri şer'iye mahkemelerinin görev ve yetkilerini düzenlemektedir. Kanunun getirdiği

---

6 Filibe Büyük Camii İmamı Hafız Hasan Sanî "Bulgaristan Müftülükleri" başlıklı bir makalesinde, müftülerin aynı zamanda şer'iye hakimi olduklarını şu sözleriyle anlatıyor: "Müftü deyince, zihne kelimenin tazammun ettiği "fetva verici" manası geliyor. Esasen müslümanlar bu kelimeyi kendi manasında kullandıkları için Bulgaristan müftüleri de aynı vazife ile muvazzaf oldukları anlaşılmasın. Gerçi, bundan yirmi sene önce burada da Osmanlı ülkelerinde olduğu gibi müftü başka, nâib başka idi, sonra Hükümet müftü ünvanı altında yalnız müftüleri bırakmıştır. Bulgaristan müftüleri, mahalli hükümetin kendilerine nikâh, talak, vasiyet, veraset, vesayetten ibaret beş madde üzerine verdiği salahiyet hakkı dairesinde hüküm ve kaza icra eden hakim ve kadılardır. Fetva vermek, evkaf işlerine nezaret etmek de vazifeleri dahilindedir. Bunu izah etmekten maksadım, bizim müftülerimiz yalnız fetva vermekle memur ve mükellef değildirler, Hükümetçe icra mevkiine konulan ilâm verebilirler. Malumdur ki, yalnız fetva vermekle, usul ve şartları dahilinde muhakeme icrasından sonra ilâm vermek bir değildir. Bunun için Hükûmet-i Seniyye hakimlere ayrıca bir Nüvvab mektebi tesis etmiş ve onlara bazı fenler öğretip müftülerden fazla malumat edindirmekle mükellef kılmıştır. Demek ki, müftülerimizin zü'l-cenâheyn olması lazım gelir (Bk. Hafız Hasan Sânî, "Bulgaristan Müftülükleri", *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 85 (1910), s. 75.

7 Şimşir, Bilal, *Bulgaristan Türkleri*, İstanbul 1986, s. 66.

8 Tırnovo Anayasası [*Sbornik ot normativni dokumenti, otnasaşti sedoveroizpovedaniyatia vtoro dopilneno izdanie (Dinlerle İlgili Normatif Belgeler Derlemesi)*, Sofya 1982 içinde], md. 40.

9 Kanun, 11 Aralık 1891'de 6. Millet Meclisi'nin 36. oturumunun 2. olağan birleşiminde kabul edilmiş, 20 Ocak 1892'de Prens tarafından onaylanarak 46. kanun olarak tescil edildikten sonra 8 Şubat 1892 tarih, 31 sayılı *Hükümet Gazetesi*'nde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

hükümler, 1885'te düzeltilmiş geçici *Mahkeme Teşkilatı Nizamnamesi*'ndeki hükümlerin hemen hemen aynısıdır.

Bu kanundan ve bundan önceki düzenlemelerden anlaşıldığına göre, şer'iye mahkemelerinin görev ve yetki alanına bırakılan davalar dinî yönü ağır basan ve İslam hukuk sistematiği içinde "ahvâl-i şahsiye" genel başlığı altında incelenen aile, şahıs ve miras hukuku konularının kapsamına girmektedir. Prenslik döneminde Bulgar hükümetleri miras ve vasiyete ilişkin davaların şer'iye mahkemelerinden alıp medeni mahkemelere verme yolunda birçok teşebbüste bulunmuşlarsa da Müslüman kamuoyu ve Osmanlı Hükümetinin Bulgar hükümetleri üzerine yaptıkları yoğun baskılar sonucunda bu teşebbüsler bir sonuç vermemiş, böylece bu mahkemeler haiz oldukları yetkilerini Prenslik dönemi boyunca muhafaza etmişlerdir.[10]

1895 yılında Bulgar Hükümeti, Müslümanların dinî yönetimine ilişkin kısaca *Muvakkat Tâlimatnâme* olarak tanınan geçici bir düzenleme yapıp yürürlüğe koymuş[11] ve bu düzenleme, 1919 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu talimatnâmede yer alan müftülüklerle ilgili hükümler şer'iye mahkemeleri için de geçerlidir. Bunlar arasında Başmüftü ve sancak müftülerinin, diğer vasıflarıyla şer'iye hakimlerinin seçilme şartları arasında Meşihat tarafından verilmiş "icâzetnâme" ve "menşûr" sahibi olmaları şartı, özellikle şer'iye mahkemelerini ilgilendirmektedir.

Prenslik döneminde şer'iye mahkemelerinin genel görünümü kısaca şu şekildedir: Her müftülük ve müftü vekaletinde bir şer'iye mahkemesi vardır. Müftü ve müftü vekilleri aynı zamanda şer'iye hakimidirler. Bu dönemde Bulgaristan'da ayrı istinaf ve temyiz mahkemesi yoktur; kural olarak şer'iye mahkemelerince verilen kararlar gerektiğinde İstanbul'da Meşihat'a temyiz edilebilirdi. Ancak bu kural çoğunlukla uygulanmamıştır. Bulgar makamlarının, Meşihat'ın onayı olmadan atadığı müftülerin bilgisizliği, ehliyetsizliği ve şer'i konulara vukufsuzluğu sebebiyle şer'iye mahkemelerince karara bağlanan davalar hep tartışma konusu olmuştur. Yine aynı sebeple şer'iye mahkemelerinden verilen ilâm ve hüccetler -2-3 müftülük müstesna- tamamen Bulgarca yazılmış ve bunlar temyizi mümkün olmadan yürürlüğe konulmuşlardır.[12]

---

[10] Bu konudaki gelişmeler için bk. Günay, ***Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dini Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı,*** s. 75-76.

[11] Bakanlar Kurulu'nun 14 Ağustos 1895 tarih ve 59 sayılı protokol kararı uyarınca 6 Eylül 1895 tarih ve 9602 sayılı Hariciye ve Mezahip Bakanı'nın teklifi üzerine 15 Eylül 1895 tarih ve 63 sayılı Prens iradesiyle onaylandıktan sonra ***Devlet Gazetesi***'nin (Dırjaven vestnik) 26 Eylül 1895 tarihli 210. sayısında yayımlanan bu tâlimatnâmenin, Merkez Sofya Müftülüğü'nün tercümanı Mustafa Efendi ile katibi Nevzat Bey tarafından yapılan Osmanlıca tercümesinin tam metni için bk. ***İttifak*** (Gazetesi), sy. 60, 9 Teşrîn-i Evvel 1311/1895, s. 4; sy. 61, 16 Teşrîn-i Evvel 1311/1895, s. 4.

[12] Hafız Hasan Sânî, ***a.g.m.***, s. 126; Mehmet Celil, "Milli Müesseselerimiz", ***Rehber*** (Gazetesi), sy. 149, 22 Teşrin-i Sânî 1930, s. 1.

1908'de Bulgaristan'ın tam bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Osmanlı Hükümeti ile Bulgaristan Hükümeti arasında 19 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'da imzalanan İstanbul Protokolü[13] ile buna ekli olan Müftülükler Sözleşmesi'nde özellikle şer'iye mahkemelerini ilgilendiren hükümler bulunmaktadır. Bu hükümler 1895 *Geçici Talimatnâmesi*'ndeki hükümleri biraz daha açıp detaylandırmıştır.

Protokol maddelerinden açıkça anlaşıldığı üzere, Bulgaristan'daki başmüftü ve müftülere, diğer ifadeyle şer'iye hakimlerine hakimlik yapma yetkisi Bulgar makamları tarafından değil, bizzat Meşihat tarafından verilmektedir. Bulgaristan'ın tam bağımsızlığına kavuşmasından sonra bile buradaki mahkemelerin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması dikkat çekicidir.

Balkan Savaşı sonunda 29 Eylül 1913'te Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasında imzalanan İstanbul Muâhedenâmesi'nde ve yine bu antlaşmaya da eklenen Müftülükler Sözleşmesi'inde[14] de, 1909 İstanbul Protokolü'ne eklenen "Sözleşme"nin getirdiği hükümler aynen tekrar edilmiş, ayrıca bazı küçük ilaveler de yapılmıştır.

1919 yılında *Bulgaristan'da Müslüman Müessesât-ı Dîniye İdâre ve Teşkilâtı Nizamnâmesi*'nin hazırlanarak yürürlüğe konulduğu bilinmektedir.[15] 9 bölüm, 189 maddeden oluşan bu nizamnâme, Bulgaristan Müslümanlarının dinî yönetimini düzenleyen en kapsamlı ve yürürlük süresi itibariyle de en uzun ömürlü düzenleme özelliğini taşımaktadır. Bu nizamnâmede şer'iye mahkemeleri ile ilgili ayrıntılı hükümler yer almıştır. Bu hükümlerde, esas itibariyle 1913 *Müftülükler Sözleşmesi*'nin temel prensipleri korunmuş, ancak bu mahkemelerin türleri, örgüt yapıları, görev ve yetkileri ile çalışma usulleri çok daha geniş ve sistematik olarak düzenlenmiştir.

Nizamnâme'nin şer'iye mahkemeleri ile ilgili daha önce olmayan birtakım yenilikler de getirdiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi şer'iye mahkemelerini "birinci derece", "isti'naf" ve "temyiz" olmak üzere üç dereceli hale getirmesi,[16] ayrıca "Hey'et-i Umûmiye-i Âliye" adında Temyiz mahkemesinin de üzerinde bir

---

[13] *Protokolün* tam metni için bk. ***Sırât-ı Mustakîm***, sy. 126, 20 Kanûn-i Evvel 1326, V, 363 vd.

[14] Antlaşma ve sözleşme metinleri için bk. Erim, ***Devletlerarası Hukuku,*** I, 457-458. Ayrıca ***İstanbul Muâhedenâmesi*** adıyla ayrı baskısı mevcuttur.

[15] 23 Mayıs 1919 tarih ve 12 sayılı Çâr iradesiyle onaylanarak ***Hükümet Gazetesi***'nin 26 Haziran 1919 tarih ve 65 sayılı nüshasında yayımlanan bu nizâmnâme, Müssesât-ı Dîniye ve Vakfiye Müdürü Mehmet Celil tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek ***Bulgaristan Çarlığı Dahilinde Müslüman Müessesât-ı Diniye İdâre ve Teşkilatı Nizamnâmesi*** adıyla bastırılmıştır (Çiftçi Birliği Matbaası, Sofya 1920). Daha sonra bunun Türkçe ve Bulgarca ikinci baskısı yapılmıştır (Fotinov Matbaası, Sofya 1924).

[16] Md. 31.

"Yüksek Genel Kurul" oluşturulmasını öngörmesidir.[17] Diğer taraftan şer'iye hakimlerinin İstanbul'daki Meşihat'a bağlılığı burada da vurgulanmıştır.[18]

Bu nizamnamenin yürürlüğe girmesinden birkaç yıl sonra Bulgaristan'daki Müslüman topluluğun dini yönetim açısından bağlı bulunduğu Dışişleri ve Mezahip Bakanlığının talebi üzerine, Başmüftülük, bir komisyon kurarak evlenme ve boşanma hükümlerini düzenleyen ve *"Münâkehât ve Müfârekât Tâlimatnâmesi"* adını taşıyan bir risale hazırlatmıştır. Tarafımızdan uzun araştırmalar sonucunda Bulgar Merkezî Devlet Tarih Arşivi'de, bulunarak[19] neşredilen bu ***Tâlimatnâme***[20] 1924 yılında hazırlanmış, 1926'da da Bulgarca ve Osmanlıca olarak yayımlanmıştır.[21] Bulgaristan'daki bütün şer'iye mahkemelerinde uygulanması zorunlu olan ***Tâlimatnâme***, şer'iye mahkemelerinin tamamen kaldırıldığı 1945 yılına kadar yaklaşık yirmi yıl süreyle yürürlükte kalmıştır.

Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin Meşihat'a bağlılığı Türkiye'de Hilâfet'in kaldırıldığı 1924 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra ise Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin Türkiye ile olan bağları kopmuş, bu mahkemeler Bulgar adalet sistemi içinde kendi hallerine bırakılmıştır. Bununla birlikte, ülke içinde ve dışında çok tartışılan, tamamen kaldırılmaları veya yetkilerinin sınırlandırılması yolunda birçok teşebbüse konu olan Bulgaristan şer'iye mahkemeleri daha uzun bir süre varlığını sürdürmüştür.

Nitekim 1930'da Bulgar ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*** değiştirilirken[22] ilgili kanun tasarısına Türkiye'de meydana gelen siyasi değişmelerin de etkisiyle miras ve vasiyete ilişkin davaların şer'iye mahkemelerinden alınması hükmü de eklenmiş ve tasarının ilk görüşmesi Meclis'te bu haliyle kabul edilmiş iken Başmüftülük ve ileri gelen Bulgaristan Türklerinin girişimleri ve Bulgar meclisindeki Türk mebusların yoğun çabaları ile tasarının bu şekliyle kanunlaşmasına engel olunmuş, kanunun birinci maddesine eklenen bir hükümle şer'iye mahkemelerinin, eski görev ve yetkilerini aynen koruması sağlanmıştır. Benzer şekilde 1934'de ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu***'nun bazı hükümleri düzeltilirken de

---

17 Md. 155.

18 Bk. md. 97, 159.

19 ***Tâlimatnâme***'nin, Bulgar Merkezî Devlet Tarih Arşivi'ndeki Yeri: TsDİA: f.471k, op.2, a.e. 4.

20 Bk. Günay, H. Mehmet, "1924 Tarihli Münâkehât ve Müfârekât Talimatnâmesi ve Bulgar Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanışı", ***Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,*** 3 (2001), 163-196.

21 Elimizdeki baskı: Sofya Ümit Matbaası 1926.

22 Kanun 1 Şubat 1930 gün ve 246 sayılı Bulgar ***Resmî Gazetesi***'nde yayımlanmıştır (***İntibâh*** Gazetesi, sy. 58, 23 Temmuz 1930, s. 1). Bu kanun Başmüftülük tarafından Avukat Osman Nuri Bey'e Türkçe'ye (Osmanlıca) tercüme ettirilmiş ve özel bir komisyon tarafından tetkik olunmuştur. Bu tercüme ***Rehber*** Gazetesinin 23 Mayıs 1931 tarihli 174. sayısından itibaren peyderpey yayımlanmıştır.

aynı nitelikte bir teşebbüs olmuş ise de kamuoyundaki tepkiler dikkate alınarak bu defa da şer'iye mahkemelerine ait olan maddeye hiç dokunulmamıştır.[23]

Şer'iye mahkemeleri bu şekilde faaliyetlerini sürdürürken, onlar üzerindeki tartışma ve spekülasyonlar da hiç durmaksızın devam etmiştir. Ve nihayet 27 Haziran 1938'de dönemin Adliye Bakanı tarafından, Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin görev ve yetkilerinin sınırlandırılmasına ilişkin bir kanun tasarısı hazırlanarak 1 Temmuz 1938'de Bulgaristan Millet Meclisi'ne sevkedilmiştir. Bu tasarı, miras ve vasiyet davalarına bakma yetkisini şer'iye mahkemelerinden alıp genel mahkemelere vermekte, şer'iye mahkemelerine yalnız evlenme ve boşanma davaları ile vesayet davalarına bakma yetkisini bırakmaktadır. Ancak tasarının Meclis'teki birinci görüşmesi sırasında Bulgar mebuslardan birisinin önerisiyle tasarıya vesayet davalarının da şer'iye mahkemelerinden alınması hükmü eklenmiş ve 15 Temmuz 1938'de yapılan son görüşmede[24] tasarı bu haliyle oylanarak kanunlaştırılmıştır.[25]

Böylece, elinden "miras, vasiyet ve vesayet" davalarına bakma hakkı alınan şer'iye mahkemeleri, yetkilerini önemli ölçüde kaybetmiştir. Gerçi, bu tarihte şer'iye mahkemelerinin tamamen kaldırıldığı, müftülere yalnız nikâh kıyma yetkisinin bırakıldığı yönünde Bulgaristan Türkleri konusunda otorite sayılan belli başlı yazarlar tarafından da paylaşılan[26] yaygın bir kanaat bulunmakta ise de yerli kaynaklar üzerinde yaptığımız incelemeler bu kanaatin isabetli olmadığını göstermektedir. Tespitlerimize göre 1938 yılında şer'iye mahkemeleri tamamen kaldırılmamış, onların elinden yalnızca mala ilişkin davalara bakma yetkisi alınmıştır. Evlenme ve boşanmaya ilişkin davalar ise eskiden olduğu gibi yine şer'iye mahkemelerinin görev ve yetkisinde bırakılmıştır. Nitekim Bulgaristan Merkezî Devlet Tarih Arşivi'nde 1938 senesinden sonra açılmış pek çok dava dosyasına rastlamak mümkündür.

Bulgaristan şer'iye mahkemeleri 1938'den sonra da bir süre daha faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu şekilde 1945 yılına kadar ayakta kalan şer'iye mahkemeleri, bu tarihte Bulgaristan'da medenî nikâh kabul edilip[27] ilgili davaların genel

---

23 Geniş bilgi için bk. Günay, ***Osmanlı Sonrası,*** s. 85-98.

24 Tasarının hazırlanması ve kanunlaşmasına Müslüman kamuoyunun tepkisi ve Bulgar Meclisinde bu konu üzerinde yapılan hararetli tartışmalar için için bk. Günay, ***a.g.e.,*** s. 98-107.

25 Kanun Bulgaristan ***Resmi Gazetesi'***nin 20 Temmuz 1938 sayılı 156. sayısında yayımlanmıştır.

26 Bk. Keskioğlu, ***a.g.e.,*** s. 48; Şimşir, ***a.g.e.,*** s. 85.

27 12 Mayıs 1945 gün ve 108 sayılı ***Resmi Gazete***'de çıkan kanunla Bulgaristan'da medeni nikâh kabul edilmiş, müftülerin bunu imam ve hatiplere bildirmesi istenmiş ve medeni nikâhtan sonra dinî nikâh yapmak serbest bırakılmıştır (Keskioğlu, ***a.g.e.,*** s. 46, 48; Şimşir, ***a.g.e.,*** s. 85).

mahkemelere devredilmesiyle birlikte işlevsiz kalmışlar, dolayısıyla anılan tarih itibariyle fiilen ortadan kalkmışlardır.

Krallık döneminde Bulgar şer'iye mahkemelerinin yapısı ve işleyişi hakkında da kısaca şunlar söylenebilir:[28] Sofya'da bulunan Başmüftülüğe bağlı bütün müftülük ve müftü vekaletlerinde birer şer'iye mahkemesi vardır. Bunların sayısı ve yeri siyasi konjonktüre, ekonomik duruma ve ihtiyaçlara göre değişmiştir. Prenslik döneminde olduğu gibi müftü ve müftü vekilleri aynı zamanda şer'iye hakimliği yapmaktadırlar. 1919 yılına kadar seçimle işbaşına gelen müftüler bu tarihten sonra Başmüftü'nün önerisi üzerine Hariciye ve Mezahip Bakanlığı'nca atanmışlardır.

1919 Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi, Bulgaristan şer'iye mahkemelerini, bidâyet, istinaf ve Dîvân-ı Âli-i Şer'î olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır. Ancak ekonomik yetersizlik gerekçesiyle Bulgaristan'da istinaf mahkemeleri hiçbir zaman açılamamış, Dîvân-ı Âli-i Şer'î ise tam anlamıyla ancak 1930'larda tesis edebilmiştir. Türkiye'de rejim değişip, saltanat kaldırılıncaya ve laik sistem kuruluncaya kadar Bulgaristan şer'iye mahkemeleri hukuken İstanbul'daki Meşihat'la organik bağını sürdürmüşlerdir. Bu bağlılık daha önce de değindiğimiz üzere seçilen veya tayin edilen Başmüftü ve müftülerin Meşihat tarafından da onaylanmasını veya tanınmasını gerekli kıldığı gibi, Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin verdiği bazı kararların Meşihat'a temyizini de en azından teorik olarak mümkün hale getirmiştir.

Bulgaristan bidayet şer'iye mahkemeleri tek hakimli olup buralarda davalar esastan görüşülüp karara bağlanmıştır. Bulgaristan'da Başmüftülük kurulduktan sonra bidayet şer'iye mahkemelerinden verilen bütün kararlar Başmüftülük nezdindeki Temyiz Dîvanı veya 1930'lardan sonra kurulan Yüksek Şer'iye Dîvanı tarafından tetkike tabi tutulmuştur. Şer'iye mahkemelerinin verdiği kararlar da sancak mahkemeleri nezdinde bulunan icrâ hakimleri marifetiyle yürürlüğe konulmuştur.

Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin yazışmaları ve muhasebe işlemleri Bulgarca, dilekçeler, zabıtlar, hüccet ve ilâmlar ve diğer bütün mahkeme işlemleri Türkçe yapılmıştır. Ancak Türkçe düzenlenen evraklara Bulgarca tercümelerinin eklenmesi şart koşulmuştur.

Bu mahkemeler özel nitelikli ruhani mahkemeler statüsünde Bulgar adalet sisteminin bir parçasını teşkil etmişlerdir. Bu yüzden şer'î konularda Başmüftülüğe, idari açıdan da Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı'na bağlı olmuşlardır.

---

[28] Bu konulara ilişkin geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Günay, ***Osmanlı Sonrası,*** s. 128-202.

2. Bulgaristan Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulü Mevzuatı

Şer'iye mahkemeleri faaliyetlerini başta *Bulgar Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu* olmak üzere muhtelif Bulgar kanunlarına, İslam hukuku hükümlerine, *Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*'ne, *Münâkehât ve Müfârekât Tâlimatnâmesi*'ne ve muhtelif zamanlarda çıkarılmış genelgelere dayanarak sürdürmüşlerdir. Bunlar üzerinde ayrı ayrı kısaca durmak faydalı olacaktır.

a) Bulgaristan Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu

Bulgaristan şer'iye mahkemeleri 1892 yılına kadar, 2 Temmuz 1880 tarihli muhtelif din mensuplarının dini idarelerine ilişkin *Geçici Tüzüğün* 35. maddesinin atıfta bulunduğu *Bulgaristan Geçici Mahkemeler Teşkilatı Tüzüğünün* 930-938. maddelerine göre, bu tarihten sonra da yeni kabul edilen *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'na göre faaliyet göstermiştir.[29]

Anılan Kanun'un 1221-1225. maddeleri, şer'iye mahkemelerinin görev alanına giren konulardan başka, bazı usul hükümlerini de düzenlemiştir. Esasen bu Kanun'un şer'iye mahkemelerini ilgilendiren hükümleri sadece belirtilen maddelerle de sınırlı olmayıp başka bazı hükümleri de şer'iye mahkemelerinde de zorunlu olarak uygulanmıştır.

1919 Nizamnâmesi muhtelif yerlerde *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun şer'iye mahkemelerinde de yürürlükte olan maddelerine atıflar yapmaktadır. Özellikle 160. madde, anılan *Kanun*'un şer'iye mahkemelerinde de geçerli olan hükümlerini tek tek saymaktadır. Buna göre, bu *Kanun*'un I. Kitabı'nın 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13'üncü fasılları; II. Kitabı'nın 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18'inci fasılları, III. Kitabı'nın 1 ve 2'inci; IV. Kitabı'nın 1 ve 2'inci fasılları ve V. Kitabı'nın tamamı Nizamnâme gereğince şer'iye mahkemelerinde de yürürlükte sayılmaktadır. Bunların bir kısmı kaza ve sancak mahkemelerinde alınan resim ve harçlarla ilgilidir.[30]

Öte yandan *Nizamnâme*'nin 150. maddesinde, istinaf şer'iye mahkemelerinin, davaları, *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun 662. maddesinden başlayan usul üzere yalnız istinafen karara bağlayacağı belirtilmektedir. 153. maddede de bidayet ve istinaf şer'iye mahkemelerinin istinafa tabi olmayan ve kesin hükme bağlanan hüccet ve ilâmlarının *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun 705. maddesinde gösterilen usul üzere Dîvân-ı Âli-i Şer'î tarafından bozulabileceği karar altına alınmaktadır. Yine 164. maddede, bakılıp çözümlenmesi şer'iye

---

[29] *Medeniyet* (Gazetesi), sy. 161, 28 Temmuz 1938, s. 4.

[30] Bulgaristan şer'iye mahkemelerinde alınan resim ve harçlarla ilgili geniş bilgi için bk. Günay, ***a.g.e.***, s. 159-162.

mahkemelerinin yetkisi dahilinde olan nakitlere ilişkin senetlerin muhtevası şahitlerin dinlenmesi ve ifadesiyle geçersiz kılınamaz, denildikten sonra, fakat bu gibi senetler hakkında sahtekârlık davası ikame olunursa, *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun bu hususataki maddaleri gereğince işlem yapılır, denilmektedir.

Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu'nun *1919 Nizamnâmesi*'nde atıfta bulunulan veya bulunulmayan bazı hükümleri ile *Kanun*'da yapılan bazı değişiklikler zaman zaman Başmüftülük'ten veya Dışişleri ve Mezahip Müdürlüğü'nden gönderilen genelgelerle müftü ve müftü vekaletlerine hatırlatılmış veya bildirilmiştir. Mesela Başmüftü Süleyman Faik ile Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye Müdürü Mehmet Celil imzasıyla müftü ve müftü vekaletleri ile cemaat-i islamiye idarelerine gönderilen 17 Kanun-i Evvel 1924 tarih ve 2506 sayılı 25 maddelik uzun bir genelgede.[31] başka bazı kanunlarla birlikte *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun bazı maddelerinin yanlış uygulandığı belirtilerek bu konularda geniş açıklamalar yapılmaktadır. Bu açıklamaların daha ziyade müftülüklerde ve şer'iye mahkemelerinde alınan resim ve harçlarla ilgili olduğu görülmektedir. Yine Dışişleri ve Mezahip Müdürlüğü'nden gönderilen 9 Nisan 1921 tarihli bir genelgede, *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun 763. maddesi değiştirilerek mahkemelerde açılan miras davalarında 50.000 leva'ya kadar %4, 50.000'den yukarı %5 dava harcı alınacağı bildirilmektedir.[32] Başmüftülüğün bu konuda 20 Kanun-i Evvel 1925 tarihli ve 2606 sayılı ayrı bir genelgesinden daha söz edilmektedir.[33]

Bilindiği gibi 1 Şubat 1930'da yeni Bulgaristan *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu* kabul edilmiştir. Eski Kanun'un, şer'iye mahkemelerinin görev konularını ve temel usul kurallarını düzenleyen 1221-1225. maddeleri aynen yeni Kanun'nun 1. maddesine zeyl (ek) olarak konulmuştur. Ayrıca bu maddeye yeni bir hüküm eklenerek, ruhani mahkemelere ait "usûl-i muhâkemât"ın Adliye Bakanlığı'nın da mütalaası alınarak Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı'nca tasdik olunacak bir "talimatnâme" ile düzenleneceği öngörülmüştür.

Bundan birkaç ay sonra Başmüftülük, Bulgaristan'da bulunan sancak müftüleriyle müftü vekilleri, şer'iye katibi, sandık emini ve cemaat-i islamiye encümenliklerine 14 Temmuz 1930 gün ve 1739 sayılı bir genelge göndererek[34] yeni

---

31 Bu genelge için bk. Bulgaristan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (TsDİA), f.471k, op.2, a.e.4/41-44; *Başlangıç* (Gazetesi), sy. 19, 16 Şubat 1925, s. 1; sy. 20-21, 21 Şubat 1925, s. 1; sy. 22-23, 27 Şubat 1925, s. 1.

32 Bk. TsDİA, f.471k, op.2, a.e.4/9.

33 *İntibah*, sy. 58, 23 Temmuz 1930, s. 1.

34 Bk. *İntibah*, sy. 58, 23 Temmuz 1930, s. 4.

Kanun'un tatbiki ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur.[35] ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye Kanunu***'nun, şer'iye mahkemeleri için özel bir düzenleme öngörmesine rağmen, bu genelgede şer'iye mahkemelerinde yine ve çok daha geniş kapsamlı olarak Bulgar ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu***'nun yürürlükte olduğu belirtilmiştir. Nitekim, genelgenin 4. maddesinde, dava ikâmet ederken ve devamı süresince 1. maddesiyle zeylinden 632. maddesine varıncaya kadar ***Usûl-i Muhâkeme-i Hukûkiye Kanunu***'nun hükümlerine tamamiyle riayet olunacağı belirtilmektedir. Ayrıca davanın taraflarının, isterlerse, "Uzlaştırma (te'lif-i beyn) Mahkemesi"nden de istifade edebileceği, bu durumda dava açarken veya devamı sırasında ***Usûl-i Muhâkeme-i Hukûkiye Kanunu***'nun 885-912. maddeleri hükümlerine tamamiyle riayet etmek gerektiğini bildirmektedir. Genelge'de anılan ***Kanun***'un başka bazı maddelerine de atıflar yapılmaktadır.

Öte yandan Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye Müdürlüğü eski ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu***'nun şer'iye mahkemelerini ilgilendiren bazı maddelerine yeni Kanun'da karşılık gelen maddelerini ***Teblîgât*** gazetesinde yayımlamıştır.[36]

b) 1919 Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi

Bulgaristan şer'iye mahkemelerinde muhakeme usulü'nün önemli ayaklarından birisini de 1919 tarihli ***Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*** oluşturmaktadır.

"Bulgaristan'daki müslümanların şer'a ilişkin idarî ve hukukî işlemleri bu nizamnâme hükümleri uyarınca Başmüftülük, müftülükler, müftü vekâletleri ve şer'iye mahkemeleri tarafından idare olunur"[37] diyen ***Nizamnâme***, müstakil bir bölüm altında[38] şer'iye mahkemelerinin çeşitlerini, özelliklerini, görev ve yetkileri ile işleyiş biçimini düzenlemektedir. Bu bölüm dışında, ***Nizamnâme***'nin muhtelif yerlerine dağılmış şer'iye mahkemelerini ilgilendiren başka hükümlere rastlamak da mümkündür. Sözgelimi, genel hükümler bölümünde şer'iye mahkemelerinin yazışma ve hesaplarının Bulgarca icra edileceği, bu mahkemelerde düzenlenen

---

35 Genelgenin başında şöyle denilmektedir: "Malum olduğu üzere 22. Mebuslar Meclisi, üçüncü birleşiminin 28 Kanun-i Evvel 1929 tarihindeki 32. oturumunda yeni ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye Kanunu***'nu kabul etti. Anılan kanun, ***Hükümet Gazetesi***'nin 246 sayılı 1 Şubat 1930 tarihli nüshasında neşredildi. Bu kanunun 1022. maddesine göre ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye Kanunu*** maddelerinin tamamı değişmekte, yeni ***Kanun*** 1 Nisan 1930 tarihinden itibaren yürürlüğe girmektedir. Bu kanun ile beraber Başmüftülüğün 20 Kanun-i Evvel 1925, 17 Kanun-i Evvel 1924 tarihli 1022 ve 2506 sayılı tamimine ek olarak Başmüftülük, gerek yeni ***Usûl-i Muhâkeme-i Hukûkiye,*** gerek ***Pul, Bütçe, Muhâsebe, Taahhüdât Kanunları***'nı tatbik ederken, davaların temdidi zamanında vukuu mümkün hatalardan kaçınmak için sizlere şu yolda delâlette bulunmayı uygun görür."

36 Bk. ***Teblîgât,*** sy. 2, 31 Ağustos 1932, s. 4.

37 Md. 4.

38 Yedinci bölüm, md. 131-167.

hüccet ve ilâmlar ile şer'î işlemlere ilişkin evrakın Türkçe tanzim olacağı, fakat bunlara Bulgarca tercümelerinin ekleneceği hükme bağlanmaktadır.[39] 81. maddede, yalnız müftü ve müftü vekillerinin yetkisine bırakılan nikâh, talâk ve diğer meseleleri diğer din görevlilerinin çözme hak ve yetkilerinin bulunmadığı belirtilmektedir. 106. maddede müftü ve müftü vekillerinin yürürlükteki mevzuata uygun olarak pul yapıştırılmış dilekçeler karşılığında şer'î işlemlere dair evrak verebileceği; 108. maddede müftü ve müftü vekillerinin bulunmadığı zamanlarda şer'î işlere ilişkin işlemlerin şer'iye katibi tarafınan icra edileceği belirtilmektedir. *Nizamnâme*'nin çeşitli maddelerinde de şer'iye mahkemelerinin tahsil edeceği resim ve harçlar ile tutacağı defter ve sicillere ilişkin hükümler yer almaktadır. *Nizamnâme*'nin "Son hükümler"bölümünde de şer'iye hakimleri ile dairelerinde çalışan memur ve hizmetlilerin bu talimatnâmenin hükümlerine aykırı davranmaları halinde, bu davranışla ilgili Ceza Kanunu'nda bir açık bir ceza yoksa, *Mülkiye Memurları Nizamnâmesi* uyarınca cezalandırılacağı öngörülmektedir.[40] Ayrıca şer'iye hakimlerinin görev ve yetkileri dahilinde icra ve ifa ettikleri işlerde, polis ve mülkiye memurlarının onlara zamanında yardım ve kolaylık sağlamaları zorunlu kılınmakta,[41] şer'iye hakimleri ve onların memurlarının bütün devlet memurlarının sahip olduğu haklara ve vazifelere sahip olduğu kaydedilmektedir.[42]

Şer'iye hakimlerinin İstanbul'daki Meşihat'a bağlılığı bu *Nizamnâme*'de de belirtilmiştir. Nitekim, müftü ve müftü vekillerinin şer'iye hakimliği görevini ifa etmek için Başmüftülükten "mürâsele-i şer'iyye"yi haiz bulunması şart koşulduğu gibi,[43] şer'î bir dava incelenirken meydana gelen şüpheli ve tereddütlü noktalarda usulüne uygun olarak Meşihat Makamı'nın görüşüne başvurulacağı belirtilmektedir[44] ki, bu hüküm ihtilaflı şer'î davalarda son sözün Meşihat Makamı'na ait olduğunu anlatmaktadır.

Nizamnâme'nin şer'iye mahkemeleri ile ilgili daha önce olmayan birtakım yenilikler de getirdiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi şer'iye mahkemelerinin "birinci derece", "isti'naf" ve "temyiz" olmak üzere üç dereceli hale getirilmesi[45] ve ayrıca "Hey'et-i Umûmiye-i Âliye" adında Temyiz mahkemesinin de üzerinde bir "Yüksek Genel Kurul" tesisinin öngörülmesidir.[46]

---

39 Md. 6.
40 Md.183.
41 Md.184.
42 Md.186.
43 Md. 97.
44 Md. 159.
45 Md. 31.
46 Md. 155.

c) 1924 Münâkehât Müfârekât Talimatnâmesi

1924 yılında Başmüftülükçe kurulan bir Komisyon tarafından Bulgaristan şer'iye mahkemelerinde aile hukukuna ilişkin verilecek kararlara esas olmak üzere bir *Münâkehât Müfârekât Talimatnâmesi* hazırlanıp yürürlüğe konulduğu daha evvel ifade edilmişti. Bu talimatnâme şer'iye mahkemelerinin faaliyetleri ile ilgili usul ve esaslardan çok bu mahkemeler tarafından belli bir olaya uygulanacak maddi hukuk kurallarını içermektedir. Bununla birlikte anılan talimatnâme bazı usul hükümlerini de bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle boşanma davalarında "hakem usulünü" düzenleyen 60. madde bütünüyle usul hukukuyla alakalı olup Bulgaristan şer'iye mahkemelerinde etkin ve fonksiyonel bir şekilde kullanılmış, böylece İslam hukukunun klasik doktrininde tartışılan "hakem usulü" bu mahkemelerde fiilen hayata geçirilerek tarihi bir hukuk müessesesi haline getirilmiştir.[47]

e) Diğer Kanun ve Düzenlemeler

Bulgaristan şer'iye mahkemelerinde uygulanması gereken başka bazı kanun ve düzenlemeler daha vardır. Bunların bir kısmı *Bütçe, Muhasebe ve Müessesât Kanunu, Adliya Binası İnşasına Mahsus Kanun, Muhtelif Devâir-i Devlete Ait Kavânûn Mucebince Hazine-i Devlet Menfaatine Tahsil Olunan Rüsûm ve Harçların Ta'dili ve İtmâmiyle Yeni Rüsûm ve Harçların Ta'yinine Dair Kanun, Damga Pulu Nizamnâmesi* gibi daha çok şer'iye mahkemelerinde alınmakta olan resim ve harçların tahakkuk ve tahsili ile ilgili düzenlemelerdir.

Bunlar içinde *1919 Nizamnâmesi*'nin, şer'iye mahkemelerinde uygulanmasını öngördüğü kanunlar da vardır. Nitekim, *Nizamnâme*'nin 166. maddesinde, "vesayet" davalarında müftü ve müftü vekilleri *Vesayet Kanunu*'nun sulh hakimlerine yüklediği görev ve işlemleri icraya mecburdur denilmektedir. *Vesayet Kanunu* doğrudan usul hükümlerini düzenlemiyorsa da bazı noktalarda usule ilişkin hükümler içermektedir.

Kaynaklar, şer'iye mahkemelerinde bazı konularda *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* başta olmak üzere İslam usul hukukuna ilişkin kanun ve hükümlerin de dikkate alındığını göstermektedir.[48]

---

47 "Hakem Usulü"nün Bulgaristan şer'iye mahkemelerinde nasıl uygulandığı konusunda bk. Günay, H. Mehmet, "1924 Tarihli Münâkehât ve Müfârekât Talimatnâmesi ve Bulgar Şer'iye Mahkemelerinde Uygulanışı", s. 190-193.

48 Az sonra ele alacağımız *Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usûlü Nizamnâmesi Tasarısı*'nda bazı hükümler *Mecelle*'ye dayandırılmıştır. Örneğin, "Tanık ifadeleri" bölümü hazırlanırken Komisyon, bu meselenin maddi özelliğinin de bulunduğunu dikkate alarak bu konuda şer'iye hakimlerinin şer'î hukuka dayanması gerektiğini kabul etmiş, bu yüzden *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun 166. maddesinin şer'iye mahkemelerinde geçerli ola-

Yine gerek Başmüftülük ve gerekse Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı tarafından zaman zaman çıkarılıp şer'iye mahkemelerine gönderilen çok sayıda genelge ve emirlerde de şer'iye mahkemelerindeki muhakeme usulünü ilgilendiren hükümler yer almaktadır.[49]

Burada ayrıca kaydedilmelidir ki, birtakım kazai içtihatlar da şer'iye mahkemelerini bağlayan hükümlerden olup 1919 Nizamnâmesi'nin 158. maddesi bunu öngörmektedir. Nitekim anılan maddede, şer'iye mahkemelerinin "şer'î meselelerin tatbikinde" Dîvân-ı Âli-i Şer'î'nin, "Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye ile diğer kanunlarda" ise Temyiz Mahkemesi'nin tefsirlerine uymaya mecbur olduğu belirtilmektedir.

f) Bulgaristan Şer'iye Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Tasarısı (1933-1934)

Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin açık, tutarlı, kendi özel konumuna ve özelliklerine uygun belirli ve müstakil bir muhakeme usulü hiçbir zaman olmamıştır. Bu mahkemelere yöneltilen eleştirilerin başında da esas itibariyle bu durum gelmiştir. Gerçekten de şer'iye mahkemelerindeki karışıklık, düzensizlik, hantallık ve buna bağlı olarak bu mahkemelerde açılan davaların çok uzun süre süründüğü mahkemede kalması hemen her dönemde şikayet konusu olmuş ve bu mahkemeler için özel bir muhakeme usulü veya nizamâne tanzim edilmesi ihtiyacı kamuoyunda sık sık dile getirilmiştir. Bu konuda bazı teşebbüslerde bulunulmuş ise de ortaya kayda değer somut bir şey çıkmamıştır. Bu nedenle biraz oradan biraz buradan alınmış kanun ve kurallara göre şekillendirilmeye çalışılan şer'iye mahkemeleri muhakeme usulü, bu haliyle tam bir yamalı bohça görüntüsü vermiştir.

1929'da gerçekleştirilen Bulgaristan Türkleri'nin Birinci Milli Kongresi'nde de şer'iye mahkemeleri için bir yönetmeliğin biran önce hazırlanması yolunda karar alınmıştı.[50] Ayrıca 1930'da kabul edilen yeni *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun, şer'iye mahkemelerini düzenleyen 1. maddesine yeni bir hüküm eklenerek, ruhani mahkemelere ait *"usûl-i muhâkemât"*ın Adliye Bakanlığı'nın da mütalaası alınarak Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı'nca tasdik olunacak bir "talimatnâme" ile düzenleneceği öngörülüyordu. Ne var ki, 1932 yılına kadar bu yönde herhangi bir gelişme kaydedilmediği anlaşılmaktadır.

---

mayacağına karar vermiştir (Protokol No. 46). Aynı mülahaza ile "şahitlerin tezkiyesi"nde de *Mecelle*'nin 1716. maddesi hükümlerine uyulması gerektiği hükme bağlanmıştır (Protokol No.44, md. 96).

49 Müftülüklere ve müftü vekaletlerine gönderilen resmi genelge ve emirlerin büyük bir kısmını topluca görmek için bk. TsDİA, f.471k, op.2, a.e.3 (1911-1922 yıllarına ait 67 varaklık dosya); f.471k, op.2, a.e. 4 (1923-1943 yıllarına ait 150 varaklık dosya).

50 Şimşir, *Bulgaristan'da Türkler,* s. 111.

Genel olarak müftülük teşkilatı, özel olarak da şer'iye mahkemelerine karşı eleştiri oklarının en fazla yoğunlaştığı 1932-34 yıllarında ise bu konuda önemli bir adım atıldığı görülmektedir. Gerçekten de yerli kaynaklar, Dışişleri ve Mezâhip Bakanlığı'nın, 1932 yılının sonlarına doğru, 1930 tarihli ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu***'nun gereğini yerine getirmek, şer'iye mahkemelerindeki yargılama faaliyetleri ile ilgili usul ve esasları belirleyip, bu mahkemelerdeki karışıklık ve düzensizliği ortadan kaldırmak amacıyla bir komisyon kurmayı uygun gördüğünü ve bunun için Başmüftülük'ten iki üye göstermesini istediğini, bildirmektedir.[51] Ancak bu komisyonun teşekkül edip etmediği, ettiyse çalışmalarının hangi safhaya ulaştığı konusunda ne yerli kaynaklarda ne de diğer eski ve yeni eserlerde hiçbir bilgiye rastlayamadığımızı belirtmemiz gerekir. Yaptığımız soruşturmalar, bu alanda derin araştırmaları olan Bulgaristan'lı meslektaşlarımızın da bu çalışmadan haberdar olmadıklarını göstermiştir. Bununla birlikte biz, bu işin peşini bırakmayarak araştırmalarımıza devam ettik ve sonunda bu amaçla, aralarında Başmüftü Hüseyin Hüsnü'nün de bulunduğu bir komisyonun kurulduğunu, bu komisyonun 5 Aralık 1933'de başladığı çalışmalarına 16 Mayıs 1934'e kadar devam ettiğini ve önemli bir metin ortaya koyduğunu tespit ettik. Aslı Bulgarca olup Türkçe'ye *"Bulgaristan Çarlığında Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi" Hazırlık Komisyonu Çalışma Tutunakları* şeklinde tercüme edilebilen bu metnin, *Bulgar Merkezî Devlet Tarih Arşivi*'nde olduğunu öğrendik[52] ve ısrarlı takiplerimiz sonucunda bir kopyasını almaya muvaffak olduk.

"A-4" ölçülerinde daktölü ile yazılmış 62 sayfadan oluşan bu belge, yukarıda belirtildiği gibi Bulgaristan şer'iye mahkemeleri için yapılmaya çalışılan *"Muhakeme Usulü Nizamnamesi"*nin ilgili komisyon tarafından yürütülen hazırlık çalışmalarını ihtiva etmektedir. Belgenin içeriğinden anlaşıldığına göre, çalışmayı yürüten komisyon 51 oturum yapmış ve her bir oturumun tutanakları (protokol) yer, tarih ve numara verilmek suretiyle ayrı ayrı kaydedilmiştir. Her tutanağın sonunda da Başkan ve Sekreter için imza açılmıştır.

Bütün protokollerin başında kaydedildiği üzere hazırlık komisyonu şu kişilerden oluşmaktadır:

1. Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı Mezahip Şube Başkanı D. Gruev
2. Başmüftülük Hukuk Müşaviri N. Dimitrov
3. Başmüftü Hüseyin Hüsnü Ahmedov
4. Dışişleri Bakanlığı Müfettişi İvan Stoyanov[53]

---

[51] ***Rehber,*** sy. 248, 8 Teşrin-i Evvel 1932, s. 3.
[52] Çalışmanın ***Bulgar Merkezî Devlet Tarih Arşivi***'ndeki yeri: TsDİA, f.471k, op. 2, a.e., 7/1-64.
[53] Bu kişinin komisyona yedinci oturumdan itibaren katıldığı anlaşılmaktadır.

Elimizdeki belgeye göre, Komisyonun ilk oturumu 5 Aralık 1933'de, son oturumu da 16 Mayıs 1934'te yapılmıştır. Buna göre komisyon altı ayı aşkın bir süre bu çalışmayı sürdürmüştür. Bununla birlikte komisyonun çalışmalarını tamamlamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ilk oturumlarda tespit edilen konu başlıkları göz önünde tutulduğunda, komisyonun öngörülen konulardan ancak bir kısmını görüşüp karara bağladığı görülmektedir. Zaten elimizdeki belgeye göre, Komisyonun son oturumu olan 51. oturuma ait tutanağın sonunda, "oturumun 21.05.1934 tarihine ertelendiği" kaydedilmektedir ki, bu kayıt çalışmanın bundan sonra da devam edeceğini göstermektedir. Fakat tahminlerimiz, Bulgaristan'da 1934 yılında gerçekleşen iktidar değişikliği dolayısıyla bu çalışmanın yarıda kesildiği, bu yüzden çalışmanın elimizdeki şekliyle sınırlı kaldığı istikametindedir. Bununla birlikte müzakere edilip karara bağlanan konuların muhtevası ve özellikleri dikkate alındığında komisyonun çalışmalarının önemli bir aşama kaydettiği de bir gerçektir.

Komisyonun 3 Aralık 1933 tarihli ilk oturumunda, hazırlanan nizamnamenin "*Bulgaristan Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnamesi*" adını taşıması kabul edilmiş ve bu nizamnamenin hazırlanmasında hangi mevzuatın esas alınacağı tartışılıp karara bağlanmıştır. Bunun için ilk önce Bulgaristan'da *Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*'nin eski 160'ıncı ve yeni 182'inci[54] maddeleri üzerinde fikir teatisinde bulunulmuş ve anılan *Nizamnâme*'de, *Bulgar Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu*'nun hangi hüküm ve maddelerinin şer'iye mahkemelerinde geçerli olup uygulandığı tespit edilmiştir. Bu tespitler ışığında Komisyon, yeni nizamnamenin hazırlanmasında şer'î hükümler ve *Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*'nin hükümleri de göz önünde tutularak, *Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu*'nun I ve II. bölümlerindeki hükümlerin esas alınmasını kararlaştırmıştır.

Demek oluyor ki, bu nizamnâmenin hazırlanmasında üç ayrı kaynak esas alınmaktadır. Bunlar üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır:

a) Şer'î hükümler: Burada şer'i hükümlerden kastedilen İslam hukukunun muhakeme usulüne ilişkin hükümleridir. Hazırlanan taslağın muhtevası tetkik edildiğinde, İslam hukukunun anılan konuya ilişkin hükümlerinde Osmanlı Medeni Kanunu *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin muhakeme usulünü düzenleyen hükümlerinin esas alındığı görülmektedir. Bununla birlikte, kimi zaman kaynak belirtilmeksizin İslam hukukunun ele alınan konuyla ilgili genel hükümlerine de atıflar yapılmaktadır.

[54] Buradaki "eski" ve "yeni" maddelerden ne kastedildiğine ilişkin biraz sonra açıklama yapılacaktır.

b) Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi: Komisyonun ilk oturum tutanağında, *Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*'nin eski 160. ve yeni 182. maddeleri üzerinde müzakereler yapıldığı kaydedilmektedir. Eski Nizamnâme'den kastedilenin ne olduğu gayet açık olup bu herkesçe bilinen 1919 tarihli *Nizâmnâme*'dir. Gerçekten de çalışmamızın ilgili bölümünde yeteri kadar bilgi verildiği üzere anılan *Nizamnâme*'nin 160. maddesi, Bulgar *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*'nun hangi bölümleri ve hangi maddelerinin şer'iye mahkemeleri için de bağlayıcı olduğunu düzenlemektedir.

182. maddesine atıfta bulunulan "yeni *Nizamnâme*" konusunun ise ilk bakışta biraz kafaları karıştırdığında şüphe yoktur. Çünkü, bugün bu konuda ilim dünyasında hakim olan kanaat, *1919 Nizamnâmesi*'nden sonra 1951 yılına kadar Bulgaristan Müslümanlarının dini idare ve örgütünü düzenleyen yeni bir nizamnâmenin hazırlanıp yürürlüğe konulmadığı yönündedir. Ancak biz, yerli kaynaklar üzerinde yaptığımız araştırmada, 1932 yılında Hariciye ve Mezahip Bakanlığı bünyesinde *1919 Nizamânesi*'ni düzeltmek üzere bir komisyon oluşturulduğunu, komisyonun yeni bir tasarı üzerinde çalışmalarını tamamladığını, ancak hazırlanan bu tasarının resmi süreçlerden geçerek yürürlük kazanmadığı gibi kamuoyuna da sunulmadığını tespit etmiş bulunmaktayız.[55] Kanaatimizce şer'iye mahkemeleri muhakeme usulü *Nizamnâmesi* hazırlık çalışmalarında esas alınan "nizamnâme" de bu yeni *Nizamnâme*'dir.

Bu görüşümüzü pekiştiren hususlardan birisi de şudur: Elimizdeki, "*Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Tasarısı* üzerinde çalışan Komisyon, 5 Nisan 1933 tarihli 20. oturumuna kadar münhasıran şer'iye mahkemelerinin muhakeme usulüyle meşgul olduğu halde, bu oturumda, Komisyon başkanı Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı Dini Şube Müdürü D. Gruev'in önerisi üzerine gündeminde önemli bir değişiklik yapmış ve *Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*'ni ele alıp bundaki eksiklik, fazlalık ve hataları düzeltmeye başlamıştır. Komisyon, 20. oturumdan 37. oturuma kadar oldukça uzun bir süre bu meseleyle uğraşmış ve anılan *Nizamnâme*'nin hemen bütün maddelerini tek tek ele alıp düzeltmiştir.

Fakat yaptığımız karşılaştırma sonucunda Komisyonun düzelttiği madde numaraları ile *1919 Nizamnâmesi*'nin madde numaralarının birbirini tutmadığını gördük ve buradan, Komisyonun üzerinde çalıştığı tasarının *1919 Nizamnâmesi* olmadığı sonucuna vardık. Bu noktada yeni bir karşılaştırma yaparak, *Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi*'ni hazırlamak üzere kurulan Komisyon üyelerinin hemen tamamının, *1919 Nizamnâmesi*'ni düzeltmek üzere kurulan

[55] Bu konuyla ilgili gelişmeler için bk. Günay, *Osmanlı Sonrası...*, s. 69-70.

Komisyon'da da yer aldığını tespit ettik. Buradan hareketle, anılan Komisyonun her iki tasarıyla da ilgilendiği, her ikisi üzerinde de tasarruf yetkisi bulunduğu için öncelikle daha önce üzerinde çalıştığı ve yeniden inşa ettiği ***Müslüman Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi***'ni tekrar ele alıp bazı yönlerini düzeltmeyi, ancak ondan sonra şer'iye mahkemeleri ile ilgili ***Nizamnâme*** üzerinde çalışmaya devam etmeyi tercih ettiği sonucuna vardık. Şu halde, komisyonun düzeltmeye esas aldığı metin eski ***1919 Nizamnâmesi*** değil, daha önce üzerinde çalışıp belli ber kıvama getirdiği yeni ***Nizamnâme***'dir. Elimizdeki belgede yer alan "eski 160. madde, yeni 182. madde" ifadesinin sırrı da kanaatimizce bu şekilde açıklığa kavuşmaktadır.

3. **Bulgar Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu**: Hiç kuşkusuz bu nizamnâmenin en önemli kaynağını ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*** oluşturmaktadır. Zira, Komisyonun ilk oturumunda, anılan kanunun I. ve II. bölümlerinin esas alınacağı açık bir şekilde belirtildiği gibi, bu husus tasarının içeriğinden de hemen anlaşılmaktadır. Nitekim tasarının müzakeresi ve kabul edilen maddeleriyle ***Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye Kanunu*** arasında yaptığımız mukayesede, tasarıda hem şekil hem de muhteva bakımından anılan kanunun takip edildiği açıkça belli olmaktadır.

Komisyonun ikinci oturumunda ***Nizamnâme***'de yer alacak temel konuların belirlenmesine başlanmış, bu çerçevede "Talak ve Miras" davaları ile Yüksek Şer'iye Mahkemesi ve Birinci Derece Şer'iye Mahkemelerinin muhakeme usulü konularının ayrı kitaplarda düzenlenmesine karar verilmiştir. Buna göre birinci kitapta şu bölümler yer alacaktır:

I. Duruşma (ru'yet) usulünde genel hükümler.

II. Birinci derece müftülük mahkemelerinde muhakeme usulü.

Bu bölümde şu alt başlıklar bulunacaktır: 1) Zamanaşımı, salahiyet tartışmaları ve bunların çözüm usulleri; 2) Mahkemeye dava dilekçesi sunmak (dava açmak); 3) Davanın değeri; 4) Mahkemenin taraflarla temas kurması; 5) Tarafların celpname veya basın aracılığıyla mahkemeye çağrılması; 6) Tarafların vekilleri; 7) Davada arkadaşlık; 8) Davaya mahkeme duruşmasında bakılması; 9) Karşı dava açmak; 10) Deliller başlığı altında da şu konuların işlenmesi öngörülmektedir: a) Genel usuller; b) Tanık ifadeleri, c) Yazılı deliller; c) İtiraflar; d) Yemin; f) Karineler.

11 Aralık 1933 tarihli üçüncü oturumda da ***Nizamname***'de yer alacak olan genel hükümler hakkında müzakerelere devam edilmiştir. Bu çerçevede şu başlıklar kabul edilmiştir: 1. Delil toplama; 2) Delillerin tetkiki; 3) Bilirkişi raporları; 4) Yazılı delillerin incelenmesi; 5) Delillerin tahkiki

Komisyon, aynı oturumda ilave bazı bölüm başlıkları tespit ederek ilgili konuları aşağıdaki şekilde sıralamıştır.

Özel Davalar: 1) Red ve itirazlar; 2) Davaların teminatı (Dava dilekçelerine teminat yatırılması); 3) Dava vekilliği ve onun kabul şartları; 4) Davaya üçüncü kişilerin celbedilmesi ve celpname yazılması; 5) Hakimlerin reddi; 6) Davayı durdurmak, yenilemek ve iptal etmek.

Davanın Sonuçlandırılması: 1) Kararların ve ara kararların açıklanması; 2) Gıyaben karar verme; 3) Önceden (peşinen) icra olunan kararlar; 4) Duruşma tutanakları.

Nizamnâme komisyonu bundan sonra, *Nizamname*'nin ikinci kitabının içeriğini ele almış, bunun birinci bölümünün "Kararların Temyizi" başlığını taşımasını ve burada şu alt başlıkların yer almasını kararlaştırmıştır: 1) Davayı temyiz etmek; 2) Temyiz dilekçelerinin tetkiki; 3) Yüksek Şer'iye Mahkemesinin davayla ilgili hüküm vermesi; 4) Temyiz hakkının iadesi (Davanın yeniden temyiz edilmesi); 5. .... ve özel dilekçelerin tetkiki; 6. Temyiz edilen karar dosyalarının tetkiki usulü.

Anılan Komisyonun 12 Aralık 1933 tarihli dördüncü oturumunda ise *Nizamnâme*'nin düzenleyeceği diğer kitapların başlık ve konuları şu şekilde tespit edilmiştir:

Üçüncü Kitap: Mahkeme Karar ve Ara Kararlarının İcrası: Bu kitapta şu konular yer alacaktır: 1) Mahkeme kararlarının yürürlüğe girmesi; 2) Yürürlüğe giren bir kararın iptal edilmesi; 3) İcra belgelerinin verilmesi.

Dördüncü Kitap: Süreler: 1) Sürelerin tespiti ve sayılması için genel hükümler; 2) Sürelerin ertelenip yenilenmesi.

Beşini Kitap: Mahkeme Giderleri: 1) Genel hükümler; 2) Damga rüsumu; 3) Mahkeme masrafları; 4) Kalem masrafları; 5) Davanın muhakeme usulü harçları; 6) Dava ve davanın bakılmasıyla ilgili giderlere ilişkin tarafların yükümlülüğü; 7) Mahkeme giderlerinin genel hükümlerden istisnaları.

Altıncı Kitap: Çeşitli Davalar: 1) Miras davaları; 2) Aile meclisinin kararları. Burada *Şahıslar* ve *Velayet Kanunları*'nın hükümleri göz önünde bulundurulacaktır. 3) Sahipleri buluğa ermemiş olan kişilerin gayrimenkul mallarının satışı; 4) Boşanma davaları.

Komisyon 13 Aralık 1933'te gerçekleştirdiği beşinci oturumundan itibaren daha önce tespit ettiği bu konuları madde sistematiğine göre tek tek müzakere ederek tasarı haline getirmeye başlamıştır. Yirminci oturuma kadar bu şekilde devam etmiş ve 58 madde düzenlemiştir. Bundan sonra bu taslak üzerindeki ça-

lışmasına bir süre ara vererek *Bulgaristan Müslümanları Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*'nin[56] bazı maddelerini düzeltmeye başlamış ve otuz yedinci oturuma kadar bu konu üzerinde çalışmıştır. Bundan sonraki oturumlarda muhakeme usulü taslağı üzerindeki çalışmasına kaldığı yerden devam etmiş ve son oturum itibariyle toplam 170 madde düzenlemiştir. Son madde "kesin yemin" başlığını taşımaktadır. Buna göre taslakta yeminler bölümünün sonuna yaklaşıldığı anlaşılmaktadır.

Biz bu çalışmada söz konusu taslağın genel bir tanıtımını amaçladığımızdan muhteva ile ilgili tahlillere girmek istemiyoruz. Bunun ayrı bir çalışmada ele alınabileceğini düşünüyoruz. Bununla birlikte gerek Bulgaristan şer'iye mahkemelerinin Bulgar adalet sistemi içindeki yeri gerekse ilgili komisyonun çalışma yöntemi ve müzakerelerin seyri hakkında genel bir kanaat oluşturması açısından taslağın kabul edilen birkaç maddesi ile ilgili oturum tutanaklarının Türkçe tercümesini burada aynen vermeyi uygun görüyoruz:

PROTOKOL No. 5

Sofya, 13 Aralık 1933

Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Hazırlık Komisyonu, Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı Mezahip Şube Başkanı D. Gruev Bey'in başkanlığında, Başmüftü Hüseyin Hüsnü Bey ve Başmüftülük Hukuk Müşaviri N. Dimitrov Bey'in katılımlarıyla toplandı.

*Nizamname'*nin birinci bölümüne girecek genel hükümlere ilişkin müzakereler yapıldı. Nizamnamenin iki bölümden oluşması kabul edildi.

Birinci bölümde şu maddeleri içeren genel hükümler kabul edildi:

Md.1- Müftülük mahkemeleri şunlardan oluşur:

A. Birinci Derece Şer'iye Mahkemeleri

B. Yüksek Şer'iye Mahkemesi (Dîvân-ı Âli-i Şer'î)

Md. 2- Birinci derece şer'iye mahkemeleri tek hakimli olup burada hakim müftü ya da müftü vekilidir.

[56] Daha önce kaydettiğimiz gibi bu çalışma aynı komisyonun üzerinde çalıştığı ve büyük ölçüde sona erdirdiği yeni *Müessesât-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi* taslağıdır.

Md. 3- Yüksek Şer'iye Mahkemesi hakimler heyetinden oluşur. Başmüftülükte duruşma yapar. Üç hakimden oluşur: Başkan, Başmüftü veya Başmüftü Naibi, üyeler, iki hakim.

Md. 4- Şu davalar münhasıran müftü mahkemelerinin selahiyetindedir:

1. Evlat ve ebeveyn arasındaki şahsi ve mali münasebetlere ilişkin davalar.

2. Karı koca arasındaki şahsi ve mali münasebetlere ilişkin davalar.

3. Boşanma, nesep, fasit nikahlar ve bunlarla ilgili nafaka temini, ebeveyn hakkının yerine getirilmesi gibi meselelere ilişkin davalar.

4. Kanunen ya da vasiyete dayalı miras davaları

Not: Davanın tarafları 4. maddede belirtilen dava dilekçesine göre müftülük mahkemesinde yargılanmak istemezlerse ve hepsi de reşit iseler, dava genel esaslara göre Sancak veya Devlet mahkemesine gönderilir. Ancak bu iş hüküm henüz verilmeden yapılmalıdır.

Komisyonda, bu madde ile ilgili olarak, müftülük mahkemelerinin kadın veya çocuklar tarafından verilen nafaka dilekçelerini inceleyip karara bağlamak yetkileri müzakere edilmiştir.

Komisyon, *Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu*'nun 1. maddesinin 4. fıkrasını göz önünde tutarak şu sonuca varmıştır: Kadın ve çocukların nafakası Şeriat tarafından düzenlendiği ve anılan fıkrada kadın ve çocukların ne zamana kadar bu iddiaya hakkı olduğu belirtildiği için, bu dilekçelere müftülük mahkemelerince bakılması uygundur. Zira, Şeriat hükümlerinin diğer mahkemeler tarafından uygulanması mümkün değildir. *Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu*'nun 1. maddesinin 2. fıkrasının metni de esas itibariyle bu ruhtadır. Şu kadar var ki, şer'i mahkemelere, nafaka hakkının var ya da yok olduğunu hükme bağlama yetkisi verilmiş olup bu hakkın ölçüsü medeni mahkemelerce belirlenecektir. Bununla birlikte *Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu*'nun 1. maddesine eklenen bir kayıtla müftülük mahkemelerine de nafakanın ölçüsünü belirleme yetkisi verilmiştir.

Oturum 14 Aralık 1933 tarihine ertelendi.

Başkan:

Sekreter:

PROTOKOL No. 6

Sofya, 14 Aralık 1933

Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Hazırlık Komisyonu, Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı Mezahip Şube Başkanı D. Gruev Bey'in başkanlığında, Başmüftü Hüseyin Hüsnü Bey ve Başmüftülük Hukuk Müşaviri N. Dimitrov Bey'in katılımlarıyla toplandı.

5 No'lu Protokol okundu ve kabul edildi.

Komisyon, müslüman bir kişinin, vasiyetini nasıl yapacağı konusunu müzakere etti.

Gruev Bey, vasiyet ile mülkiyet hakkı devredildiği için, *Anayasa*'nın 63. maddesi uyarınca vasiyetnamenin noter huzurunda yazılı olarak yapılması gerektiğini, mülkiyet konusunu içeren vasiyetin sadece iki tanık huzurunda yapılması ve ispat edilmesinin Anayasa'ya ve yürürlükteki diğer kanunlara aykırı olduğunu söyledi.

N. Dimitrov Bey ise vasiyetin şer'î hükümlere göre yapılması gerektiğini ileri sürdü. Ona göre, *Miras Kanunu*'nun 344. maddesi bunu gerektirmektedir. Zira bu maddede, bir müslümanın şer'î kurallara göre miras alacağı ve *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu*'nun 1. maddesinin ek 4. fıkrasında, kanunca ve vasiyete dayalı miras davalarına şer'i mahkemelerin bakacağı tasrih edilmiştir. Vasiyetle ilgili miras davaları müftülük mahkemelerinde halledildiğine göre vasiyetin de şer'i kurallara uygun yapılması ve ispat edilmesi gerekir. Bir başka ifadeyle tanıklar huzurunda yapılan vasiyet, yazılı olmasa bile, mahkemede tanık ifadeleri ile ispat edilmelidir.

Bununla birlikte N. Dimitrov, vasiyetin yazılı olması şartının *Nizamname*'de yer alması durumunda bunun ileri bir adım teşkil edeceğini ve kendisinin de bunu onaylayacağını ilave etti.

İkinci kez söz alan Gruev Bey, *Miras Kanunu*'nun anılan 344. maddesi uyarınca, müftülük mahkemeleri yalnız mirasın niteliği ve kısımlarının ölçüsü hakkında uygulama yetkisine sahip olup vasiyet ve vasiyetin şekli konusunda Bulgar kanunlarının uygulanacağını ifade etti.

Başmüftü ise, bu noktada sadece şer'i hükümlerin tatbik edilmesi gerektiğini söyledi. Şer'i hükümlere göre, vasiyet tanıklar huzurunda sözlü de yapılabilir. Ancak bunun ispat edilmesi şarttır, dedi.

Bu konuda komisyon oy çokluğu ile şu maddeyi kabul etti:

Md. 6- *Müftü ya da müftü vekili tarafından veya noterlik göreviyle yükümlü nizami mahkeme yargıcı ya da noter tarafından yazılı bir şekilde yapılan vasiyet geçerlidir.*

Komisyon vasiyetname gibi önemli bir belgenin yazılı olmadığı halde sadece tanıklar huzurunda kanıtlanmasının ileride ciddi mahzurlar doğuracağını göz önüne alarak yukarıdaki maddeyi kabul etmiştir. Komisyon bu maddeyi kabul ederken tanık ifadelerinin her zaman doğru olmayacağı ve uzun süreli delil teşkil edemeyeceği ve bunun mirasçıları zor durumda bırakacağını göz önüne aldı. Ayrıca müslümanların büyük bir kısmının Bulgarca'yı bilmemeleri sebebiyle noter huzurunda vasiyet düzenleyemedikleri için komisyon vasiyetin müftü ve müfü vekili huzurunda yapılabilmesini kabul etmiştir.

Bununla birlikte Başmüftü kendi özel görüşünde ısrar etmiştir.

Oturum belirsiz bir tarihe talik edilmiştir.

Başkan:

Sekreter:

PROTOKOL No. 7

Sofya, 25 Ocak 1934

Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Hazırlık Komisyonu, Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı Mezahip Şube Müdürü D. Gruev Bey'in başkanlığında, Başmüftü Hüseyin Hüsnü, Başmüftülük Müşaviri N. Dimitrov ve Dış İşleri Bakanlığı Müfettişi İvan Stoyanov'un katılımlarıyla toplandı.

6 No'lu Protokol okundu ve kabul edildi.

Müslümanların vasiyetnamelerini nasıl tanzim edeceği sorununun müzakeresine devam edildi.

Başmüftü, bu konunun İslam hukukuna göre son derece açık olduğunu belirterek, komisyon üyelerinin çoğunluğu vasiyetin yazılı olması görüşünde ısrarlı ise, komisyonun bir müslümanın hiç olmazsa menkul malını tanıklar huzurunda sözlü olarak vasiyet edebilmesini, mirasçının da gerektiği takdirde vasiyeti tanıklarla ispat edebilmesini, kabul etmesini rica etti.

Başmüftü sözlerine şöyle devam etti. Müslümanlar menkul mallarının nasıl taksim edileceği, cenaze masraflarının nereden karşılanacağı yolundaki vasiyetlerini genellikle ölümcül hastalıkta yaparlar. Bu da esas itibariyle ülke kanunlarına aykırı değildir. Çünkü menkul malların satışında yazılı belge düzenlemek şart değildir. Vasiyetin yazılı olması, gerektiğinde onu kanıtlamak içindir. Bu da

çok önemli değildir. Burada esas olan vasiyeti yapanın iradesidir. Bu irade de menkul mal vasiyetinde yazılı olarak beyan edilmemiş olabilir.

Gruev Bey, bizim *Miras Kanunu*'nun Vasiyet bölümünde düzenlenen 73. ve sonraki maddeler, özel durumlarda bazı istisnaların yapılabileceğini öngörmektedir. Biz de bir müslümanın menkul mallarını ölümcül hastalıkta vasiyet edebileceğini kabul etmeliyiz. Fakat bu sadece ölümcül hastalıkla kayıtlanmalıdır. Yani kişi yeniden sağlığına kavuşursa vasiyet düşmelidir. İkinci ölümcül hastalıkta vasiyetini yenilemelidir. Şayet kişi sağlıklı ise vasiyetnamesini yetkili makamlar huzurunda yazılı olarak düzenlemesi gerekir. Bu şekilde hem vasiyet eden hem de lehinde vasiyet yapılan kişi dolandırılmaktan kurtulmuş olurlar. Zira tanık ifadeleri sağlam bir delil olmayıp her zaman için vicdansız kimselerin suistimaline açıktır, dedikten sonra 6. maddeye şu notun ilave edilmesini önerdi:

Not: *Her müslüman ölümcül hastalıkta menkul mallarına ilişkin vasiyetini tanıklar huzurunda yapabilir.*

N. Dimitrov da prensip olarak bu teklifi kabul ettiğini, ölümcül hastalıkta menkul mallara ilişkin sözlü vasiyet imkanı verilmesinin maddi imkansızlık sebebiyle yazılı vasiyetname düzenleyemeyen yoksul insanlara kolaylık sağlayacağını belirtti. Ancak Başmüftü'nün, menkul malların satışı ile vasiyeti arasında kıyas yapmasını da uygun bulmadı. Ona göre, vasiyet ile satışın hukuki nitelikleri arasında büyük fark vardır. Satış vasiyete değil, bağış akdine benzemektedir.

Başmüftü "ölümcül hastalık" kaydının kaldırılmasında ısrar etti.

Sonraki oturumun 29 Ocak 1934'ta yapılmasına karar verildi.

Başkan:

Sekreter:

PROTOKOL No. 8

Sofya, 29 Ocak 1934

Müftülük Mahkemeleri Muhakeme Usulü Nizamnâmesi Hazırlık Komisyonu, Dışişleri ve Mezahip Bakanlığı Mezahip Şube Müdürü D. Gruev Bey'in başkanlığında, Başmüftü Hüseyin Hüsnü, Başmüftülük Müşaviri N. Dimitrov ve Dış İşleri Bakanlığı Müfettişi İvan Stoyanov'un katılımlarıyla toplandı.

7 No'lu Protokol okundu ve kabul edildi.

Menkul malların vasiyetlerinin ne şekilde yapılacağı meselesinin müzakeresine devam edildi.

Başmüftü, menkul malların vasiyetinin sözlü yapılabilmesi ve tanıklarla ispat edilebilmesi fikrinde ısrar etti. Müslümanları, bu tür malların vasiyetini gerek noter, gerekse müftü huzurunda yazılı yapmaya mecbur etmenin anlamsız olduğunu, zira müslümanların vasiyeti çok nadir hallerde yaptığını, çünkü mirasçılardan birisine diğerlerinin rızasını almadan yapılan vasiyetin geçersiz olduğunun bilindiğini, üçüncü şahıslara yapılan vasiyetin ise çok nadir olduğunu belirtti ve sözlerine şöyle devam etti:

Vasiyette esas olan vasinin iradesidir. Bunun yazılı veya sözlü yapılmasının ise sadece vasiyetnamenin ispat edilmesinde önemi vardır. Şimdi biz usul meselelerini görüştüğümüz için gayri menkul malların vasiyetinin sadece yazılı belge ile ispat edilebileceğini, menkul malların vasiyetinin ise tanıklarla da ispat edilebileceğini kabul edip karara bağlayalım. Noter veya müftü huzurunda yazılı bir biçimde yapılmayan vasiyetin geçersiz olduğu fikrini benimsemeyelim.

Bunun üzerine Gruev Bey de Başmüftü'yü destekleyici mahiyette şöyle konuştu: Bulgar *Miras Kanunu*'nda da buna sadece ölüm anında ve bir istisna olarak izin verilmektedir. Başmüftü "Miras hükümsüzdür" maddesinin "Miras ispatlanmalıdır" şeklinde değiştirilmesini istemekte haklıdır. Çünkü biz burada usul meselelerini hallediyoruz. Böylece komisyon konunun İslam hukukunca tanzim edilen maddi tarafı ile ilgilenmemiş olacaktır.

N. Dimitrov ise, şimdi bizim, mirası ispatlama usullerini karara bağlamaya çalıştığımız sırada bir de "Deliller" başlığı açmamız gerekir. Çünkü şu anda genel hükümleri inceliyoruz, dedi.

Sayın Gruev de bu konuda Dimitrov'un fikri ile mutabık olduğunu bildirdi.

Komisyon kabul edilen 6. maddenin iptal edilmesini ve bu meselenin "Deliller" başlığı işlenirken yeniden ele alınmasını kararlaştırdı. Bundan sonra yeni madde şu haliyle kabul edildi:

Md. 6- *Bulgaristan'da müftülük mahkemeleri, bu Nizamnamenin 1. maddesinde öngörülen davaların görülmesine ancak ilgili kişilerin başvurusu ile başlar. Bu davaları karara bağlarken, işbu Nizamname'de ve Bulgaristan Çarlığı'nda Müslümanların Müessesat-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi'nde öngörülen hükümleri nazar-ı itibara almalıdır.*

Oturum 31 Ocak 1934 tarihine ertelendi.

Başkan:

Sekreter:

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 2, 2006 (Güz), 87-98

Erzurum Eyâlet Kanunnâmelerinin Tahlili

Bilgehan Pamuk*

An Analysis of the *Kanunnâmes* From the Erzurum Province

Ottomans used to make ***tahrir*** applications in order to collect taxes. In ***tahrir*** registers, especially at the beginnings the register or at the beginning of the relevant chapters the officials used to put ***kanunnâmes*** about the mentioned district. These ***kanunnâme*** which were named sanjak ***kanunnâmes***, were acts whose aim was to include all elements who are subjected to pay tax in a sanjak. After Erzurum became under Ottomans control, in order to determine the people who can be subjected to pay tax, Erzurum's first ***kanunnâme*** the 16th century new sanjak ***kanunnâmes*** were formed.

In 17th century, the ***timar*** system was fatally damaged and it became impossible to determine the ***tahrir***s. In order to get out of this chaos the ***timar*** system gradually changed into ***iltizam*** system. With these changes in the system, the ***tahrir*** application was largely given up. This change, also affected the nature of Erzurum ***kanunnâmes***. From then on Erzurum ***kanunnâmes*** turned into organizational ***kanunnâmes***. This ***kanunnâme*** was edited in relation to the incomes of the treasure.

In conclusion, in this study, the ***kanunnâmes*** including acts towards the determination of the people who are subjected to pay tax in Erzurum will be introduced chronologically and after that they will be evaluated from conceptual, historiographical and methodological points of view.

Key Words: Province, Sanjak, Organization, Kanunnâme, Law, Erzurum.

Giriş

XVI. yüzyılın başlarında Erzurum, sıkıntılı bir devre geçirmekteydi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde nüfuz mücadelesi, Osmanlılar ile Safevîleri karşı karşıya getirdi. Rekabetin daha ciddi boyutlara ulaşması üzerine 1514 yılında Sultan I. Selim, Safevî Sultanı Şah İsmail'e karşı sefere çıktı.[1] Sultan Selim, sefere giderken ve seferden dönerken Erzurum'un yakınlarından geçti ise de şehre uğramadı.[2] Çaldıran zaferini müteakiben Bayburd ve Kiğı'nın alınması ile birlikte Karahisar-ı Şarki, Canik ve Trabzon sancaklarından müteşekkil Erzincan-Bayburd beylerbeyliği tesis edildi. Bıyıklı Mehmed Paşa'da beylerbeyi tayin edildi.[3] Bu tarihlerde

* **Doç. Dr.** Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Solakzâde, ***Târih-i Solakzâde***, İstanbul 1298, s. 360; Celal-zâde Mustafa, ***Selimnâme*** (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 127; Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", ***Osmanlı I***, Ankara 1999, s. 274-275.

2 Bilgehan Pamuk, ***XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum***, İstanbul 2006, s. 42.

3 Feridün Bey, "Haydar Çelebi Ruznâmesi", ***Münşeatü's-Selâtin I***, İstanbul 1274, s.464.

© İstanbul 2006

Erzurum'un civarına akınlar yapılmasına karşılık henüz hâkimiyet tesis edilemedi. Hatta Yavuz Sultan Selim, Erzurum ve havalisine hâkim Sevindik Han'a Çaldıran zaferine dair bir fetihnâme gönderdi.[4]

Çaldıran zaferinden sonra Osmanlıların doğudaki nüfuzu genişledi. Bu genişleme esnasında Erzurum'un ne zaman hâkimiyet altına alındığına dair kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. 1516–1518 yıllarını ihtiva eden resmî kayıtlarda; alınan yerlerle birlikte Bayburd-Erzincan beylerbeyliğinin sınırları genişlemişse de Erzurum, hala Osmanlı sınırları içerisinde değildir.[5] Ancak Ekim 1517 ile Ekim 1518 tarihleri arasında Erzurum'un Osmanlı hâkimiyetine girdiği düşünülmektedir.[6] 1518 yılında başlayıp 1520'de tamamlanan tahrir defterinde[7]; Erzurum, Rûm (Hâdis) beylerbeyliğinin Bayburd sancağındaki Şogayn kazâsına tabi bir nahiyeydi. Erzurum Şehri ise ***"hâli ve harab olmağın timara virülmeyüb dâhil-i muhasebe değildir"*** şeklinde tasvir edilmekteydi.[8]

Osmanlı-Safevî ilişkilerinin giderek daha çıkmaz bir hale gelmesi üzerine 1534 yılında Kanunî Sultan Süleyman, Irakeyn seferine çıktı.[9] Bu seferden muvaffakiyetle ayrılan Sultan Süleyman yeni alınan yerlerin daha rahat idare edilmesi düşüncesiyle 1535'te Bayburd ve Kemah sancaklarından müteşekkil Erzurum beylerbeyliğini ihdas etti.[10] Ancak Safevîlerden kaynaklı olarak Erzurum ve havalisinde sorunlar devam etti.[11] Bu problemi ortadan kaldırma düşüncesiyle Erzurum'un imar ve iskânına ehemmiyet verildi.[12] Elbette uzun süredir etkisini sürdüren Safevî baskınları[13] istenilen ölçüde bayındırlık işlerine müsaade etmedi.

---

4 Feridün Bey, ***Münşeatü's-Selâtin I***, s. 393-394.

5 İsmet Miroğlu, ***XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı***, İstanbul 1975, s. 23-26; İsmet Miroğlu, ***Kemah Sancağı ve Erzincan Kazâsı (1520-1566),*** Ankara 1990, s. 17-20.

6 Dündar Aydın, ***Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı***, Ankara 1999, s. 45.

7 Tahrir defterleri; beş ile kırk yıllık aralıklarla yapılan vergi nüfusu sayımlarına ait olmak üzere mufassal, icmal, evkaf ve piyade olarak düzenlenirdi., Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", ***Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,*** 1 (2003), İstanbul, s. 267.

8 ***Başbakanlık Osmanlı Arşivi(***bundan sonra ***BOA.), Tapu Defteri (***bundan sonra ***TD.) 387***, v. 436-439.

9 Matrakçı Nasuhü's-Silahi, ***Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân***, (Haz. Hüseyin G.Yurdaydın), Ankara 1976, s. 23b.

10 Aydın, ***Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı***, s. 87-88.

11 ***"...şehr-i mezkûr serhâdde olmağla kızılbaş ve gürci fetretinden ahâlisi perakende olub nice zaman hâli ve harab kalub..."***, ***BOA. TD. 205***, s. 15; ***BOA. TD. 199***, s. 3.

12 ***"... hazret-i padişahî 'alempenâh hâllede mülkehû kıbelinden kal'ası ta'mîr olınub ve hisâr eri ve gönülli yazılub mezkûrlar dahi kal'a içinden evler binâ eylemek üzre henüz reâya cem' olmamağın kâdim mahalleri defter-i cedide kayd olındı ki re'âyâsı gelüb kal'a içinde ve taşra varoşunda mütemekkin olanlar defter olına zikr olınan kanunnâme mucebince hukuk ve rüsumlarının havâss-ı hümâyun eminlerine teslim eyleyeler..."***, ***BOA. TD. 205***, s. 15; ***BOA. TD. 199***, s. 3.

13 ***BOA. TD. 205***, s. 19.

Osmanlı yönetimi, XVI. yüzyılın başlarından itibaren Doğu bölgelerinde ciddi bir yapılanma içerisine girdi. Bu oluşum kısa bir süre sonra Erzurum'da da kendini hissettirdi. Bölgede ciddi bir tehdit olan Safevîlere karşı stratejik bir mevkiye sahip Erzurum müstahkem bir hale getirildi. Erzurum ve havalisinden vergi tahsil etmek gayesiyle tahrir uygulaması yapıldı ve bölge ile ilgili kanunnâmeler konuldu.

Tarihi perspektif içerisinde kanunnâme tertip edilmesi, Osmanlı Devleti'ne mahsus değildi. Kanunnâme uygulamasının iki kaynağı vardı. Biri Eski Ortadoğu kültürlerine, diğeri Türk-Moğol hanlıklarına ait geleneklerdi. Eski İran imparatorlukları, resmî görevliler tarafından suiistimal edilmesini önlemek için hukukî maddeleri -özellikle vergi kanunlarını- sürekli olarak halkın görebileceği yerlerdeki taşlar üzerine kazımak suretiyle ilân ederlerdi. Bu uygulama, muhtemelen eski Mezopotamya medeniyetlerinden intikal eden bir gelenekti. Benzer biçimde hilâfet döneminde kanunnâme şeklinde hükümleri ve arazi vergileriyle ilgili şartları ihtiva eden kayıtlar olmalıydı. Bu hükümler, vergi toplanmasında bir düstur olarak mültezimlere ve idarecilere resmen gönderilirdi.

Moğol-İran İmparatorluğu döneminde "*Yasa-yı Kadîm-i Cengiz Han*, *Yargunâme*" olarak bilinen Cengiz Han Yasası ya da Yasak-ı Büzürg, askerî-siyasî işlerin düzenlenmesi için kaynak vazifesi görürdü. Müslüman Gâzân Han döneminde bile Cengiz Han yasası geleneği devletin iyi idaresi için esas kabul edildi. Moğol idaresinin çöküşünden sonra ulemânın yasaya karşı güçlü tepkisine rağmen yasaknâme veya sadece yasak terimi, hükümdar tarafından hazırlanan kanunlar için kullanılmaya devam etti. Yerli görevlilerin çabalarıyla yasa ile İran-İslâm mezâlim yargılaması geleneği ortaya çıktı. Kanunnâmeler yalnızca İran, Anadolu, Irak ve Hindistan'da, yani Türk-Moğol geleneklerinin ve hanlıklarının etkili olduğu yerlerde ve tipik Osmanlı kanunlarının ve idaresinin yürürlükte bulunduğu Osmanlı Devleti'ne ait bölgelerde ortaya çıktı.[14]

A. Osmanlı Kanunnâmeleri

Osmanlı kanunnâmeleri, şer'i hukukun yanı sıra idarî, malî, cezâî muhtelif hukuk sahalarıyla ilgili olarak verilen padişah hükümleriydi. Örfî hukukun sonucu olarak şekillenen kanunnâmeler, vergi mantığına ve idarî sistemine göre düzenlenirdi.[15] XV. yüzyıldaki yasaknâme ile aynı anlama gelen kanunnâme, genel-

---

[14] Halil İnalcık, "Kanunnâme", ***Diyanet İslâm Ansiklopedisi*** (***DİA) XXIV***, 332; Mehmet Akif Erdoğru, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri", ***Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 4*** (1993), Ankara, s. 468.

[15] Ömer Lütfi Barkan, "Kanunnâme", ***İslam Ansiklopedisi*** (***İA***) VI, 185.

likle vezirlerin ve paşaların yürürlüğe koyduğu düzenlemeleri, yetkili bir otoritenin kesin ve açık olarak belirlediği kanunları ya da reform tasarılarını ifade ederdi. Sadece tek bir hüküm (fermân veya berât) ya da belirli ve sınırlı bir konu, kanunnâmeyi şekillendirebileceği gibi bütün imparatorluğa yahut belirli bir bölgeye veya sosyal bir gruba uygulanabilmekteydi.[16] Örfî hukukun sonucu olarak şekillenen Osmanlı kanunnâmeleri, sistematik açıdan vergi mantığına ve idarî yapıya göre düzenlenirdi. Kanunnâmeler hazırlanış şekillerine göre, umumi kanunnâmeler, sancak kanunnâmeleri, teşkilat kanunnâmeleri, belirli gruplarla ilgili (hususî) kanunnâmeler, fermân-berât-nişân tarzında sınıflandırılırdı.[17]

Osmanlı Devleti bir bölgeyi fethedince o bölgede hemen bir tahrir yaptırırdı. İlk defa yaptırılan bu tahrir, Osmanlıların bölgedeki hakimiyeti ve bölge halkı üzerindeki meşruiyeti açısından çok önemliydi. Yeni fethedilen bölgelerde yapılan ilk tahrirlerde, fetihten önce o bölgede geçerli olan eski yasalar ve bölgeye ait örf ve adetler, Osmanlı Devleti kanunları ile birlikte yer alırdı. Gerek Avrupa, gerek Doğu Anadolu ve gerekse Orta Doğu'daki yeni fethedilen yerlerde, özellikle fethi izleyen geçiş dönemlerinde, kanunnâmelerde eski kanunlar yer aldı ve çoğunlukla daha sonraki dönemlerde yapılan tahrirleri müteakip hazırlanan sancak kanunnâmelerinde bu maddeler değiştirildi. Buradaki amaç, fethedilen bölgelerin Osmanlı hakimiyetine, Osmanlı vergi sistemine geçişinin yumuşak olması ve tarihsel, bölgesel ve ekonomik farklılıklar gözetilerek adaletsizliklerin ortadan kaldırılmasıdır.[18]

B. Erzurum Kanunnâmeleri:.

XVI. yüzyıla ait Erzurum kanunnâmeleri arasında ciddi tasnif sorunları göze çarpmaktadır. Esasında Erzurum'a ait olmayan kanunnâmeler, Erzurum kanunnâmeleri olarak gösterilmektedir.[19] 1520 tarihli Bayburd ve Kemah sancak kanunnâmesi, katalog tasniflendirmesinde Erzurum kanunnâmesi olarak zikredilmektedir.[20] Keza Akgündüz tarafından tasnif edilen Erzurum eyalet kanunnâmeleri

---

16 İnalcık, "Kanunnâme", s. 333.

17 Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnâmeleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihî Seyri)", ***Türkler X***, Ankara 2002, s. 27-35; M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", ***Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,*** 5 (2005), İstanbul, s. 148-149.

18 Göknur Karaduman, "Sancak(Liva) Kanunnamaleri", ***Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 5*** (2005), İstanbul, s. 529.

19 Ahmet Akgündüz, ***Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri V/II***, İstanbul 1992, s. 505-532.

20 ***BOA. TD. 387,*** s. 774-782; Akgündüz, ***Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri V/II***, s. 505.

kısmında, 1520 tarihli Bayburd ve Kemah sancak kanunnâmesi, 1520 tarihli Bayburd sancak kanunnâmesi, 1520 tarihli Bayburd cebelüler kanunnâmesi ve 1530 tarihli Bayburd evkâf kanunnâmesi yer almaktadır.[21] Erzurum'un 1535 yılında eyâlet olarak teşekkül edildiği[22] ve ilk eyâlet tahririn 1540'da yapıldığı[23] göz önüne alındığında 1540'tan önceki kanunnâmelerin, Erzurum'a ait olmadığı ifade edilebilir.

Osmanlıların herhangi bir bölgeyi idareleri altına aldıktan sonra genellikle mevcut kanunları muhafaza ettiler veya önemsiz bazı değişiklikler yaptılar. Bu açıdan bakıldığında Uzun Hasan kanunlarının Erzurum ve havalisinde yürürlükte kaldığı görülmektedir.[24] Belirli bir süre aynen tatbik sahasında bırakılan Uzun Hasan kanunlarının sosyal ve mali düzen bakımından işgal ettikleri mevkii dikkate şayandı.[25] Osmanlı padişahlarının bu nevi eski kanunları hangi şartlar altında ve ne gibi mülahazalarla değiştirmekte olduklarına dair bir kayıtta; *mukaddemâ emr-i hümâyun üzre Bayburd ve Erzurum sancakları kitâbet olındukda köhne defterde mukayyed olub Hasan Badişah Kânunu deyü icrâ olınan kavânin-i mü'temileye kabâil-i re'âyâ ve tavâif-i tüccar ve ahâli-i memâlik-i mahrûsa mütehammil olmayub Rum kanûnu olmasın ricâ etdükleri paye-i serîr-i a'laya 'arz olındukda cenâh-ı hüsrevânînün zılal-i adâlet ve sâye-i merhametbahşları zuhûr bulub vilâyet-i mezbûre halkına dahi Rum kanunnâmesi emr olınub ber mûceb-i emr-i â'1i defter-i cedide kayd olınub ol zamandan berü Rum kanunu icrâ olınub hâliyâ Erzurum ve Pasin sancakları müceddeden kitâbet olundukda ahâli-i Erzurum emr-i 'ali-i sabık mûcebince icrâ olunan kanunnâmeyi murad itdükleri ve Pasin Sancağı dahi serhadde olmakla ekser re'âyâsı perakende olub cem' olub ma'mûr olmak içün Rum kanunu lazım idüğü bil-fi'il kitâbet olınan defter-i cedid ile 'atebe-i 'ulyaya 'arz olındukda bunlara dahi Rum kanunu fermân olınmağın emr-i hümâyün üzre defter-i cedide kayd olınub 'alet-tafsîl tahrir olındu* tarzında oldukça ilgi çekici ifadeler yer almaktadır.[26] Özellikle fethi izleyen geçiş dönemlerde, kanunnâmelerde eski kanunlar yer aldı ve çoğunlukla daha sonraki dönemlerdeki kanunnâmelerde bu maddeler değiştirildi. Nitekim 1540 yılındaki kanunnâmelerde benzer bir durum bariz bir şekilde görülmektedir.

Erzurum'un sosyal-ekonomik ve idarî pozisyonun belirlenerek vergi tahsilinin yapılabilmesi için kanunnâmeler hazırlandı. 1540 yılında iki ve 1591'de bir tane olmak üzere toplam üç tane sancak kanunnâmesi söz konusudur. Tahrir sa-

---

21 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri V/II*, s. 505-527.

22 Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum*, s. 43.

23 *BOA. TD. 205,* s. 1-31.

24 İnalcık, "Kanunnâme", s. 333.

25 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi,* I:2 (1941), İstanbul, s. 91-95.

26 *BOA. TD. 205*, s. 5.

yımları ile birlikte tertip edilen kanunnâme padişahın onayını aldı. Kanunnâmeler ile toprağın tasarruf şekli, tahsil edilecek vergi miktarı, Müslüman ve Gayr-i Müslim halkın durumu ile işlenen suçlara ait cezalar belirlendi.[27] İnalcık, vergi oranlarını temel alarak yaptığı bir sınıflandırmada, Erzurum sancak kanunnâmelerini ikinci grupta değerlendirmiştir.[28]

Timar sistemi, XVII. yüzyılda onarılamayacak ölçüde zarar gördü ve tahrir sayımları olanaksızlaştı. Dolayısıyla tahrir uygulamasından büyük ölçüde vazgeçildiğinden sancak kanunnâmesi hazırlanması ehemmiyetini kaybetti. Nitekim bu yüzyıla ait kanunnâmeler arasında Erzurum sancak kanunnâmeleri yoktu. XVII. yüzyılda Erzurum'a ait kanunnâme, teşkilat kanunnâmesiydi. Padişah tarafından onaylanan kanunnâme, Erzurum eyaleti bünyesi içerisindeki hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak düzenlendi.

1. 1540 Tarihli Kanunnâme I[29]: Erzurum'un ilk sancak kanunnâmesi, 1540 yılında hazırlandı. Genelde sancak kanunnâmelerinde olduğu üzere Erzurum kanunnâmesinde de padişahın tuğrası ile onaylı olarak tahrir defterinin başındaydı. Reaya ile timâr sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmeyi dahası engellemeyi amaçlayan kanunnâmede; vergiye tâbi bütün unsurlara, arazi tasarrufuna ve cezalara yer verilmiştir.

1540 tarihli kanunnâme, ilk olarak Ömer L. Barkan tarafından bazı ilaveler yapılarak yayınlandı.[30] İ. H. Konyalı, Erzurum'u konu alan çalışmasında Barkan tarafından yayınlanan kanunnâmeyi neşretti.[31] Kanunnâme daha sonra A. Akgündüz tarafından metne bağlı kalınarak yani herhangi bir ilave yapılmaksızın yayınlandı.[32] N. Karta, 1540 tarihli tahrir defterinin transkripsiyonu olarak hazırladığı çalışmasında, Akgündüz tarafından neşredilmiş olan kanunnâmeyi kullanmıştır.[33]

Kanunnâmenin tahlili; Bu kanunnâme Kanunî Sultan Süleyman devrinin en uzun kanunnâmelerindendir. Erzurum ve Pasin sancaklarına ait hükümler beraber düzenlenmiştir. Yazım işlemi, defter emini Mirza bin Muhammed ve il kâtibi Mustafa tarafından gerçekleştirilmiştir.[34] Nişancı tarafından tasdik edildikten sonra

---

27 *BOA. TD. 205*, s. 4-13; *BOA. TD. 199*, s. 3-5.

28 İnalcık, "Kanunnâme", s. 335.

29 *BOA. TD. 205*, s. 4-13.

30 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai ve Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 62-71.

31 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 74-81.

32 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri V/II*, s. 535-543.

33 Nurullah Karta, *1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997, s. 152-160.

34 *BOA. TD. 205*, s. 4.

tahrir defterlerine yazılmış ve bu şekilde yürürlüğe girmiştir. Kanunnâmenin giriş kısmında yani mukaddimesinde Farsça önemli bilgiler verilmiştir. Erzurum ve Pasin sancakları ile bunlara bağlı yerlerde Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan kanunlarının tatbik edildiği, ancak halkın artık bu kanunlara tahammül edilememesi üzerine Osmanlı kanunları esas alınarak bu kanunnâme düzenlenmiştir.

Kanunnâmede öncelikli olarak mirî arazinin tasarrufu üzerinde detaylı bir şekilde durulmaktaydı. Toprağın tasarrufundan dolayı devletin tahsil edeceği çift vergisi belirlenmekle birlikte intikal hakkının da statüsü belirlendi. Daha sonra mahsul vergilerinin ölçüleri tespit edildi. Değirmen hakkı, ağıl, gerdek ve benzeri örfi vergiler ile bad-ı hava grubuna giren vergilere de genişçe yer veridi. Yine bir örfî vergi kapsamındaki bac vergileri ve şer'i bir vergi olan gümrük vergilerinin miktarı belirlendi. Kanunnâmenin sonlarına doğru, toplumsal yapıyı yakından ilgilendiren had ve kısas cezalarının uygulanması ile bu cezalar uygulanamadığı hallerde alınacak olan para cezaları belirtilmekteydi. Son olarak işaret edilmek istenen bir husus ise kanunnâme, sadece tımar sistemi ve tarımsal ekonomi ile ilgili değildi. Kanunnâme, Erzurum'da vergiye tâbi bütün unsurları kapsamaktaydı.

Erzurum'un bu ilk kanunnâmesinde Müslümanların mevkileri, sipahilerin konumları, tahsil edilecek vergiler detaylı bir şekilde düzenlendi. Kanunnâmede, Safevî baskınlarından ötürü harabe bir hale gelen Erzurum'un nasıl şenlendirildiği ve imar ve iskan açısından ne gibi faaliyetlerde bulunulduğu ifade edilmekteydi. Nitekim *Hazret-i padişâh-ı alem-penâh-Hullide mülkühû- kıbelinden kal'ası ta'mîr olınub ve hisâr eri ve gönülli yazılub mezkûrlar dahi kal'a içünde evler binâ eylemek üzre...*[35] denilmesinden işin sıkı tutulduğu anlaşılmaktadır.

2. 1540 Tarihli Kanunnâme II:[36] *Defter-i Evkâf-ı Medâris ve Mesâcid ve Zevâyâ-yı Kazâ-i Erzurum ve Pasin ki* diye başlayan bir diğer kanunnâme, Erzurum ve Pasin sancaklarında yer alan cami, mescid ve zaviye vakıflarıyla ilgiliydi.[37] Barkan'ın da dikkat çektiği üzere kanunnâmenin hazırlanış gayesi, uzun süren harplerle harap olan bir memleketi şenlendirmek, asayiş ve emniyeti temin ederek halkı celbedebilmek için, gerekli yerlerde özellikle de korkunç geçit ve dağlarda, eskiden mevcut olan veyahut yeniden tesisi lazım gelen zaviyeleri ve medreseleri açmak ve işlevsellik kazandırmaktı.[38] 1540 tarihli kanunnâme, Osmanlı-Safevî mücedelesinden ötürü harap hale gelen Erzurum ve çevresine ait dört imar kanunnâmesinden birisiydi. Kanunî Sultan Süleyman'ın fermanıyla hazırlanan kanunnâme, defter emini Mirza bin Muhammed ve il katibi Mustafa

35 *BOA. TD. 205*, s. 13
36 *BOA. TD. 199*, s. 3-5.
37 *BOA. TD. 199*, s. 3-5.
38 Barkan, *Kanunlar*, s. 73.

tarafından hazırlandı. Nişancı tarafından tasdik edildikten sonra tahrir defterlerine yazılan kanunnâme böylelikle yürürlüğe girdi. Barkan, Erzincan'daki vakıfları konu alan kanunnâmeyi yayınladıysa[39] da Erzurum'unkini neşretmedi. Kanunnâme ilk olarak Akgündüz tarafından yayınlandı.

Kanunnâmenin tahlili: Giriş kısmında *Bundan âkdem kazâ-i mezbûrede vâki' olan evkâfın ba'zı kurasında Hasan Padişah Kanunu deyü onda iki divânî aldıkdan sonra onda bir dahi mâlikâneden bedel vakıf için maktû' alındığı bundan akdem vilâyet-i mezbûre müceddeden kitâbet olınub defter-i cedid ile dergâh-ı mu'allaya 'arz olındukda Padişâh-ı alempenâh-ı zıllullâh hazretlerinin memâlik-i mahmiyyelerine nizâm-ı intizâm için cânib-i re'ayaya mezîd-i inâyet ve vufûr-i merhametleri mukârin olub Vilâyet-i Rum Kanunu icrâ olınması emr olunduğı ba'isden onda iki almdıkdan sonra onda bir dahi alına-gelen bidâ'-ı ma'rûfeden olmağın evkâf re'âyâsınun üzerinden ref' olunub hemân onda iki üzre biri divân ve biri mâlikâne alınub ve zikr olan mâktû'-ı mâlikâneden bedel evkâfın her birisine mikdârınca tevcih olunub...* denilerek hazırlanış amacı belirtilmektedir. Harap vaziyetteki yerlerin şenlendirilmesine ihtimam gösterilmiştir. Bu maksat doğrultusunda vakıf arazileri, sair arazi ve mülklerden ayrılmış ve vakıftan yararlananlar belirlenmiştir. Böylelikle kamu hakları, şahsi haklardan ayrı tutulmuştur.

3. 1591 Tarihli Kanunnâme:[40] Erzurum ait diğer kanunnâme yaklaşık elli yıl sonra III. Murad zamanında düzenlendi. Öncekiler gibi sancak kanunnâmesi hükmünde olan kanunnâme tahrir defterinin başındadır. En uzun sancak kanunnâmelerinden olan bu kanunnâmede, vergiye tâbi bütün unsurlara, arazi tasarrufuna ve cezalara yer verilmiştir.[41]

1540 tarihli kanunnâmede Erzurum ve Pasin sancakları birlikteydi. Ancak 1591'deki kanunnâmede bu müştereklik sona ermiş ve her iki sancak için müstakil kanunnâmeler tertip edilmiştir. III. Murad devrinde tedvin edilen müstakil Erzurum kanunnâmesinin dört ayrı nüshası vardır. Asıl nüsha, Tapu-Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndeki tahrir defteri tasnifindeki 41 numarada kayıtlı defterdedir.[42] İkincisi Topkapı Sarayı Arşivi'nde D. 9697 numarada mevcuttur. Üçüncü ise Viyana Milli Kütüphanesi'nde A. F. No: 77 bulunmaktadır.[43] Dördüncü nüsha ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Aşir Efendi Kitaplığı'nda 1004 numarada kayıtlı kanun mecmularındadır.[44] *Erzurum Mufassal Defterinin zahrında*

---

[39] Barkan, *Kanunlar*, s. 72-73.

[40] *Tapu Kadastro Kuyûd-ı Kadime Arşivi* (*TKKA.) Tapu Defteri (TD.*) *41*, v. 2-6.

[41] *TKKA.TD. 41*, v. 2-6.

[42] *TKKA.TD. 41*, v. 2-6.

[43] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VIII*, İstanbul 1994, s. 334.

[44] *(Kanun Mecmuası) Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitaplığı 1004.*

muharrir-i vilâyet yazduğı kanundur ki defter-i mufassaldan nakl olınmışdır" diye başlayan kanunnâmenin, tahrir defterinden alındığı belirtilmektedir. Kanunnâme ilk olarak Hadiye Tuncer tarafından eksik olarak neşredildi. Daha sonra Akgündüz tarafından tamamı yayınlandı.[45]

Kanunnâmenin tahlili; mukaddimesinde, *Sultan Murad Han bin Sultan Selim Han kanunnâme-i hümâyun-ı selâtin üzre memâlik-i mahrûseden vilâyet-i Erzurumda livâ-i Erzurumun tahrîr ve tevzi'in bu bendelerine tefvîz ve ta'yîn buyurub kanun-i kadîm ve 'adl-i kavim üzre bendeleri dahi tekmil ve tetmim eyledi tahriren fi evail-i şehr-i Rebiu'l-evvel senete elf* denilerek kanunnâmenin kimin zamanında ve ne zaman hazırlandığı ifade edilmektedir. Önceki kanunnâme kıstas alındığından benzerlikleri oldukça fazladır. Öncelik yine mirî arazinin tasarrufudur. Toprağın işlenmesinden ötürü tahsil edilecek çift vergisi üzerinde detaylı bir şekilde durulmakta, tahsil edilecek mahsul vergilerinin miktarları belirlenmekte, değirmen hakkı, ağıl, gerdek ve benzeri örfi vergiler ile bad-ı hava grubuna giren vergilere genişçe yer verilmektedir. Ayrıca örfi vergi kapsamındaki bac vergileri ve şer'i bir vergi olan gümrük vergilerinin miktarı saptanmakta, Gayr-i Müslimlerin hukuki durumları ile pazarda satılan mallardan alınacak vergi konusuna da açıklık getirilmektedir. Kanunnâmenin sonunda ise had ve kısas cezalarının uygulanması ile bu cezalar uygulanamadığı hallerde alınacak olan para cezaları tespit edilmektedir. Kanunnâme sadece tımar sistemi ve tarımsal ekonomi ile ilgili olmayıp, Erzurum'da vergiye tâbi bütün unsurları kapsamaya yöneliktir. Belirtilmesi gereken bir nokta da bu kanunnâmede öncekilerine oranla farklı olan husus, şenlendirme/ihya hadisesi üzerinde durulmamasıdır. Bu da Erzurum'un artık mamur bir hale geldiği düşüncesini vermektedir.

4. 1628 Tarihli Kanunnâme:[46] *İntihâ-yı serhadd-i Acem* olarak tasvir edilen[47] Erzurum'un 1628 tarihli kanunnâmesi, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 752 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde müstakil olarak kayıtlıdır. Kanunnâmenin diğer nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Aşir Efendi Kitaplığı'nda 1004 numarada kayıtlı kanun mecmularındadır.[48] 144. varakta başlayan Erzurum kanunnâmeleri içinde 1628 tarihli kanunnâme, 151 ile 154. varaklar arasındadır. Kanun mecmuasını inceleyen Barkan, kanunnâme ile ilgili olarak, "*bu kanunnâme sâbıka Amasya müftisi Ayas Efendi'den alınmıştır. Anlar dahi Rum'ı tahrîr eyleyen Ömer Bey'den almışlar, sahihdir, aslı ile dahi mukabele olunmuştur.*

---

45 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VIII*, İstanbul 1994, s. 334-344.

46 *BOA. TD. 752*, s. 1-9; *(Kanun Mecmuası) Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitaplığı 1004.*

47 Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum*, s. 19.

48 *(Kanun Mecmuası) Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitaplığı 1004.*

Bu defa dahi hakir mukabele eylemişimdir" diye bir bilgi vermektedir.[49] Muhtemelen daha sonradan yapılan birtakım düzenlemelerle sayfa sıralaması değişen kanun mecmuasında Barkan'ın ifade ettiği bilgiye rastlanılmamışsa da bu kanunnâmenin aslından kopya olduğu anlaşılmaktadır. Kanunnâmenin aslı ilk defa B. Pamuk tarafından tahlil edilerek yayınlandı.[50]

XVII. yüzyılın ilk yarısında hazırlanan kanunnâme, hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak tertip edildiğinden devlet teşkilatıyla ilgilidir. Kanunnâmedeki, "*tahrîren fî - evâsıt-ı şehr-i Safer li-sene semâne ve selâsîn ve elf*" ibaresinden muhtemelen 12 Kasım 1628 tarihliydi. "*Vezir-i a'zam ve sadr'ul-ekrem Hazret-i Hüsrev Paşa edâme'llahü teâlâ iclâlehû bin otuz sekiz senesinde gümrük-i harîr ve ihtisâb-ı Erzurum ve tamgâ-yı siyah ve sâ'ir rüsûmât min-ba'd bu vecihler alınsun deyü ta'yîn ve tahsîs buyurup tuğrâ-yı hümâyûn ile Erzurum çarşûsına vaz' eyledikleri kanunnâmedir*" diye başlayan kanunnâme, katip tarafından hazırlanan, nişancı tarafından tasdik edilen ve sonra Sultan IV. Murad tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.

Kanunnâmenin tahlili, kanunnâmenin hazırlanışı, "*sebeb-i tahrîr-i kitâbet-i 'anberfâm ve mûceb-i tastîr-i hitâb-ı 'abher hitâm oldur ki 'âmmeten re'âyâ ve berâyâ ve kâffeten sükkân-ı bilâd u kurâ ki ve dâî-i hazret-i hâlikı'l-berâyâ dereyâlet-i mütegallibeden hımâyet ve sıyânetleri hükkâm ve vülât zimmetlerine farz-ı 'ayn ve karz ve deyn olup felâ-cerem bu emr-i mübreme imtisâlen zâd-ı ma'âd ve sebeb-i rahmet-i rabbi'l-ibâd olmak içün mehmâ-emken hımâyetlerine şürû' îcâb idüp bu zümrede cümleden biri eyâlet-i Erzurum re'âyâsıdır*" şeklinde ifade edilmekteydi.[51]

Kanunnâmenin düzenlenme gerekçeleri arasında; "*der-eyâlet-i mütegallibeden hımâyet ve sıyânetleri*" ifadesinden Abaza Mehmed Paşa hadisesiyle ilgili olduğu üstü kapalı olarak bahsedilmektedir. "*sâbıka vilâyet-i mezbûreye vâlî olanlar celb-i mâl içün cânib-i mîrîye ait gümrük ve ihtisâb rüsûmlarına ve ber-mûceb-i defter-i hâkânî kendülere mahsûl kayd olınan âdet-i ağnâm ve ispençe ve kışlak ve resm-i yaylak ve caba ve bennâk ve gayr-i rüsûmâtı ahz u kabza a'vân ve havâşîde ba'zı nâşîlerde tefvîz idüp*" denilerek genel ifadeler kullanmaya özen gösterilmektedir. Kanunnâmenin ilerleyen kısımlarında Mehmed Paşa'yı ima eden ifadeler yer almaktadır.[52] Her ne kadar kanunnâmede doğrudan isyana de-

---

[49] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Kanunnâmeleri", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1943, s. 516.

[50] Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Bir Osmanlı Eyâletinde Yapılan Düzenlemeler: 1628 Tarihli Erzurum Kanunnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 42 (2006), s. 141-162.

[51] *BOA. TD. 752*, s. 6

[52] "... *eyadî-i tama' envâr-ı raiyyet-dıraz ve gümrük ve ihtisâb deyü ebvâb-ı zulmu erbâb-ı ticârete küşâd ve bâz idüp zümre-yi tüccâr ribh ve ticâret umidindeyken pâre ve bızaâtlarına*

ğinilmese de Hüsrev Paşa'nın Erzurum'a geliş gayesi göz önüne alındığında kanunnâmenin asıl hazırlanma nedeninin isyandan kaynaklandığı söylenebilir. Sultan II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesinden sonra isyan eden Mehmed Paşa, Erzurum'daki gelir kaynaklarını kendi denetimine aldı. Nitekim 1622 ile 1628 tarihleri arasında Erzurum'daki mukataa gelirleri ile ilgili kayıtlara rastlanılmaması, bu hususta ki kanaatin tesadüf olmadığını göstermektedir.[53]

Kanunnâmedeki "*... kanûn-ı cedîd vaz'ı dahi münâsib görülmediğine binâen mukaddema vâlî-yi vilâyet-i mezbûrda olanlarda bin yigirmi üç tarihinde vâlî bulunan Nasrullah Paşa zamân-ı hükûmetinde hazîne-i âmire rüsûmuna ve mîr-i mîrân mahsûline virdüği nizâm tevfîr-i emvâl-i beytü'l-mâla ve re'âyâ ve berâyâ hakkında tevsî'-i ahvâle bâis olup*..." şeklindeki ifadeden yeni bir kanûnnâme olmadığı kanaati hasıl oldu. 1604 yılında Erzurum beylerbeyi Nasrullah Paşa'nın belirlediği kaideler, Hüsrev Paşa nezdinde kabul gördü. Hatta "...*vilâyet bu hâl ile imâret kabul idinceye değin ekser rüsûm-ı gümrük ve bi'l-cümle emvâl-ı hâssa ve ekser mîr-i mîrâna bağlu ispençe ve âdet-i ağnâm ve sâ'ir hukuklar merhûm Nasrullah Paşa zamânında alındığı...*" denilerek Erzurum'un mamur bir hale gelinceye kadar vergilerin Nasrullah Paşa zamanındaki alınması gerektiğine işaret edilmektedir. Böylelikle hazinenin önemli gelir kaynaklarından; gümrük, ihtisâb ve kassâbiyye vergilerinin yanı sıra cizye, çift, ağnâm, ispençe, kışlak ve yaylak vergilerinin miktarları belirlenmiştir.[54]

Sonuç

Osmanlı idaresi, Erzurum'un sosyal-ekonomik ve idarî pozisyonu için kanunnâmeler hazırlatmıştı. Örfî hukukun sonucu olarak şekillenen bu kanunnâmeler, vergi mantığına ve idarî sisteme göre düzenlemekteydi. Bu anlayış doğrultusunda 1540 yılında iki ve 1591'de bir tane olmak üzere üç tane sancak kanunnâmesi hazırlandı. Erzurum'da vergiye tabi olabilecek bütün unsurları kapsamaya yönelik hükümleri taşıyan kanunnâmeler, sadece tımar sistemi ve tarımsal ekonomi ile ilgili değildi. Her üç kanunnâmenin ortak tarafı toprağın tasarruf şekli, tahsil edilecek vergi miktarı, Müslüman ve Gayr-i Müslim halkın durumu ile işlenen suçlara ait cezalar belirlenmesiydi. Farklılıkları noktasında ise 1540 yılındaki kanunnâmelerde Erzurum'da imar ve iskan işleri dikkat çekerken 1591'deki kanunnâmede böyle bir durum dahi söz konusu değildi.

---

hüsrân isâbeti alâmet-i hayretlerin nişân ve rüsûm-ı raiyyet dahi ifrât ile izdiyâd bulmağla edâsında re'âyâ bî-tâb ve *tüvân oldıklarından etrâfa gidenler olup re'âyâ perişanlığı hazine kılletine ve hubûbât ve gallât nedretine sebeb olup...*", *BOA. TD. 752*, s. 6.

53 Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum*, s. 268.

54 *BOA. TD. 752*, s. 6.

XVII. yüzyılda timar sistemi, onarılamayacak ölçüde zarar gördü ve tahrir sayımları olanaksızlaştı. Dolayısıyla tahrir uygulamasından büyük ölçüde vazgeçildiğinden sancak kanunnâmesi ehemmiyetini kaybetti. Nitekim bu yüzyıla Erzurum kanunnâmesi teşkilat kanunnâmesiydi. Padişah tarafından onaylanan kanunnâme, Erzurum eyaleti bünyesi içerisindeki hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak düzenlenmişti. 1604 yılında Erzurum beylerbeyi Nasrullah Paşa zamanındaki düzenin yeniden tesis edilerek hazineye gelir sağlanmaya çalışıldı. Gerek XVI. yüzyılın ve gerekse XVII. yüzyılın kanunnâmeleri, idarî yapının sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için tertip edilmiş olan önemli uygulamalardı.

Özet

Osmanlılar, vergi tahsili için düzenli aralıklarla tahrir uygulaması yaparlardı. Tahrir defterlerine, ekseriyetle defterin baş kısmına veya defter içinde ilgili bölümlerin baş kısmına söz konusu bölge ile ilgili kanunnâmeler konurdu. Sancak kanunnâmeleri olarak isimlendirilen bu kanunnâmeler, bir sancakta vergiye tabi olabilecek bütün unsurları kapsamaya yönelik hükümlerdi. Osmanlı idaresine girdikten sonra Erzurum'un vergiye tabi olabilecek bütün unsurları belirlemek gayesiyle 1540 yılında ilk kanunnâmesi hazırlandı. Bu ilk kanunnâmeyi müteakiben XVI. yüzyılda sancak kanunnâmeleri tertip edildi.

XVII. asırda timar sistemi, onarılamayacak ölçüde zarar gördü ve tahrir sayımlarının yapılması olanaksızlaştı. Bunalımdan çıkabilmek için timar sisteminden yavaş yavaş iltizam sistemine geçildi. Sistem değişikliği ile birlikte tahrir uygulamasından büyük ölçüde vazgeçildi. Bu değişim, Erzurum kanunnâmelerinin mahiyetini de etkiledi. Artık Erzurum kanunnâmeleri, teşkilat kanunnâmesiydi. Bu kanunnâme, hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak düzenlendi.

Netice itibariyle Erzurum'da vergi ödeyen nüfusla ilgili vergiye tabi olabilecek bütün unsurları kapsamaya yönelik hükümler taşıyan kanunnâmeler, kronolojik olarak tanıtılarak kavramsal, tarih-yazımsal ve metodolojik açılarda değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eyalet, Sancak, Teşkilat, Kanunnâme, Hukuk, Erzurum.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 2, 2006 (Güz), 99-128

İlk Hukuk Lügatlerimiz (1870-1928)*

Ali Adem Yörük**

The First Law Dictionaries of Turkey (1870-1928)

In nineteenth century, in the Ottoman Empire, burocratic centralization ve legislation had been formed. In this process a new literature and terminology based on new laws had been put formed. This study focuses a part of this literature and aims to introduce earliest examples of dictionaires which include terms of legal science in the period of Ottoman-Turk modernization. And the study concerns itself with, the time and the conditions under which these dictionaires first emerged, their various types both in form and content. In this context, I will give information about legal dictionaires and cite introductions of these books.

Key words: Law dictionary, Tanzimat, Law school, Turkish Law.

Bu çalışmada modernleşme döneminde Türkçe olarak telif edilmiş, hukuk terimlerini içermeleri bakımından "hukuk lügati" olarak isimlendirilebilecek lügat türünün bazı örnekleri tanıtılacaktır. Öncelikle bu eserlerin nasıl ortaya çıktığı, hangi ihtiyacı karşıladığı, şekil özellikleri ve içerikleri üzerinde durulacaktır. Ardından tespit edilebilen hukuk lügatleri ele alınacak, lügat yazarları hakkında kısaca bilgi verilecek, müstakil hukuk lügatlerinin "mukaddime/ifade-i merâmları" aynen iktibas edilecektir. Son bölümde ise hukuk lügatleri genel olarak değerlendirilecektir.

I

Modernleşme döneminde Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak 19.yy.'da Osmanlı Devleti'nde Batı örneğinde kanunlar meydana getirilmiştir[1]. Kanunlaş-

* Kusurların hepsi bana ait olmak üzere, bu yazının önceki aşamalarını okuma nezaketini gösteren hocalarım Prof. Dr. İsmail Kara ve Dr. Sami Erdem beylere minnetdarım. Ayrıca tenkit ve katkıları için hakemlere ve ilgisini esirgemeyen Prof. Dr. M. Âkif Aydın beye teşekkür borçluyum.

** Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi.

1 Kanunlaştırma kavramı ve sebepleri için bkz. Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", ***Tanzimat***, İstanbul 1940, I/141-45.

© İstanbul 2006

tırma faaliyeti konumuz bakımından Tanzimat döneminin en önemli gelişmesidir ve toplum hayatının bütün noktalarını etkilemiştir. İncelememizin konusu olan hukuk lügatleri de devletin merkezîleşmesi ve kanunlaştırma faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu lügatlerin ortaya çıkmasına matbuat kültür ve zihniyeti de zemin hazırlamış olmalıdır. Türkiye'de örnekleri 1870'li yıllardan sonra görülen hukuk lügatlerini ele alan sadece iki çalışma tespit edilebilmiştir:

İlk çalışma Yaşar Karayalçın ve Ahmet Mumcu tarafından hazırlanan ve hukuk lügatleri ile ilgili bibliyografya künyeleriyle sınırlı olsa da toplu olarak bilgi içeren ***Türk Hukuk Bibliyografyası***'dır[2]. Bu çalışmanın Lügat-Terminoloji bölümünün "genel olarak" başlıklı kısmında ***Mecmua-i Istılahât-ı Resmiye*** (Baron Ottokar, 1870), ***Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye*** (Hüseyin Âgâh, 1891) ve ***Istılahât-ı Mer'iye*** (Gelibolulu Mehmed Rifat, 1894) adlı eserlere yer verilmiştir. Aşağıda ele alınacak bu lügatlerin yanı sıra bizim hukuk lügati olarak değerlendiremediğimiz ***Kamus-ı Istılahât-ı İlmiye*** de aynı kısımda bulunmaktadır[3]. ***Türk Hukuk Bibliyografyası***'nın Hukuk Lügatları kısmında ise ***Kamus-ı Kavânîn*** (Toma Andonyadi, 1892), ***Mufassal Kamus-ı Hukuk*** (Bekir Behlül, 1908-1909), ***Kamus-ı Hukuk*** (Hüseyin Galib, 1887-88) ve ***Fransızca'dan Türkçe'ye Istılahât-ı Hukukiye ve Siyasiye Lügati*** (Mehmed Ekrem, 1927) adlı eserlere yer verilmiştir[4]. Aşağıda haklarında bilgi verilecek bu lügatlerle beraber bir lügat tanıtım yazısı da bu kısma dahil edilmiştir ki bu makalenin hukuk lügatleri ile doğrudan ilgili olduğunu söylemek güçtür[5].

İkinci çalışma ise aşağıda Türkçe-Türkçe hukuk lügatleri arasında ele alınacak olan ***Eser-i Cedîd fî Asr-ı Sa'îd*** (Mehmed Hamdi Efendi) adlı lügatin Latin harflerine aktarılmasıdır[6].

---

2 *(Türk Harflerinin Kabulüne Kadar Yayınlanmış Kitap ve Makaleler) 1727-1928*, Ankara 1972, s. 3-4.

3 ***Kamus-ı Istılahât-ı İlmiye***, II. Meşrutiyet döneminde Maarif Nezareti bünyesinde teşekkül eden Istılahât-ı İlmiye Encümeni tarafından neşredilen ıstılah lügatlerinin üçüncüsüdür (1333, 210 s.). Bütün ilim dallarının terimlerini içermektedir ve yalnız A harfini ihtiva eden ilk cildi basılabilmiştir. Istılahat-ı İlmiye Encümeni ve çalışmaları için bkz. Abdullah Uçman, "Istılâhât-ı İlmiye Encümeni", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)***, XIX, 207-09; İsmail Kara, ***Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi***, İstanbul 2001, s. 40-65, 94-98.

4 Karayalçın-Mumcu, ***Türk Hukuk Bibliyografyası***, s. 4.

5 Gan Franko, "Hukukî Fikirler: ***Türk Lügati***", ***Hukukî Bilgiler Mecmuası***, nr. 9/21 (Mayıs 1928), s. 579-82; ***Cumhuriyet***, 8 Mayıs 1928. Yazı Hüseyin Kazım Kadri'nin muhalled eseri ***Türk Lügati***'nin birinci cildinin yayınlanması münasebetiyle kaleme alınmıştı.

6 Nihal Nomer Karaman'ın bu çalışmasının baskı yeri ve yılı olmayan (8+67 sayfadır) bir nüshası Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Sözlük bölümü).

Konu ile ilgili çalışmalara değindikten sonra hukuk lügatlerine duyulan ihtiyaç ve muhatap kitlesi, bu lügatlerin şekil özellikleri ve içeriklerinden bahsetmek gerekmektedir. Hukuk lügatlerinin telif edilme sürecinde ilk olarak Sefaret görevlileri ve Hariciye memurlarının bu eserlere ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Aşağıda Fransızca-Türkçe lügatler arasında ele alınacak Baron Ottokar'ın ***Mecmua-i Istılahât-ı Resmiye*** adlı lügati ile Hüseyin Âgâh'ın ***Lügatçe-i Istılahat-ı Resmiye*** adlı lügati bahsedilen ihtiyaca örnek olarak gösterilebilir. İlerleyen yıllarda hukuk lügatlerinin muhatapları artmış; Hukuk talebeleri, hakim, savcı, avukat ve adliye memurları esas muhatap kitle olarak belirmiştir. Hukuk eğitimi almış adliye mensuplarından (hukukçular) sonra gelen muhatap kitlesi ise "ashâb-ı mesâlih" yani mahkemelerde taraf olan kimselerdir ki bu kesimin herkese hitap edebilecek bir dil kullanılması konusunda, lügat yazarları tarafından dikkate alındığı görülmektedir.

Hukuk lügatlerinin muhatapları tespit edildikten sonra bu lügatlerin şekil özelliklerine bakıldığında dört telif tarzı ile karşılaşılmaktadır:

1. Fransızca-Türkçe Hukuk Lügatleri, uluslararası yazışma dili Fransızca ile Osmanlı Devleti'nin resmî dili Türkçe arasında bir irtibat kurma gayretlerinin ürünü olan ve hukuk lügatlerinin daha ziyade ilk örneklerini oluşturan eserlerdir. Fransızca-Türkçe hukuk lügatlerinin ilki Baron Ottokar'ın Viyana'da 1870 senesinde bastırdığı ***Mecmua-i Istılahât-ı Resmiye*** adlı lügattir. Son örneği ise Mehmed Ekrem'in ***Fransızca'dan Türkçe'ye Istılahât-ı Hukukiye ve Siyasiye Lügati***'dir (1927).

2. Türkçe-Türkçe Hukuk Lügatleri, hukuk terimlerini bazen tafsilatlı açıklamalar ile bazen sadece lafzî karşılıklarla veren lügatlerdir. Terimlerin yabancı dillerdeki karşılıklarına yer vermemektedirler. Bu lügatlerin Hüseyin Galib, Mehmed Hamdi, Gelibolulu Mehmed Rifat ve Bekir Behlül tarafından kaleme alınan örnekleri incelememizde ele alınacaktır.

3. Aynı Zamanda Kanun Fihristi Olan Hukuk Lügatleri (Fihrist-lügatler), hukuk terimlerinin kanun mevzuatında geçtiği yeri gösteren kanun fihristidirler. Ne var ki bu eserler bazı kelimelerin kanunî/ıstılahî mânalarını veya lafzî karşılıklarını içermeleri bakımından hukuk lügati olarak da kabul edilebilirler. Toma Andonyadi (***Kamus-ı Kavânîn***), Türkzâde Mehmed Ziyaeddin (***Mükemmel Istılahât-ı Kavânîn yahud Malumat-ı Kanuniye Hulâsası***) ve Miltiyadi Karavokiros'un (***Lugat-ı Kavânîn-i Osmaniye***) fihrist-lügat türü eserlerinin sadece-fihrist (***i*** ve ***iii***) ve fihrist-lügat (***ii***) özellikleri şu örneklerden takip edilebilir:

i. Toma Andonyadi'nin ***Kamus-ı Kavânîn***'indeki "tâbiyet" maddesi şöyledir: "Tâbiyet Kanunu, sene 1282 (***Düstur***, I, 16). Esnâ-yı muhakemede tâbiyetini ketm

eden hakkında verilecek ilamât muteber olup fakat Sefaret marifetiyle icra olunacağına dair *tahrirât*, fî 26 C.ahır sene 1290 (*Düstur*, IV, 381)".

ii. Türkzâde Mehmed Ziyaeddin'in *Mükemmel Istılahât-ı Kavânîn yahud Malumat-ı Kanuniye Hulâsası* adlı eserindeki "ecr-i misil" maddesi şöyledir: "Bî-garaz ehl-i vukûfun tayin ve takdir ettikleri ücrettir (Mecelle-i celîle, m. 414)".

iii. Miltiyadi Karavokiros'un *Lugat-ı Kavânîn-i Osmaniye* adlı eserindeki "abâ" maddesi ise şöyledir: "(Ascendants) Müttehemin abâ vü ecdâdının şehâdeti mesmû değildir (Usûl-i Muhakeme-i Cezaiye, m. 273/1: *Düstur*, IV, 186). Hasmeynden birinin abâ vü ecdâdından olup mahkemede azâlık hakkını haiz olan zât reddolunur (Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye, m. 62: *Düstur*, IV, 282)".

4. Bir Kitabın Eki Olan Hukuk Lügatçeleri, hukukî bir esere, eserin anlaşılmasını kolaylaştırmak maksadıyla eklenmiş lügatçelerdir ki örneklerini arttırmak mümkündür. Burada tanıtılacak lügatçelerden Kâni Paşazâde Rifat ve Menemenlizâde Edhem'in lügatçeleri esas itibariyle tercüme ettikleri kitapların fikriyatı çerçevesinde anlamlıdır. Kirkor Zobu'nun lügati ticarî yazışma örneklerinde geçen terimleri kapsar ve hacmi bu iki lügatçeden oldukça fazladır. Hüseyin Galib'in lügatçesi ise Adliye memuriyeti ve dava vekâleti imtihanı için hazırlanmış bir kitabın ekidir ve Hüseyin Galib'in müstakil hukuk lügati ile beraber değerlendirilmelidir.

Hukuk lügatlerinin şekil özellikleri üzerinde durduktan sonra içerikleri gözden geçirildiğinde resmî tabirlere, Osmanlı Devleti'nde "mer'iyyü'l-icra" olan kanun, nizam, talimat, tahrirat ve emirlerde geçen tabirlere ve -teorik çerçevede- hukuk terimlerine yer verdikleri görülecektir. Kanunlaştırma faaliyeti sonucu ortaya çıkan kanunların bir kısmında içerik olarak Fıkıh esas alınmış, diğer bir kısmı ise Avrupa kanunlarından tercüme edilmiştir. Bu sebeple lügatlerde fıkıh terimleri ile modern hukuk terimlerini; siyaset, idare, diplomasi, ceza, ticaret, mahkeme-muhakeme, Mecelle, arazi ve vakıf hukuku, nikâh, vesâyâ-ferâiz... terimlerini bulmak mümkündür.

II

Aşağıda ele alınacak hukuk lügatleri[7] telif tarzlarına göre üç ana kısma ayrılmıştır: Fransızca-Türkçe, Türkçe-Türkçe ve Aynı Zamanda Kanun Fihristi Olan

[7] Bu dönemde telif edilmiş hukuk lügatleri bu yazıda ele alınanlardan ibaret değildir. Tespit edildiği halde görülemediği için yazıya dahil edilmeyen üç lügat örnek olarak gösterilebilir: Fehmi-i Zağravî, *Istılahât-ı Ticariye ve Tarifât-ı Kanuniye*, Bursa, Matbaa-i Emirî, 1308, 61 s.; M. Kâzım, *Almanca Istılahat-ı Resmiye ve Tabirât-ı Müstamele*, İstanbul, 1311, Matbaa-i Safa

hukuk lügatleri. Yukarıda telif tarzlarından biri olarak gösterdiğimiz "Bir kitabın eki olan lügatçeler"in üçü Fransızca-Türkçe, biri de Türkçe-Türkçe lügatler arasında ele alınmıştır. Herbir kısmın sıralaması kendi içinde kronolojiktir.

1. Fransızca-Türkçe Hukuk Lügat(çe)leri

Bu kısımda müstakil kitap olarak yazılmış beş adet hukuk lügati (1.1, 1.3, 1.5, 1.6, 1.7) ile bir kitabın eki olan üç adet hukuk lügatçesine (1.2, 1.4, 1.7) yer verilecektir.

1.1. Schlechta-Wssehrd, Ottokar, Freiher von, ***Mecmua-i Istılahât-ı Resmiye*** (Viyana, Imprimerie Impériale, 1870, 7+3+400 s.)

Sâbık Avusturya Sefareti baş-tercümanı Baron Schlechta Ottokar'ın lügati, "umûr-i politikiye ve mülkiye ile muhakemât-ı hukukiye ve cezaiye ve de'âvi-i ticarete müteallik muharrerât ve senedâtta câri ve müstamel olan Fransevî ve Türkî tabirât-ı mahsûsa-i resmiyeyi ve sâir nev-zuhûr bazı ıstılahâtı hâvi lügat-ı müntehabe"dir[8]. Eser, lügat kısmı (s. 1-394) ile ekler ve eş-anlamlı kelimelerden (Appendice: Additions et synonmyes, s. 395-400) oluşmaktadır. Fransızca kelimelere Türkçe karşılıklar vermekle yetinilmemiş; hemen her maddede farklı hukuk dalları ile ilgili çok sayıda terkibe yer verilmiştir. Böylece yazar zaten hacimli olan eserini zenginleştirerek nüansların da ifade edilebildiği bir hale getirmiştir. Meselâ "civil" kelimesiyle yapılan terkipler on sekiz tanedir. "Tribunal civil" tabirine "âdi mahkeme, mahkeme-i kanuniye, mahkeme-i âdiye, mahkeme-i nizamiye" karşılıkları verilirken; "tribunal civil musulman" tabirine karşılık olarak "mahkeme-i şer'iye" denmektedir. Bunların yanı sıra müsavat-ı hukukiye/hukukca müsavat (égalite civile), libas-ı âdi/elbise-i âdiye (habit civil) ve sıfat-ı belediye

---

ve Enver, 40 s.; Nureddin, ***Zabıtada Usûl-i Tahrir ve Istılahat***, İstanbul, Cihan Biraderler Matbaası, 1340, 78 s. Bu lügatlere hukuk terimlerine mahsus olmasa da, Andon B. Tınkır ve Kirkor Sınabyan'ın ***Fransızca'dan Türkçe'ye Istılahât Lügati*** de (İstanbul, K. Bağdadliyan Matbaası, c. I, 1891, 8+2+423 s.; c. II, 1892, 565 s.) eklenebilir (***Özege***, I, 423, nr. 5938). Bu son eser ***Türk Hukuk Lügati*** için ıstılah belirlenirken taranmıştı (***Türk Hukuk Lügatı***, Ankara 1991, üçüncü baskı, s. X).

8 Ottokar'ın diğer bir kitabı ***Hukuk-ı Milel*** adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir: Viyana, Darü't-tıba'ati'l-İmparatoriyye, 1263-64 (1847), kısm-ı evvel, 97+1 s.; kısm-ı sâni (Harb kısmı), 90 s. Bizim gördüğümüz nüshası bazı dil düzeltmeleriyle yapılan ikinci baskıdır: cüz-i evvel, İstanbul, el-Cevâib Matbaası, 1295 (1878), 10+100 s.; cüz-i sâni, İstanbul, el-Cevâib Matbaası, 1295 (1878), 101-190 s (***Özege***, II, 600, nr. 7894). Bu eserin Arapça tercümesi ise ***Hukuku'l-Ümem*** başlığını taşımaktadır: trc. Nevfel b. Nimetullah, 2. bs., Kahire, 1907, 154 s (Ekmeleddin İhsanoğlu, ***Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmed Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Değerlendirme***, İstanbul, IRCICA, 2006, s. 555).

(état civil) gibi kelimenin uzak ve yakın akrabalarına da yer verilmiştir (s. 51-52)[9]. Sultan Abdülaziz döneminde neşredilen eserin mukaddimesi şöyledir:

> "Ahd-i hikmet-vefd-i hazreti Sultan Abdülaziz Hanî'de Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile düvel-i sâire mâbeynlerinde câri olan münasebât-ı politikıyye ve hukukiye ve ticariye günden güne kesb-i terakki ve vüs'at etmekte ve bu cihetle zikr olunan politika ve hukuk ve ticaret maddelerine dair Fransızca kaleme alınmış envâ'-i evrâk ve senedât ve muharrerâtın lisan-ı mezbûrdan zebân-ı 'azbü'l-beyân-ı Osmanî'ye nakl ü tercümesi lüzumu âdeta havâyic-i rûz-merre hükmüne geçmiş olduğu halde muharrerât-ı Franseviye-i mezbûrede hasbe'l-icâb istimal olunagelen tabirât ve ıstılahât-ı mahsûsa-i resmiyenin Türkçe tabirleri el-haletü-hazihi mevcud ve mütedavil olan lügat kitaplarında ekseriya nâ-yâb ve mefkûd ve bu sebeble muharrerât-ı marretü'z-zikrin Türkçe'ye tercümesi emrinde su'ûbet çekildiği melhûz ve meşhûd olmakta olduğuna binâen şevketlü, kudretlü, mehâbetlü, padişah-ı maarif-penâh-ı müşârun ileyh hazretlerinin taht-ı sâye-i muvaffakiyet-vâye-i mülûkânelerinde ve asaf-ı asr fehâmetlü, devletlü es-Seyyid Mehmed Emin Âli Paşa hazretlerinin zîr-i idare-i muhassenât-âde-i fünûn-perverîlerinde ibtihâc-bahşâ-yı elbâb-ı ahbâb-ı terakki vü medeniyet olacak derecede revnak-efzâ-yı fezâ-yı zuhur olan bunca âsâr-ı celîle-i ıslahiye ve tensikât-ı cezîle-i tedriciyeye teyemmünen ve teberrüken bu eser-i aciz-i nâçizin dahi zamm u ilavesi ve bir de zümre-i mütercimîne bir hıdmet-i cüz'iyenin ibrâz ve irâesi ümniye-i hayr-hahânesiyle zikr olunan ibarât, ıstılahât-ı Franseviye-i resmiyenin en ziyade müstamel olanlarının ele getirilen mehazlarından bi'l-istihrâc tercümesiyle beraber zabt u izbâr ve nev-zuhur kabîlinden sâir bazı tabirât-ı müfîdenin dahi derciyle işbu lügat-i muhtasarada cem' ü tedvînine ibtidâr kılındı. Ashâb-ı insaf u mürüvvetten mültemesdir ki hasbe'l-beşer ve kılletü'l-istitâ'a vâki olan sehviyât ve hefvâttan sarf-ı ayn-ı mülâtafetle dâmen-i afv u iğfâr ile ihfâ ve istârına himmet buyurula".

İlk lügatin bir sefarethane görevlisi tarafından yazılmış olması önemlidir. Yakın tarihimizde sefarethaneler, kapitülasyonlar üzerinden, hukuk modernleşmesine gerek fikir, gerekse hissiyat bakımından belirleyici bir etki yapmışlardır. Bilindiği gibi sefarethaneler siyasî nüfuzları sayesinde adlî uyuşmazlıklarda müdahalelerde de bulunmaktaydılar. Bununla beraber bir yabancı olarak Osmanlı Devleti'ni tanımaya en yakın kişiler de yine sefarethane görevlileridir. Baron Ottokar'ın Avrupa hukuk terminolojisini bilmesi de bu tanışıklığına eklenmelidir.

Avusturyalı, Fransızca-Türkçe lügat yazarı Ottokar ıstılah lügatine duyulan ihtiyacı Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle siyasî, hukukî ve ticarî ilişkilerinin artmasıyla açıklamaktadır. Yazar devletler arasında yazışma dili olan "Fransızca kaleme alınmış resmî evraklar Türkçe'ye nasıl tercüme edilecektir?" sorusundan hareket etmektedir. Genel sözlüklerde lügatinde yer verdiği tabir ve terimlerin bulunmadığına işaret eden yazar, Fransızca resmî tabirlerin en fazla kullanılanlarını tercüme etmiş; bunlara bazı yeni (***nev-zuhur***) tabirleri de eklemiştir. Yazar eserin mütercimlere faydalı olmasını gözetmektedir ki bu dikkat, telif sebebi olarak sonraki yazarlarca da sözkonusu edilecektir.

---

[9] Modernleşme tarihimizin önemli kavramlardan biri olan "civil" için yazar şu kelimelere de bakılmasını istiyor: Acte, Action, Autorité, Code, Commissaire, Délit, Dissension, Juridiction, Liste, Loi, Mort, Poursuite, Procédure, Requéte, Responsabilité.

1.2. Kâni Paşazâde Rifat, **"Cüz-i Evvel ile Cüz-i Sâni'de Münderic Olan Istılahât-ı İlmiyyenin Cetveli"** (Pradié Fodéré, ***Hukuk-ı Umûmiye***, cüz-i sâni, trc. Rifat, İstanbul, (h)1290 (1873-74), s. 169-188)

Babıâli Tercüme Odası'nda ve sonra Paris'te hukuk tahsil etmiş olan şair Kâni Paşazâde Rifat'ın (1844-1891), hocası Fransız hukukçu Pradié Fodéré'den tercüme ettiği eser Türkçe'deki ilk modern hukuk kitaplarından biridir[10]. Tercümenin ilk cildi Paris'te; beş sene sonra birinci cildin tashih edilip genişletilmiş hali ile ikinci cilt İstanbul'da basılmıştır[11]. İki cilde de geniş ilaveler yapan mütercim ikinci cildin sonuna da bir lügatçe eklemiştir.

Fransızca bir hukuk kitabını tercüme etme girişimi mütercimi terim meselesi ile yüz yüze getirmiştir. Rifat tercüme sırasında ilmî ıstılahların çoğunun Türkçe ***mu'âdil***lerini bulamamış; "erbâb-ı irfandan bazı zevât-ı kirâm"ın yardımları ile yeniden tabir aramağa mecbur kalmış; asılları ile mukayese imkânı vermesi için (s. 3) lügatçeyi hazırlamıştır. Lügatçede dört yüz elli civarında Fransızca terime karşılıklar verilmektedir. Türkçe terimlerin yanındaki sayfa numaralarıyla asıl kitaba atıf yapılmış, ikinci ciltte geçen terimlerin sayfa numaraları parantez içine alınmıştır (s. 187).

Esere gelinirse; siyasî bilimlerin günümüzde ***şeref cihetiyle*** değil ise de ehemmiyet itibariyle ***efdal-i maarif*** olduğunu söyleyen Rifat'a göre bu bilimlerin tahsili Osmanlılar için "farz-ı ayn, belki de ayn-ı farz hükmünde"dir. Yazar bugün -dünyada- mer'î olan (Avrupaî) siyasî kuralların kanunî düzenlemelerde, Nizamiye mahkemeleri teşkilatında ve idarî ıslahatlarda tatbik edildiğini; ahden/uluslararası antlaşmalar bakımdan da siyasî yapılarını bu kurallara göre kuran "düvel-i muazzamanın heyet-i ittifakiyesi dahilinde" Osmanlı Devleti'nin de yer aldığını (s. 2) söylemektedir. Bu ifadeleriyle yazar hem Türkiye'de hukuk alanındaki gelişmelerin ortaya çıkış tarihine ışık tutmakta, hem de Türkiye'nin siyasî pozisyonu konusundaki yaygın kanaati yansıtmaktadır.

Mütercim mukaddimede (s. 4-5) insanın yaratılışı gereği tek başına yaşayamayacağını; "bu maişethane-i temeddünde ebnâ-yı nev'iyle müctemi'an ve müş-

---

[10] Yazarın hayatı ve şiirleri için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, ***Son Asır Türk Şairleri***, İstanbul 1969, III, 1474-78. Tercüme Odası'ndaki hukuk tahsili için bkz. Osman Nuri Ergin, ***Türkiye Maarif Tarihi***, İstanbul 1941, III, 901.

[11] İlk baskı: ***Hukuk-ı Umûmiye***, Paris, 1285 (1869), 115+18+96 s., taşbaskı (***Özege***, II, 602, nr. 7912). İkinci baskı: Cüz-i evvel, İstanbul, 1290 (1873-74), 141+3 s.; cüz-i sâni, 188 s. Lügatçe bu kitabın eki olduğu için kitabın mukaddimesi buraya alınmamıştır. Namık Kemal'in kitabın ikinci baskısıyla ilgili tenkitleri için bkz. Fevziye Tansel, "Namık Kemal'in Hukukî Fikirleri", ***Türk Hukuk Tarihi Dergisi***, I (1941-42), Ankara 1944, s. 51-66. Tansel kitabın orijinal adını ***Principes Généraux de Droit de Politique et de Legislation*** (Paris, 1869) olarak vermektedir (s. 51).

tereken yaşamağa muhtaç" olduğunu; insanın böylece "bazı usûle bi'z-zarure tâbi" olduğunu savunmaktadır. Yazara göre "İnsanın riayet ve icrasıyla mükellef olduğu usûlün kâffesi maksad ve illet-i gaiyece ortak"; ve fakat bağlı oldukları esas itibariyle farklı iki kısma ayrılır: Ahkâm-ı şer'iye ve ahkâm-ı akliye. Yazar yaptığı ayrımı izah etmeden ahkâm-ı şer'iyenin bizde ilm-i fıkıh olduğunu söylemekte ve ***Mecelle***'nin ilk maddesinin ilk paragrafını iktibasla yetinmektedir (s. 5)[12].

1.3. Nazaret Hilmi, ***Istılahât-ı Adliye (Termes Judiciaires)*** (Dersaadet, Karabet ve Kasbar Matbaası, (h)1304 (1887), 333 s.)

Lügatnüvis, mütercim ve dava vekili (avukat) Nazaret Hilmi'nin lügati tespit edilebilen lügatler içinde Adliye ıstılahlarını müstakil olarak içerme özelliği itibariyle ilk eserdir. Yazar Fransızların beş Kod'unda geçen terimleri tespit edip Türkçe karşılıklarını vermiş; ardından terimle ilgili terkipleri sıralamış ve bir misâl eklemiştir. "Jurisprudence" kelimesi gibi misâlsiz maddeler de vardır: "İlm-i fıkıh, fenn-i hukuk, ilm-i kavânîn" (s. 235). Türkçe karşılıklar oldukça zengindir[13]. Lügatin başında kısaltmalar ve işaretler hakkında bilgi vardır (s. 8). Terimlerde geçen Fransızca "é" harfi metin içinde gösterilmemiş; bu kelimeler için ayrıca bir dizin yapılmıştır (s. 325-333). Eser sadece kapak değişikliğiyle ikinci defa basılmıştır[14]. Kitabın muhatap kitlesi Hukuk talebeleri ve mütercimlerdir. Lügatin "mukaddime"si şöyledir:

> "Nizamât-ı adliyemizin kısm-ı a'zamı Fransa kavânîn mecmuasından iktibas edilerek hîn-i tercümede îcâz tariki ihtiyar olunduğundan ara sıra zuhur eden mesâil-i mühimmenin halli için mehaza müracaat etmek lazım geldiği erbâb-ı tahkik nezdinde müsellemdir.
>
> "Mezkûr tercümede görülen ihtisâr ve müsamahanın vaktiyle Meclis-i Tanzimat tarafından alenen beyân edilmesi şöyle dursun yalnız mukayese-i âtiye ile dahi ol bâbda bir fikir hâsıl olabilir. Şöyle ki: Zeyl ile beraber Ticaret-i Berriye ve Bahriye ve Ceza Kanunnâmeleri ve Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi ve Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye ve Hukukiye Kanunlarının mecmûu 1886 maddeye bâliğ olduğu halde Fransa Ticaret ve Ceza Kanunlarıyla Usûl-i Muhakemât-ı Hukukiye ve Cezaiye Kanunları 2800 maddeyi tecavüz etmektedir.
>
> "Bunlar meyânında Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi ilaveli olarak aynen tercüme edilmiş ise de diğerlerinden bi'l-icâb ve bilâ-icâb pekçok madde tayy edilmiş ve zaruri olarak bazı sehiv ve hata vukû bulmuş olduğundan mehazlar âdeta bizim için bir muhtasar şerh halini kesb etmiş ve ale'l-husus bu ana kadar neşr olunan kanunlarımızda Fransa Kanun-ı Medenî'siyle tarif olunabilecek ahkâm bulunduğu

---

[12] ***Mecelle***, Dersaadet, Matbaa-i Âmire, 1308, s. 20-21.

[13] "Authentique" terimi şu kelimelerle karşılanıyor (s. 54): Mevsûk, sahih, musahhah, ihticâca sâlih, muteber, makbul, ma'mûl-bih, şayan-ı itibar, aslı muhakkak ve müberhen, sıhhati malum ve müsellem, makbul ve muteber-i âmme.

[14] Nazaret Hilmi, ***Istılahât-ı Adliye (Termes Judiciaires)***, İstanbul, Karabet Matbaası, 1321 (1903), 333 s.

bir hayli misaller ile derece-i sübûta vâsıl olmuştur. Meselâ "Kod Sivil"in makale-i sâlisesi kitab-ı hâmisiyle 2095inci ve 2102inci maddeleri mütalaa olunmadıkça Kanunnâme-i Ticaret'te istimal olunan "nikâh mukavelenâmesi" ve "hakk-ı imtiyaz" ve "eşya-yı menkûleden îcâr tahsili" misillü tabirler kolay kolay anlaşılamayacağı gibi yine Kanunnâme-i mezbûrun 735inci ve 736ıncı ve 737inci ve 738inci maddeleri gözden geçirilmedikçe Usûl-i Muhakemât-ı Hukukiyemiz'in 62inci maddesinde zikr olunan karâbet ve sıhriyeti tayin etmek pek müşkil olur.

"Bu ve emsâli nevâkısı tercümeler ile ikmâl etmek kâbil olsa bile ilm-i hukuka dair olan müte'addid âsâr-ı nefîseden istifade etmek için bizde her müntesib-i hukuk Fransızca'nın tahsiline şimdilik muhtaçtır.

"Kulları işte bu ihtiyacı mehmâ-emken ifâya medâr olmak üzre Fransızların beş "Kod"larında mevcut olan ıstılahât-ı kanuniyenin cem ve elif-bâ tertibi üzre tahririne gayret ve ıstılahât-ı mezbûreyi kadîd halinde bırakmamak için tercümeleriyle beraber müte'addid tabirler ve ekserîsinde birer misal ilavesine müsâra'at eyledim.

"Bu yolda tanzim edilen eserden talebe-i hukuk ez-her-cihet fâide-mend olduktan mâada tercüme ile iştigal edenlerin dahi müstefid olacakları derkârdır. Zira "maznunun-aleyh" (prévenu) ile "müttehem" (accusé) ve "mücrim" (inculpé) ile "mahkümun-aleyh" (condamné) kabîlinden olan nice kelimâtın çok defa yek-diğerine karıştırıldığı maa't-teessüf görülmektedir.

"Maahazâ rûz-ı cülûs-ı meymenet-me'nûs-ı cihan-bânîleri bu mülk için mebde-i feyz ü saadet ve eyyâm-ı saltanat-ı seniyyeleri her sınıf tebea için bir devr-i adalet olan şevketlü, kudretlü, merhametlü padişah-ı âlem-penâh ve şehîn-şah-ı ma'delet-iktinâh efendimiz hazretlerinin bunca muvaffakiyât-ı cedîdeleri sırasında kavânîn-i cedîde-i adliyenin tanzimi ve her derece mehâkimin teşkili misillü umûr-ı hayriyenin hayyiz-i husûle gelmesini görmekle mübâhî olduğumuz şu zaman-ı sa'd-iktirânda ni'am ve eltâf-ı şahâneden binde birinin hakkını ödemek mümkin olmamağla beraber hiç olmaz ise tahdîs-i nimet vazife-i nazîfesini fiilen ifâ etmiş olmak üzre onların tahsil ve tatbikine sarf-ı mesai ve gayret mütehattim-i zimmet-i ubûdiyet olmağın bu yolda bir hıdmet-i nâçizânede bulunmak emel ve arzusuyla bâlâdaki vücûh ve maksadı esas ittihaz ederek min-gayr-i haddin işbu eserin tertibine muvaffak olmuş olduğumdan bu vesile ile her an inâyât-ı bî-gâyât-ı tebea-perverânesine müstağrak olduğumuz tacidâr-ı âlemiyân ve şehriyâr-ı Osmaniyân es-sultan ibnü's-sultan Abdülhamid Han efendimiz hazretlerinin ila-ahıri'd-devrân erîke-pirâ-yı şevket ü şan buyurulması dua-yı vâcibü'l-edâsını îsâl-i bârgâh-ı Mennân eder ve eser-i mezbûrun tertibinde hâlâ Adliye Nezaret-i celîlesine revnak-bahşâ devletlü Cevdet Paşa hazretlerinin himmet-i asâfâneleriyle vücuda gelmiş olan asâr-ı mutebereden gördüğüm fevâid-i adîdeyi sükut ile geçmek hilâf-ı şiar-ı nimet-şinâsî olduğundan Paşa-yı müşârünileyh hazretlerinin himmet-i âli-kıymetlerini ila-ahıri'l-ömr teberrükle yâd etmek umûm evlâd-ı vatan ve bilhassa kulları için farz-ı ayn olduğunu beyan ve bu suretle takdim-i teminât-ı şükran eylerim".

Nazaret Hilmi, Osmanlı Devleti kanun mevzuatının bir kısmının Fransa kanunlarından tercüme edilerek oluşturulması sebebiyle Fransa kanunlarının Osmanlı Devleti'nin tercüme kanunları için ***şerh makamı***nda olduğunu söylemektedir. Bu görüşe dayanarak lügatinde yer verdiği terimleri Fransa kanunlarından seçmiştir. Yazar kanun tercümeleri konusunda, Ticaret-i Bahriye Kanunu hariç[15],

[15] Yazar bu kanunun şerhini yayımlamıştı: Nazaret Hilmi, ***Şerhli Kanunnâme-i Ticaret-i Bahriye***, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, 240 s.

"ihtisâr ve müsamaha" yolunun tercih edildiğini tespit etmektedir. Meclis-i Tanzimat tarafından açıkça belirtilen bu tercihe göre Fransa kanunlarının yaklaşık üçte biri Türk kanun mevzuatına katılmamıştır[16]. Yazar böylece tercümelerde seçmeci ve pragmatik bir tavır geliştirildiğine dikkati çekmektedir.

Nazaret Hilmi'nin aynı sene neşredilen diğer lügat çalışması terim meselesi bağlamında tartışmalara sebep olmuş olan ***Osmanlıcadan Fransızcaya Ceb Lügâti***'dir[17]. Bu lügatin başına yazdığı mukaddimede Nazaret Hilmi dil konusundaki görüşlerini ve lügatin kullanılması konusunda kabul edilmiş on iki kaideyi sıralamaktadır (s. 5-13). Eserin başında ayrıca Kemal Paşazâde (Lastik) Said'in takrizi (s. mükerrer 9-10) ve "Istılahât maddesi" başlıklı yazısı (s. 11-16) vardır. Nazaret Hilmi'nin cep lügati ile hukuk lügatinin neşir tarihi kanun şerh ve tercümelerinden bir sene sonraya denk düşmektedir. Lügatleri, bir bakıma kanun şerh ve tercüme etme mesaisinin semeresidir. Said Bey'in "maarif-i umûmiyemiz yolunda sârif-i sa'y-ı cemîl, mütercim-i Kod Sivil" diye sitayişle bahsettiği Nazaret Hilmi, 1303 senesinde ***Şerhli Kanunnâme-i Ticaret-i Bahriye*** adlı eseri yanı sıra ***Teşrih-i Kanun-ı Ticaret*** adlı beş ciltlik Ticaret Kanunu şerhini[18]; yine aynı sene Fransa Medenî Kanunu tercümesini neşretmiştir[19].

1.4. Kirkor Zobu, ***Muhaberât ve Istılahât-ı Ticariye: Fransızca-Türkçe (Correspondance et Terminologie Commerciales)*** (İstanbul, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, (Rumî)1304 (1888), 400+76 s.)

Lügat, Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âli'si (L'École Impériale de Commerce Hamidié) Usûl-i Tercüme muallimi Kirkor Zobu'nun eseridir[20]. Zobu Usûl-i Tercüme

---

16 Meclis-i Tanzimat 26 Eylül 1854 tarihinde kuruldu. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında Meclis-i Vâlâ ile birleştirilene kadar (15 Temmuz 1861) Meclis-i Vâlâ'dan devraldığı yasama yetkisi çerçevesinde iş gördü (Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye", ***DİA***, XXVIII, 250-51).

17 ***Dictionnaire de Poche Ottoman-Français***, İstanbul 1304/1887. Münif Paşa'nın himayesinde yazılan cep lügatinin birinci derecede yazarı Nazaret Hilmi, tashihleri yapan Said Bey'in "ıslah-ı ıstılahât arzusuyla [lügatin] bir mecmua-i ıstılahât" olmasını istediğini; ve fakat kendi maksadı ve lügatin hacmi ile uyuşmayan bu isteğin kabul edilmediğini söylemektedir (Nazaret Hilmi, "Aynen varaka", ***Tercüman-ı Hakikat***, nr. 3114, 29 Safer 306/3 T.sâni 1888, s. 4). Said Bey bir süre sonra ***Hukuk-ı Düvel Kamus-ı Kebiri*** adıyla bir lügat hazırlamış ve padişaha takdim etmiştir. Said Bey yazdığı bir istidâda lügatin hâlâ basılmadığından bahsederek 600 lira tahmin olunan hasılatın hiç olmazsa yarısının Hazine-i Hâssa'dan ödenmesini istemektedir (20 Muharrem 1314/1 Temmuz 1896, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.BŞ. 46/75). Bu lügatin sonradan basıldığına dair bir kayda tesadüf edilmemiştir.

18 c. I, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 (1886), 160 s.; c. II, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 (1886), 162-320 s.; c. III, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 (1886), 322-480 s (Beyazıt Devlet Ktb. nr. 4716). Şerhin IV. ve V. cildleri için bkz. ***Özege***, IV, 1842, nr. 20871.

19 ***Kod Civil Yani Fransa Kanun-ı Medenîsi yahud Hukuk-ı Âdiye Kanunnâmesi***, İstanbul, Dikran Karabetyan Matbaası, 1303 (1886), 640 s (Beyazıt Devlet Ktb. 4727).

muallimliğine tayin edilmesi (1302/1886, Mart'ın ilk günleri) üzerine bu eseri ders kitabı olarak yazmış[21]; ticarî yazışma örneklerine[22] (400 s.) ek olarak lügatçeyi (76 s.) hazırlamıştır.

Lügatte Fransızca kelime ve terkiplere karşılıklar verilmektedir. Yazar döneminde ***mütedavil lügat kitapları***nda bulunamayacak terimlere de yer verdiğini belirtmektedir. Lügatteki kelimeler ilk bölümdeki yazışma örneklerinden seçilmiştir ve lügat yazışma örneklerini tamamlayıcı niteliktedir. Yazar öğrencilerini Türkçe ve Fransızca'nın "üslub-ı ifade-i ticariyesiyle telif ve tenîs etmek" istediğini; ayrıca tercümelerde Türkçe ifade tarzından (***şîve-i ifade***) taviz vermeden doğru ve aslına uygun bir tercüme metodu takip ettiğini söylemektedir.

1.5. Hüseyin Âgâh, ***Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye*** (İstanbul, Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekâsı, (h)1308 (1891), 73 s.)

Lügatin yazarı Hüseyin Âgâh Bey, Yanya Maarif müdürü Reşad Bey'in oğludur. 1285 senesi Ramazan'ında (Aralık 1868-Ocak 1869) İstanbul'da doğdu. Rüstem Paşa İbtidâî Mektebi'nde mukaddime-i ulûmu okudu. Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde ve Lisan Mektebi'nde müretteb dersleri tahsil ederek iki mektepten de şehadetname aldı. 17 yaşında mülâzemetle Babıâli Tercüme Odası'nda devlet hizmetine girdi (6 Ağustos 1885). Hüseyin Âgâh Bey bildiğimiz eserlerini Babıâli Tercüme Odası hulefâsından iken yazdı[23]. Burada bahsedilen eserleri dışında Martins'i örnek alarak hazırladığı *Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vezâifi* adlı bir eseri daha vardır[24].

---

[20] Kirkor Zobu, ***Muhaberât ve Istılahât-ı Ticariye: Fransızca-Türkçe (Correspondance et Terminologie Commerciales)***, İstanbul, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, (Rumî)1304 (1888), 400+76 s. Lügatçe bu kitabın bir kısmı olduğu için kitabın mukaddimesi buraya alınmamıştır.

[21] Yazar eserini Hamidiye Ticaret Mektebi müdürü Grati Efendi'te tetkik etmesi için gönderip Ticaret Mektebi'nde ders kitabı olarak kabul edilmesini istemiş ve olumlu cevap almıştır (s. 10, 11).

[22] İlk bölüm şu başlıkları taşımaktadır: Muharrerât-ı umûmiye, tavsiyenâmeler, havalenâme, karşılıksız olarak kredito talebine dair, istihsâl ve i'tâ-ı malumata dair yazılan, komisyon emtiası irsâlâtına dair, siparişât ile bunların icra edildiğini mübeyyin, poliçe ile tediyâta dair, irsâlât iş'ârına dair muharrerât, hesabât-ı câriye, ashâb-ı deyn ile ve ashâb-ı matlûb ile muhabere, iflasât, sigortaya dair muharrerât, hususât-ı sefâin, poliçe için teminat, acenta ve bunların tayini, poliçenin (bu başlık metinde, "peyâçe"dir) ahvâli hakkında malumat, senedât-ı ticariye şekil ve suretleri.

[23] BOA, HR.SAİD. 21/17, lef 3, 4, 5, 9, 11. Dosyasındaki bilgiler 4 Mayıs 1907 tarihine kadar gelmektedir. Kendisine Rusya imparatoru, Karadağ prensi, İran hükümeti, Yunan ve İtalya devletleri tarafından nişan verilmişti. Sicil bilgilerine göre tayin edildiği son memuriyet 3.300 kuruş maaşlı Tercüme Odası Mühimme Müdiriyeti muavin-i sâniliğidir (16 Şubat 1902).

[24] Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1312 (1894), 208 s.

Lügat "muharerât-ı resmiye ile siyasiyede mütedavil [ve] müstamel ıstılahât ve tabirât ve terkibâtı" içermektedir (kapak). Fransızca terim, tabir ve terkiplerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Eser neşredilmeden önce Mekteb-i Sultanî ve Lisan Mektebi tercüme hocası Behçet Beyefendi tarafından gözden geçirilmiştir. Yazarın sunuşu ("Ashâb-ı mütalaaya", s. 3-5) şöyledir:

> "Ba'de-ez-eda-yı mâ-vecebe-aleynâ
>
> "Hulefâsı 'idâdından bulunmakla mübâhî olduğum Babıâli Tercüme Odası'nda el-yevm muharrerât-ı resmiye ve siyasiyece tahrir ve istimal olunmakta olan ıstılahât ve tabirât-ı müterceme-i resmiyeden birçoğu elde bulunan Fransızca lügat kitaplarında heman yok hükmünde olup, olanları dahi istimal-i resmîsine pek de mutabık olmadığından ve gerçi mukaddemâ Dersaadet Avusturya sefâreti baş-tercümanlığında bulunmuş olan Baron Eşlihta [Schlechta] tarafından bu maksad üzerine yirmi sene evvel Mecmua-i Istılahât-ı Resmiye namıyla bir lügat kitabı tertib ve tab' olunmuş ise de nüsah-ı matbûası kalmadıktan başka mürûr-ı zaman ile müntericâtından birçoğu az çok tebeddüle uğramış ve yeniden daha birçok tabirât ve ıstılahât meydana gelmiş olduğundan evrâk-ı resmiye tercümesiyle yeni tevaggule başlayan veya ıstılahât-ı resmiyeyi bilmek isteyen meslekdaşlarımla sâir mütercimîni -müşkil ve ekseriya gayrı müsmir olan- tetebbûâttan kısmen olsun kurtarabilmek ve sâye-i inâyet-vâye-i hazreti Abdülhamid Hanî'de mazhar olduğumuz nimet-i tahsilin uhde-i ubudiyetime tahmîl eylediği vazife-i şükr-güzârîyi şu suretle olsun edâ edebilmek ümniyesiyle işbu "lügatçe"yi cem u telfîk ederek tab' u neşrine cüret eyledim. Ve bunda kemterlerine ait bir şeref var ise o da mütercim-i evvel muavini ve Mekteb-i Sultanî ile Lisan Mektebi tercüme muallimi üstad-ı fezâilme'ab saadetlü Behçet Beyefendi hazretlerinin lutfen kitabımı nazar-ı tedkik ve tashihten geçirip kıymetlendirmek suretiyle bî-dirîğ buyurdukları iltifat-ı inâyetkârâneden ibaret olmağla kendilerine ifasına borçlu olduğum teşekkürü burada dahi tekrar etmeği münasib gördüm".

Lügatin telif sebebi Babıâli Tercüme Odası siyasî ve resmî yazışmalarında kullanılan tabirlerin sözlüklerde bulunmamasıdır. Yazara göre sözlüklerde bulunabilen tabirlerin ise terim anlamları ile lügavî anlamları uyuşmamaktadır. Bu konudaki boşluğu dolduran Baron Schlechta'nın yirmi sene önce (1870) neşredilen lügatinin matbû nüshaları kalmamış, bazı terimlerin içerikleri değişmiş ve bu arada yeni terimler doğmuştur. Yazar resmî evrak tercüme etmeğe başlayanları ve resmî terimleri bilmek isteyenleri dikkate alarak bu eseri hazırlamıştır.

Hüseyin Âgâh'ın konu ile ilgili diğer bir çalışması *Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye* ile aynı sene neşredilen *Diplomasi Usûl-i Kitâbeti*[25] adlı kitabıdır. Yazar bu kitabında "milletlerin yekdiğerleriyle olan münasebâtını idare eden kavânînin heyet-i mecmuası"nın (hukuk-ı beyne'l-milel/uluslararası hukuk) tâbi olduğu kanunlar, muahedeler, mukaveleler ve şartlardan bahsetmiştir (s. 5). Önce diplomasi kitabet usûlünün genel şart ve vasıflarını sıralamış (sıhhat-ı tahrir, mutabakat-ı elfâz,

[25] İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1308 (1891), 39 s. Bu kitabı tertip etmesinin mükafatı olarak Hüseyin Âgâh Bey'e rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi tevcih edildi, 20 Temmuz 1892 (BOA, HR.SAİD. 21/17, lef 8).

vuzûh, sarahat, îcâz, üslub-ı sade, muktezâ-yı hale mutabakat, intihab-ı edille ve berâhin, selamet-i fikr, s. 7-9); ardından diplomatın bahsedeceği konuyu tartması, tertibi, yazım tarzı ve kullanacağı lisanı anlatmış (s. 9-12); ünvanlar, lakaplar, siyasî yazışma çeşitleri, muahede ve mukaveleleri Fransızcalarını da zikrederek açıklamış (12-36); son olarak kongre, konferans ve sefaretler hakkında bilgiler vermiştir (s. 36-39).

Hüseyin Âgâh'ın resmî tabirler üzerine, tercüme ile uğraşan *mübtedi*lere kolaylık olması maksadıyla hazırladığı *Mecmua-i Tabirat-ı Resmiye (Manuel des Termes Officiels)*[26] adlı bir eseri daha vardır. Bu kitabı, *Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye* ve *Diplomasi Usûl-i Kitâbeti* adlı eserlerini tamamlamak üzere yazmıştır (30 T.evvel 1307/11 Kasım 1891). Kitapta Mabeyn-i Hümâyûn, Hazine-i Hâssa, Meclis-i Vükelâ, Sadaret memurları ve kalemleri, Şurâ-yı Devlet, Bâb-ı Seraskerî, askerî rütbeler, esliha-i nâriye, esliha-i âdiye, Bahriye Nezareti, Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Rüsûmât Emaneti, Vergi Emaneti, Şehremaneti, Zabtiye Nezareti tabirleri yer alır; bunların Fransızca karşılıkları verilir.

1.6. Hüseyin Âgâh - Ali Nihad, *Zeyl-i Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye* (ikinci defter, İstanbul, Âlem Matbaası, 1310, 45 s.)

Lügat adından da anlaşılacağı gibi *Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye*'nin devamı niteliğindedir. Hüseyin Âgâh bu ikinci defteri Tercüme Odası'ndaki çalışma arkadaşlarından Ali Nihad'la beraber hazırlamıştır. Yazar lügatçeyi "ashâb-ı mütalaaya" şöyle takdim ediyor:

> "Ba'de-edâ-yı mâ-vecebe aleynâ
>
> "Bundan evvel neşr eylediğim Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye ile Diplomasi Usûl-i Kitâbeti namındaki iki eser-i nâçiz gerçi hadd-i zâtında değersiz ise de hâmi-i yegâne-i maarif olan velî-nimet-i bî-minnetimiz padişahımız terakkiyât-perver Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni efendimiz hazretlerinin nazar-ı inâyet-eser-i şehinşahîlerine nâiliyet şeref-i âlem-bahasına mazhar olduğu cihetle "Her ayb ki Sultan be-pesend hüner est" medlûlünce nazarımda kıymetlenmiş ve bu çâker-i şâkirü'l-enâm-ı cenâbı mülûkâneleri hakkında lutfen ve tenezzülen ibzâl buyurdukları taltifât-ı seniyeleri acz u iktidarsızlığıma bakmayarak mücerred efkâr ve amâl-i hayriyet-disâr-ı cenabı padişahîlerine tevfîk-i hareket edebilmek ümniyesiyle muahharan cem eylediğim ıstılahâtı hâvi olarak Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye'nin zeyli olmak üzre şu eserin neşrine beni sevk etmiş olduğundan ve Tercüme Odası hulefâ-yı kirâmından ve rüfekâ-yı acizânemden saadetlü Ali Nihad Beyefendi dahi zaten bu yolda bir takım ıstılahât cem etmekte bulunduğundan mir-i mumaileyh ile birleşerek bu ikinci defteri tertib ve neşr eyledik.

---

[26] Nşr. Asır Kütübhanesi sahibi Kirkor, İstanbul, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1309, 32 s.

> "Latince ve İngilizceden mehûz olarak mensub oldukları lisanlardaki şekl ü suretleri tağyir edilmeksizin lisan-ı Fransevî'ye kabul olunup Fransızca muharrerât-ı siyasiye ve resmiyede kesretle istimal olunan başlıca ıstılahât ve terkibâtın Fransızca ve Türkçe mukabilleriyle suret-i istimalleri dahi bu zeylde gösterilmiştir".

Çalışmanın meziyeti resmî ve siyasî yazışmalarda sıklıkla kullanılan, Fransızca'ya da aynen alınmış, İngilizce ve Latince kelimeleri de içermesidir. Kelimelerin Fransızcaları ve Türkçeleri verilmiş ve kullanım yerleri gösterilmiştir.

1.7. Menemenlizâde Edhem, **"Bazı Fransızca kelimelerin mukabilleri"**, kitabın sonunda 5 sayfa [Léon Duguit, ***Hukuk-ı Esâsiye: Kaide-i Hukukiye-Devlet Meselesi***, c. I, trc. Menemenlizâde Edhem, İstanbul, Matbaa-i Âmire, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyâtından, aded: 46, 1339 (1923), 428+10+1 s.]

Mülkiye Mektebi profesörlerinden, hukuk doktoru (Toulouse Darülfünunu) Menemenlizâde Edhem'in (Menemencioğlu, 1878-1963)[27] Fransız hukukçu, Bordo Hukuk Fakültesi profesörlerinden Léon Duguit'nin anayasa hukuku kitabına eklediği lügatçedir. Edhem Menemencioğlu bir dönem Türk üniversite çevrelerinin gözde isimlerinden biri olan Léon Duguit'den bu kitap dışında iki cilt eser tercüme etmiş, bir de fikirleri üzerine monografi yazmıştır[28]. Lügat, Duguit'nin fikirleri ve eseri dikkate alınarak hazırlanmıştır.

İki yüz yirmi yedi maddeden oluşan lügatçe felsefe terimlerini de içermesi bakımından önemlidir. Yazarın fikirleriyle irtibatlı olarak bazı kavramlarda daha titiz davranıldığı görülmektedir. Meselâ mütercim, "sujet" kelimesine "tâbi, sebeb, illet, vesile, mevzubahis olan madde, ef'âli dolayısıyla nazar-ı itibara alınan şahıs, vasıtasıyla bir şey yapılabilir olan şahıs" karşılıklarını verirken, "sujet de droit" için "müsnedünileyh-i hukuk" karşılığını teklif eder. "Mütercimin ifade-i merâm"ında (s. 5) kitabı tercüme ettiği sırada Türkçe'de bulunmayan terimlerle ilgili olarak güçlük yaşadığını söyleyen Menemenlizâde, hukuk eserlerinde "fail", "sâhib", "men-lehü'l-hak" kelimelerinin "sujet"yi ifade etmek için kullanıldığını; fakat "müsnedün-ileyh" kelimesi ***hukuk mefhumuna daha mülâyim geldiği*** için bu kelimeyi tercih ettiğini belirtir. Zira mütercim de yazar gibi hukukun tanımının değiştiğini savunmaktadır. Bu tanıma göre hukuk -artık- birinin sahip diğerinin

---

[27] Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Çankaya, ***Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler***, Ankara 1968-69, II/1124-25.

[28] ***Hukuk-i Esasiye***, c. II, İstanbul, Matbaa-i Âmire, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı'ndan aded: 46, 1340 (1924), 493 s.; ***Hakimiyet ve Hürriyet***, İstanbul, İkdam Matbaası, 1340 (1924), 180+1 s.; Etem Menemencioğlu, ***Léon Duguit'nin Cemiyet Hukuk ve Devlet Nazariyeleri***, İstanbul, Maarif Matbaası, Siyasal Bilgiler Okulu yayınlarından, 1939, 224 s.

tâbi olduğu bir *iktidar-ı irâdet* değil, cemiyetteki insanların istisnasız hepsini kapsayan bir *düstur-ı hatt-ı harekettir*.

1.8. Mehmed Ekrem, *Fransızca'dan Türkçe'ye Istılahât-ı Hukukiye ve Siyasiye Lügati* (İstanbul, Ritsu Matbaası, 1927, 148+3 s.)

Hukuk doktoru ve İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel Şirketleri Umûr-ı Hukukiye müdür muavini (kapak) Mehmed Ekrem'in (1890-?) lügatidir[29]. Lügatin yazarı olarak tespit ettiğimiz Mehmed Ekrem Delangil Harbiye Nezareti Piyâde Dairesi mümeyyizlerinden Salih Bey ile Emine Ferdâne Hanım'ın oğlu olarak 1890 senesinde İstanbul'da doğdu[30]. Lise eğitimini Frerler Fransız Mektebi'nde tamamladı. II. Meşrutiyet döneminde Mekteb-i Mülkiye'de tahsil görerek mezun oldu (Ağustos 1911). İfade-i Merâm'da belirttiği gibi (s. 3) Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliğinde çalışırken Hukuk Fakültesi doktora imtihanlarına hazırlandı ve fark derslerini vererek Hukuk Fakültesi'nden doktorasını aldı[31].

Lügat eski bir çalışmanın yeni kanunların neşri üzerine gözden geçirilmesiyle meydana getirilmiştir. Lügatte Fransızca terimlere Türkçe karşılıklar verilmektedir (s. 5-148). Sonunda üç sayfalık hata-savap cetveli olan eserin "ifade-i merâm"ı ise şöyledir (s. 3):

> "Mekteb-i Mülkiye'den tarih-i neşetim olan 1327 (1911) senesinden itibaren gerek İstanbul Darülfununu Hukuk Fakültesi'nin doktor imtihanlarını geçmek gerekse evvelce ifâ-yı memuriyet ettiğim mülgâ Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği maiyetinde muvaffakiyetle ifâ-yı vazife edebilmek üzre vukû bulan tetebbûât-ı nâçizânem esnasında Fransız asâr-ı hukukiyesinde müsadif olduğum ıstılahâtın Türkçe'leri ile Türk mevzuat-ı kanuniyesinde görülen tabirâtın Fransızca'larını taharri ve tespit etmiş ve bunları zaman-ı münasipte neşr etmeği kararlaştırmıştım. Zafer-i Millî'yi müteakip mühim ıslahat-ı adliye-i kanuniye husûl-yâb olduğu ve hukuk-şinâslar için bilhassa son zamanlarda büsbütün yeni ve vâsi bir saha-i tetebbû açılmış bulunduğu cihetle genç mütetebbi'lerle mütercimlere acizâne müfîd olmak gayesiyle evvelce hazırladığım eseri ikmâl ve neşre kıyâm ettim. Hasbe'l-beşer vukû bulan hatalarımın afvına değil, ihtarına teşekkür ederim".

---

29 Kitabın reklamı için bkz. *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, nr. 32, Eylül-T.evvel 1927, İstanbul, Yeni Matbaa, s. 934; adedi 200 kuruştur.

30 Yazarın hayatı için bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, IV, 1375. Mekteb-i Mülkiye'den (r.)1327 (1911) senesinde mezun olan 178 kişi arasında Hukuk Mektebi'ni de bitiren diğer Mehmed Ekrem, Mehmed Yusuf Ekrem Yalçınkaya'dır. Yalçınkaya kitabın neşredildiği tarihte Gevaş kaymakamı ve Van vali vekilidir. Kaldı ki -aynı zamanda yazar olan- Yalçınkaya'nın Hariciye Vekâleti'nde hizmeti yoktur (Çankaya, *a.g.e.*, IV, 1368-1370).

31 Şu kitap da Mehmet Ekrem Delangil'e ait olmalıdır: Mehmed Ekrem bin Salih, *Nazariyât-ı Hukukiye Muvâcehesinde Türkiye İnkılâb-ı Ahîri ve Türkiya Büyük Millet Meclisi Hükümeti*, İstanbul, Cihan Biraderler Matbaası, 1338/1341 (1922), 23 s (*Özege*, III, 1308, nr. 15244).

Yazar Türk kanun mevzuâtındaki tabirlerin Fransızca'ları ile Fransızca hukuk kitaplarındaki terimlerin Türkçelerini tespit etmeğe çalışarak eseri meydana getirmiştir. Hazırlık çalışmaları II. Meşrutiyet döneminde yapılan eser terimlere verilen karşılıkların zenginliği açısından dikkati çekmektedir. Örnek olarak "autorité" terimine verilen karşılıklar zikredilebilir: "Ulü'l-emr; velâyet, sulta; hükümet; hakimiyet; nefâz; makam-ı resmî, makam, merci, daire; (n.f.pul.) memurîn; makamât-ı resmiye, makamât" (s. 18). Burada belki bütün lügatlerin siyasî bir bağlamı olduğu hatırlansa da eser mevcut birikimi yansıtmak bakımından teknik bir çalışmadır. Hukuk lügatleri içinde nisbeten daha fazla kullanılmıştır[32].

2. Türkçe-Türkçe Hukuk Lügat(çe)leri

Bu kısımda üç adet müstakil Türkçe-Türkçe hukuk lügati (2.1., 2.3., 2.4.), bir kitabın eki olan lügatçe (2.2.) ve bir mecmuada çıkmış hukuk lügatine (2.5.) yer verilecektir.

2.1. Hüseyin Galib, ***Kamus-ı Hukuk*** ve ***Yeni Kamus-ı Hukuk*** (İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, (h)1305, 269 s.; İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1927; İkdam Matbaası, 1928, 288 s.)

Hüseyin Galib Efendi (h) 1281 (5 Haziran 1864-25 Mayıs 1865) senesinde İstanbul'da doğdu. Babası Hacı Muharrem Efendi'dir. Medreseye başlamadan giriş bilgilerini Fatih Mekteb-i Rüşdiyesi'nde okudu. Ardından Fatih Camii'nde *Tasavvurat*a kadar Arapça medrese dersleri tahsil etti. Mekteb-i Hukuk'a devam edip iyi derecede mezuniyet rüusu aldı (12 Mayıs 1887). Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi kaleminde devlet hizmetine giren (27 Temmuz 1883) Hüseyin Galib Efendi Slavca konuşabiliyordu[33]. Hüseyin Galib'in aşağıda ele alınacak olan *Kamus-ı Hukuk*'unun iki baskısı ile *Mukaddime-i İlm-i Hukuk* adlı eserinin lügatçesi (bkz. 2.2.) bütünlük oluşturmaktadır.

2.1.1. ***Kamus-ı Hukuk*** **(1887-88)**: Hüseyin Galib'in ilk lügat çalışması olan *Kamus-ı Hukuk* "bi'l-cümle kavânîn ve nizamât-ı Devlet-i Aliyye'de müstamel ıstılahâtın tarifiyle birçok mesâil-i kanuniye ve hukukiyeyi hâvidir" (kapak). İnsanın sosyal bir varlık olduğunu ifade ederek başlayan mukaddime şöyledir (s. 2-5):

---

[32] Mehmed Ekrem'in lügati bu yazıda ele alınan lügatler içinde Türk Hukuk Kurumu bünyesinde hazırlanan *Türk Hukuk Lügati*'nde istifade edilen tek eserdir. Ayrıca başka alanlarda da kullanıldığı görülmektedir. Meselâ Mustafa Namık Çankı'nın *Büyük Felsefe Lügati*'nin (3 cilt, İstanbul 1954-58) kaynakları arasında *Kanunu Medenî* ve *Mecelle* yanında bu lügat de vardır.

[33] Hayatı hakkında verilen bilgiler Adliye Nezareti *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ne dayanmaktadır (c. 01, s. 908). Adliye Nezareti *Sicill-i Ahvâl Defterleri*nden istifade etmemize imkan sağlayan Prof. Dr. Ali Birinci beye minnetdarım.

"Nev'-i benî-âdem medeniyü't-tab' olduğundan müctemi'an yaşarlar. Yani insanlar tabiaten ve fıtraten ictimâ' halinde yaşamak üzre yaratılmışlardır. Halbuki her şahıs kendisine mülâyim olan şeyi taleb ve müzâhim olan şeye gadab eder olduğundan -beynlerinde adl ü nizamı muhafaza için mevzû'- kavânîn ve nizamâtın hilâfında hareket edenleri taht-ı mücazata almak lazım gelir.

"Şu kadar var ki bir heyet-i ictimâ'iyenin muntazaman devamı ve beyne'l-efrâd emniyet-i lâzıme ve asayiş-i umûmînin muhafazası yalnız havâdis ve vukûâtın kavânîn ve nizamât-ı mevzû'aya tatbikiyle mümkin olamaz. Zira mücrimleri mücazat, hastaları müdâvât gibidir. Sıhhat-ı umûmînin vikâyesi herkesin kavâid-i hıfzıssıhhâya riayet etmesiyle olabileceği gibi intizam ve asayiş-i umûmînin muhafazası dahi her ferdin ahkâm-ı kanuniyeye tevfîk-i hareket etmesiyle olabilir. Buna binâendir ki erbâb-ı vukûf hapishaneleri tevsî'den mektepleri tezyîd etmeği daha ziyade muvâfık-ı akl u hareket görmüşlerdir.

"Demek olur ki kanun her ferd için bir mikyâs ve her şahs için bir mercî' olmalıdır ki muamelat-ı kanun u şer'a tevfîk edilmiş, ve binâen aleyh intizam ve asayiş muhafaza olunmuş olsun. Bu da sâye-i maarif-vâye-i hazreti padişahîde imkân dahilinde bulunmaktadır. Zira sâye-i hilâfet-penâhîde herkes ala-kadri'l-istitâ'a okuyup yazmağa ve binâen aleyh harekâtını kanun dairesinde bulundurmağa kesb-i iktidar etmiştir.

"Mamâfîh çok kimseler kanunun ibaresini anlamakta duçâr-ı varta-i müşkilât olduğu kemâl-i teessüfle görülüyor. Buna sebeb ise -zann-ı acizâneme göre- ibarât-ı kanuniyede müstamel ıstılahât-ı hususiyenin bilinememesidir.

"Gerçi ıstılahât-ı mezkûreden bazıları yine mevâdd-ı kanuniye ile tarif ve tavzîh edilmiş ise de o izahâta dest-res olmak birçok tetebbu'a tevakkuf eder.

"İşte bu mülahazâta ve bir de tarif edilecek ıstılahâttan başka herkes için bilinmesi elzem olan birçok mesâil-i kanuniye ve hukukiye dahi derc edileceğinden erbâb-ı müracaata bu suretle de bir hizmet etmek arzusuna mebnî şu eserin tahririne bimennihi'l-Kerîm mübâşeret eyledim.

"Cenâbı Hakk şevketlü, merhametlü, padişahımız Gazi Abdülhamid Han-ı Sâni efendimiz hazretlerini ilâ-ahiri'd-devrân erîke-pirâ-yı şevket ü şan buyursun. Âmin".

2.1.2. ***Yeni Kamus-ı Hukuk*** **(1927, 1928)**: Hüseyin Galib'in "İstanbul Şehremaneti Umûr-ı Hukukiye müdir-i esbakı" ünvanıyla (1927) neşrettiği lügat ***Kamus-ı Hukuk***'un yeniden ele alınması ile meydana gelmiştir[34]. Kitabın bu baskısı "yeni kanunlardaki ıstılahlar ile eski kanunlardan ve eski esaslardan el-yevm mer'î olanlardaki ıstılahâtın tarifini ve bazı malumat-ı hukukiye ve kanuniyeyi" içerir. 1927 senesinde yazdığı "mukaddime" şöyledir:

"Hukuk-ı düvel kavâid-i külliye ve esasiyesince her müstakil devlet kavânin-i medeniye ve cezaiyesini icâb-ı hale göre tanzim eder. Bu kanunlar hudud-ı mülkiyesi dahilinde bulunan her şahıs ve emvâl ve emlâk ile kâffe-i 'ukûd ve muamelât hakkında câri olur. Bunun için her memlekette yaşayan her şahsın o memlekette câri kanunlar hakkında az çok ve kendi meslek ve sınıfına ta'alluku bulunan kanunlar hakkında ise daha fazla malumat edinmesi lâ-büddür. Binâen aleyh Türkiye Devlet-i Cumhuriyemizin hudud-ı mülkiyesi dahilinde yaşayan her şahsın da Türkiye

[34] Kitabın gördüğümüz nüshası "altı formadan mürekkeb birinci cüz"dür (96 s, Beyazıt Devlet Ktb. 199882).

> kanunları hakkında böylece bilgisi olması iktizâ eder. Bu malumatı hukuk mekteblerinde öğrenmeye veyahut her muamelede avukata müracaata her şahsın vakti veya nakdi müsait olamıyacağından yapacağı işler, alacağı haklar, ödeyeceği borçlar için yani kendi menâfi'ini bizzat muhafaza edebilmesi için ona ait kanunlara müracaata mecbur olur. Lâkin her ilim ve fennin kendine mahsus ıstılahâtı olduğu gibi ilm-i hukukun da ıstılahları olduğundan bir kanunun ibaresini anlayabilmek için o kanundaki ıstılahların mânalarını bilmek lazımdır".

Görüldüğü gibi kanun bilgisinin "herkes" tarafından öğrenilmesi gerektiği fikri aradan geçen kırk yılda değişmemiştir. Bu bilgiyi edinmenin ancak hukuk terimlerini bilmekle mümkün olacağı söylenmektedir ki kitabın amacı da bu bilgiyi kazandırmaktır.

2.2. Hüseyin Galib, "Mebâdi-i İlm-i Hukuk'un Lügatçesi" (*Mebâdi-i İlm-i Hukuk*, İstanbul, İkdam Matbaası, 1312 (1894-1895), s. 273-296.)

Hüseyin Galib'in Tekfurdağı Ceza reisliğinden istifa ettiği sırada ikinci baskısını yaptırdığı ***Mebâdi-i İlm-i Hukuk***'un lügatçesi yazarın diğer bir lügat çalışmasıdır[35]. Hüseyin Galib'in kitabın başına koyduğu "Zeyl olunan lügatçe hakkında muhtıra"da (5-7) bildirildiğine göre yazar sade bir Türkçe'yi tercih etmesine rağmen hukuk tahsili için lazım olan bazı Arapça ve Farsça lügatleri metin içinde kullanması sebebiyle kitaba lügatçe eklemiştir. Lügatçede özellik arzeden bazı kelimelere (müsemmen gibi), iltibasa mâni olmak (semen, sümûn gibi) ve galat okuyuşların (tireke'yi tereke, ihyâ'yı ahya okumak gibi) düzeltilmesini sağlamak maksadıyla hareke konulmuştur.

Hüseyin Galib'in bu eseri, "Adliye memuriyeti veya dava vekâleti için imtihan olmak arzusunda bulunan zevâta ve muamelat ve harekâtını kanun dairesinde bulundurmak için malumat-ı kanuniye iktisâb etmek isteyenlere ahkâm-ı kanuniyeyi kolayca öğretebilmek için" kaleme alınmıştır (s. 2). Kitabın metin kısmında soru-cevap metodu telif tarzı olarak belirlenmiş; yazar hukuka giriş bilgilerini rüşdiye ve idadiye mekteplerinde tedris edilebilecek şekilde yazmıştır. Eser "hukuka müteallik mesâilin kolayca tahsili için mevâdd-ı kanuniye ve nizamiyeden herkesce bilinmesi elzem malumatı" içermektedir (kapak). Yazarın yeni kanun ve kurumlar ile ilgili durum tespiti şöyledir (mukaddime, s. 8):

> "Kemâl-i iftihâr ve memnuniyetle görülüyor ki herkes ilm-i celîl-i hukukun[36] kadrini teslim ve her ferd için lüzum-ı vukûfunu tasdik etmeğe başlamıştır[37].

---

[35] Kapakta yazar "Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'den mezun, Tekfurdağı Ceza riyâsetinden müstafi, dava vekili" olarak geçmektedir. Kitabın ilk baskısında da lügatçe vardır (İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307 (1889-1890), s. 169-188). Burada verilen sayfa numaraları ikinci baskıya aittir.

[36] Bu kalıbın tercih edilmesinin sebebi "ilm-i celîl-i fıkıh" tabirinin itibar dairesiyle alakalı olmalıdır.

> "Bir kimse bulunduğu memleketin kanunlarını bilmezse o memlekette yaşayamaz, fikri evâilde ne kadar vahşi görülmekte idiyse şimdi de bir kimsenin kanuna asla intisâbı olmadığı halde hüsn-i suretle yaşayabilmesi imkânı o kadar ba'îd görülmeğe başlanmıştır.
>
> "Vâkıa bu husus bazılarınca vehleten pek garib görünür. Lâkin güzelce mütalaa edilirse mezkûr fikri kabul etmemek kâbil olamaz".

Bu tespitler halkın hukuk bilinci açısından da önemli olsa gerektir. Bu ifadelerden sonra hukuk terim ve müesseselerini bilmemenin hak ziyâına sebep olduğunu örnekleriyle anlatılmaktadır.

2.3. Mehmed Hamdi, *Eser-i Cedîd fî Asr-ı Sa'îd* (İstanbul, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1312 (1894), 135+1 s.)

Lügatin yazarı Mehmed Hamdi Bey (h) 1268'de (26 Ekim 1851-13 Ekim 1852) Hasan Tahsin Bey'in oğlu olarak Amasya'da doğdu[38]. Amasya sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde tahsil gördü. 18 yaşında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye İcra Cemiyeti Evrak Odası'na tayin edilerek devlet hizmetine girdi (3 Mart 1870). Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bünyesinde açılan Kavânîn Dershanesi'ne devam etti. Lügati tertip etme fikrine bu dershanede aldığı eğitimin katkısı olabilir. Memuriyet hayatı daha ziyade savcılık ile geçmiş olan Mehmed Hamdi Bey lügati Cezair-i Bahr-i Sefîd İstinaf savcılığı sırasında (1893-1896) neşretti.

Lügat "muhassenât-ı adliye ve bazı mesâil-i kanuniye ile mevâdd-ı hukukiye, cezaiye, ticariyece ashâb-ı rağbet ve ihtiyaca mehma-emken talimat ve izahatı câmi bazı ıstılahât-ı müntehabeyi hâvi"dir[39] (s. 10-11). Lügat, hukuk terimlerinin tariflerinden (poliçe, tahfif-i ceza, sarkıntılık) ve bazı kelimelerin lafzî karşılıklarından (karine-i kâtı'a, kâr u kisb) oluşmaktadır. Yazar mukaddimede (s. 2-11) yeni hukuk ve ceza mahkemeleri teşkilatını, muhakeme usûllerini ve icra/infaz mekanizmasının işleyişini, herbirini teker teker ele alarak, değerlendirmektedir. II. Abdulhamid dönemindeki Adliye reformlarından övgü ile bahsederken yazar bu düzenlemeler ile Osmanlı topraklarında bir telgraf hattı gibi adalet hattı çekildiğini belirtmektedir.

---

[37] Hüseyin Galib'in dipnotu: "Kitabın birinci tab'ında yazılmış olan şu fıkranın müfâdını, çok zaman geçmeksizin ikinci tab'ı için görülen lüzum büsbütün ispat etmektedir".

[38] Hayatı hakkındaki bilgiler Sicil Ahvâl Defterinden verilmiştir (BOA, DH.SAİD. d. 76/33).

[39] Lügat, Nihal Nomer Karaman tarafından latinize edildiği için kitabın mukaddimesi buraya alınmamıştır. Karaman, lügatte 710 terim olduğunu söylemektedir (s. 1). Latin harflerine aktarma işleminde kitabın tertibi esas alınmamış, terimler yeniden harf sırasına konulmuştur. Lügatin başındaki "Makale: İstikamet mûcib-i saadettir" başlıklı yazı (s. 12-16) saadet kavramı ile [b]ilim, adalet, hamiyet, gayret ve merhamet kavramları arasında irtibatlar kurmaktadır ve Karaman'ın çalışmasında atlanmıştır.

2.4. Gelibolulu Mehmed Rifat, ***Istılahât-ı Mer'iye*** (İstanbul, İstepan Matbaası, (Bi'l-cümle menâfii Darülaceze ve Sergi-i Osmanî ile müşterek olan) Şirket-i Osmaniye Kütübhanesi (tarafından tab' ettirilmiştir), (Rumî)1310 (1894), 111 s.)

İstanbul ve İzmir dava vekillerinden Gelibolulu Mehmed Rifat'ın lügati, "madde-i asliyesi itibariyle bir ıstılahın faü'l-fiilinden" başlayıp kanunlar ve üç meşhur hukuk kitabı kaynak alınarak hazırlanmıştır[40]. Yazar bazı "kâbil-i tasrif olmayan ıstılahâtı dahi ehemmiyetine binâen" tertibe dahil etmiştir (s. 111). Türkçe hukuk terimlerinin açıklamalarından oluşan lügat bir mesele ile ilgili terimleri birarada göstermektedir. Yazarın "ifade-i mahsusa"sı (s. 3-4, 14 Nisan 310/26 Nisan 1894[41]) şöyledir:

> "Okunan bir madde-i kanuniyenin künhüne temamî-i kesb-i vukûf evvel-emirde tesadüf olunan bazı ıstılahât-ı mer'iyenin mükemmelen bilinmesine mütevakkıf olup halbuki müntesibîn-i ilm-i hukuktan gayrı birçok kimseler işbu ıstılahâtı bilmediklerinden ve bilmek arzusunda bulunanların dahi uzun uzadıya tevaggulât-ı kanuniyeye vakitleri gayrı müsait olmaktan nâşi ne derecelerde dûçâr-ı müşkilât olageldikleri müsellemdir. Vâkıa şu müşkilâtı ref' için bazı müntesibîn-i ilm-i hukuk cânibinden oldukça meydan-ı mütalaaya vaz'-ı âsâra himmet buyurulmuş ise de ıstılahât-ı mezkûrenin mehazı ve bir de bir meseleye mütadair olan ıstılahâtı yek-nazarda gösterir tertib ve tafsilât-ı mükemmeleyi hâvi bir esere henüz himmet buyurulmamış idi. İşte bu kerre sâye-i maarif-vâye-i hazreti hilâfet-penâhîde bu kem-bıdâ'aları tarafından dahi şu hizmet deruhde edilerek madde-i asliyesi itibariyle bir ıstılahın fâü'l-fiilinden bed' ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve Arazi, Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye, Ticaret-i Berriye ve Bahriye, Ceza ve Usûl-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunlarıyla Matbuat Nizamnamesi ve meşâhir-i ulemâ-yı hukuktan devletlü Hasan Fehmi Paşa hazretlerinin Telhis-i Hukuk-ı Düvel nam eser-i âlileri ve Ahkâmü'l-evkâf ve Feraidü'l-Ferâiz'in bazı aksâmı mehaz ittihaz olunarak vücuda getirilen işbu eser Istılahât-ı Mer'iye namıyla tesmiye edilerek ihvân-ı vatana ihdâ olunur. Ve billâhi't-tevfîk".

Yazarın kaynaklarından ***Telhis-i Hukuk-ı Düvel*** Hasan Fehmi Paşa'nın (ö. 1910) bir süre sonra yasaklanacak ders kitabıdır[42]. ***Ahkâmü'l-Evkâf*** hukukî bahislere vukufu ile Cevdet Paşa'nın hayranlığını kazanan Karinâbâdîzâde Ömer Hilmi Efendi'nin[43] (ö. 1896), ***Ferâidü'l-Ferâiz*** ise Mekteb-i Hukuk'un ilk mezunlarından Seydişehirli Mahmud Esad Efendi'nin (ö. 1918) eseridir[44].

---

[40] Yazarın kavânîn mecmuaları ve ayrıca kavâid-i külliye şerhi vardır (***Tevafûkat-ı Kavaid-i Külliye***, İzmir, Vilâyet Matbaası, 1313 (1895), 112 s.). Bkz. ***Özege***, IV, 1845, nr. 20896; Sami Erdem, "Türkçe'de Mecelle Literatürü", ***Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi***, Türk Hukuk Tarihi (2005), s. 689.

[41] Seyfettin Özege neşir tarihini 1892 olarak veriyor (II, 642). İfade-i mahsusa 1894 senesinin Nisan ayında yazıldığına göre tarih Rumîdir ve lügatin 1894 senesinde neşredildiğini kabul etmek gerekmektedir. Mehmed Hamdi Bey'in Cezair-i Bahr-i Sefîd savcılığına tayin tarihi (20 C.ahır 311/29 Aralık 1893) de bu tespiti doğrulamaktadır.

[42] İstanbul, Matbaa-yı Osmaniye, 1300 (1883), 500 s. Kitabın yasaklanması için bkz. Ali Birinci, ***a.g.y.***, s. 342; Ebubekir Hazım Tepeyran, ***Hatıralar***, İstanbul 1998, 149-153.

[43] ***İthâfü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf***, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1307, 13+231 s.; H. Basri Erk, ***Meşhur Türk Hukukçuları***, İstanbul 1954, 293-95; Ebul'ula Mardin, ***Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa***, Ankara 1996, s. 8-10, dn. 6.

2.5. Bekir Behlül, "**Mufassal Kamus-ı Hukuk**" (*Mizanü'l-Hukuk*, Nr. 5 (5 T.sâni 1324), s. 47-48; 6 (12 T.sâni), s. 61-63; 8 (26 T.sâni), 80-82; 9 (2 K.evvel), s. 98-99; 10 (10 K.evvel), s. 112; 12 (31 K.evvel), s. 131-33; 13 (7 K.sâni), s. 141-42; 14 (14 K.sâni), s. 156; 15 (21 K.sâni), s. 167-68; 16 (28 K.sâni), s. 178-79; 17 (4 Şubat), s. 188-89; 18 (11 Şubat), s. 199-200; 25 (1 Nisan 1325), s. 288-89; 26 (8 Nisan), s. 298-99; 27 (15 Nisan), s. 306; 38 (1 Temmuz), s. 440-41)

Mufassal Kamus-ı Hukuk'un yazarı İzmir Dava Vekilleri Cemiyet-i Daimesi (İzmir Barosu) reis-i evveli Bekir Behlül'dür. Bekir Behlül kendisinin de ifade ettiği gibi Adliye mesleği içinde yetişmiş[45], "hıdâne" hakkında yazdığı bir kitaptan anlaşıldığı kadarıyla medrese eğitimi de almıştır[46]. Ayrıca en azından bu yıllarda İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerinin oldukça yakın olduğu anlaşılmaktadır[47].

Bekir Behlül'ün lügati hukuk, hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet... gibi revacta olan kavramların gündelik bir ifade tarzı haline geldiği, hukuk bilgisinin farklı kanallarla aktarılmasının ve iktidar mücadelesi bağlamında popülarize edilmesinin mümkün ve yaygın olduğu II. Meşrutiyet döneminde yazarın idaresindeki meslek mecmuasında tefrika edilmiştir. Lügatin "mukaddime"si şöyledir:

> "Her ilmin kendine mahsus bir zevki olduğu gibi ilm-i hukukun da böyle bir zevki vardır. Ale'l-husus hukuka ta'alluk ve münasebeti olmayan hiçbir şey ve hadise mutasavver olamayacağından bir hukuk-şinâs o meyânda daha birçok ulûm ve fünûnu da tedkik ve tetebbu'a mecbur olur. Bu da ilmin gaye-i mânevîsi olan zevk-i ruhanînin o nisbette inbisât ve inkişafına sebeb teşkil eder.
>
> "İlm-i hukuk, hakikaten pek âli ve pek vâsi'dir. Ucu bucağı bulunmaz, engin bir denize teşbih edilebilir. İnsan, bu muhit-i ilm ü irfanda tedkikâtını ne derece tevsî' ederse önüne o nisbette geniş sahalar açılır. Zevk-ı tedkik ve tetebbu o rütbe tezâyüd eyler.
>
> "Bendeniz bu yoldaki tedkikâtı nedîme-i ruh ittihaz eylemiş bir müntesib-i hukukum. Küçükten beri yegâne iştigalâtım âsâr-ı hukukiye ve mesâil-i adliyeden ibarettir. Tedkikât-ı vâkıadan mütahassıl netâyici bir kamus-ı hukuk şeklinde olmak

---

44 Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, II, 1021-33. M. Rifat kitabın ilk baskını kullanmış olmalıdır: İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, (h)1301, 7+376 s.

45 Yazarın yıllar önce neşredilmiş bir kanun şerhi vardır: Bekir Behlül, *Poliçe*, İzmir, Hizmet Matbaası, 1309 (1892), 4+358 s (*Özege*, III, 1415, nr. 16359).

46 Bekir Behlül, *Kitabü'l-hıdâne*, İzmir, Mizanü'l-Hukuk Matbaası, 1325, 140+2 s (*Özege*, II, 903, nr. 10997). Kitap ıstılahları içeren bir mukaddime ve üç bâbdan oluşuyor: Erbâb-ı hıdâne (s. 5-65), sağîrin irzâ'ı ile nafakası (s. 65-117), müddet-i hıdâne ve sefer-i sağîr hakkında (s. 118-140).

47 Yazar 31 Mart hadisesinin hemen akabinde kendisinin çıkardığı *İttihad* gazetesiyle ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır: "İttihad ve Terakki Cemiyet-i muhteremesinin mürevvic-i efkârı olmak üzre Dersaadet'te intişâr eden matbuatın irticâ'iyyûn tarafından zulmen mahv u tahrib edilmelerine mebni cemiyet-i muhteremenin nâşir-i efkârlık vazifesi Aydın vilayetinde *İttihad* gazetesine münhasır kalmıştır (...)" (Bekir Behlül, "İfade-i mahsusa", *Mizanü'l-Hukuk*, nr. 26, 8 Nisan 1325, s. 1).

üzre ihvân-ı vatana yadigar etmek fikrindeyim. Maksadım temin-i menfaat ve şöhret emeline müstenid değildir. Zira böyle bir eser tahriri bir iki kişinin istitâ'at-ı ilmiye ve ihtisasıyesi dahilinde olmayıp bunu Avrupa'da olduğu gibi ancak bir cemiyet-i ilmiye başa çıkarabilir. Lâkin devr-i sâbıkta böyle bir cemiyet teşkili gayrı mümkündü. Olsa bile o yolda derin bir eser tahriri hükümetin meslek-i müttehazına münâfi idi. Hatta Emrullah Bey tarafından tahrir ve neşrine ibtidâr olunan Muhitü'l-maarif'in Matbuat İdaresi'nden ne suretle tatile duçâr olduğu malumdur.

"Kamus-ı hukuk bir nev' ansiklopedi demektir. İlm-i hukukun kâffe-i aksâm ve şu'abâtını şâmil olmak hasebiyle son derece mühimdir. Bu ehemmiyet muhtac-ı şerh u izah olmamakla beraber maksûd olan istifadeyi bi-hakkın ta'mîm ve temin eylemek ve Avrupa'da cemiyât-ı ilmiye tarafından muvaffakiyetle neşr olunan ansiklopediler gibi fevâidini herkese teşmil eylemek için avamın anlayabileceği bir lisanla yazılması iktizâ eder. Şimdiye kadar lisanımızda birçok âsâr-ı hukukiye neşr olunmuştur. Fakat bunlar erbâb-ı ihtisasa mahsus addolunacak derecede ıstılahât-ı ilmiye ile mâlidir. Hukuka intisabı ve bununla iştigali olmayan kimselerin bundan esaslı bir istifade temin edebilmelerine ihtimal verilemez. Bendeniz Mufassal Kamus-ı Hukuk'u, bu ilmin tahsiline az çok hevesi olanlara bir rehber teşkil etsin fikriyle kaleme alıyorum. Binâen aleyh ıstılahât-ı mûnise ve gayrı mûnisenin mümkün mertebe Türkçe mukabillerini bulup onları istimal edecek ve tasvir ve tahkiye-i mevâdd u mesâilde dahi mehazları göstermek şartıyla gayet açık bir tarzı tahrir iltizamına çalışacağım.

"Pek derin tedkikât ve tetebbu'âta muhtac olan ve bununçün de bir cemiyet-i ilmiye tarafından tahrir ve tertibi lüzumu meydanda bulunan böyle bir eseri suret-i mükemmelede vücuda getirebilmek iktidarım dahilinde olmadığına herkesten evvel yine kendim emin ve kâni'im. Ancak maksad vüs'üm derecesinde vatana hizmet olup bu da ileride erbâbı tarafından müştereken kaleme alınacak bir ansiklpediye ufak bir mehaz teşkil edebilirse benim için pek kıymetli ve şayan-ı iftihar bir semere vermiş olur.

"Hurûf-ı hecâ tertibine riayeten kaleme alındığı ve hukukun bi'l-cümle aksâm ve şu'abâtına şâmil bulunduğu ve nümero sırasıyla her ıstılah-ı hukukî hakkında mümkün mertebe tafsilât-ı muvazzaha i'tâsı mukarrer bulunduğu için eseri Mufassal Kamus-ı Hukuk namıyla tevsîm eyledim. Her daim mukırr u muterifi bulunduğum noksanî-i bıdâ'a dolayısıyla hasbe'l-beşeriye vukû bulacak kusur ve hatîâtın erbâb-ı kemâl ve ihtisas tarafından ihtarı takdirinde kendimi müteşekkir ve minnetdâr addedeceğimi ve rüfekâ-yı meslekimden bu eserin tahrir-i mündericâtına az çok iştirâk arzu-yı hamiyet-perverânesinde bulunacak olan olur ise maa'l-memnuniye kabule âmâde bulunacağımı arz ile ilk tertibe besmele-keş-i ibtidâr oluyorum. Ve min-Allahi't-tevfîk. Bekir Behlül".

Lügat hukuk ilminin tahsiline az çok hevesi olanlara rehber olmak üzere hazırlanmıştır. Yazar herkesin anlayabileceği bir dili tercih etmiş ve yaptığı işi ansiklopedi yazarlığı olarak tanımlamış, ayrıca terimlere ***Türkçe mukabiller*** bulmağa çalışacağını ifade etmiştir. Altından ancak bir ilim cemiyetinin kalkabileceği kanaati serdedilmesine ve işin devasa boyutlarına rağmen lügat, hukukun bütün dallarındaki terimleri kuşatacak bir eser olarak planlanmıştır. Ne var ki bilindiği kadarıyla bu lügat tamamlanamamış ve kitaplaşmamıştır.

3. Aynı Zamanda Kanun Fihristi Olan Hukuk Lügatleri (Fihrist-lügatler)

3.1. Toma Andonyadi, ***Kamus-ı Kavânin*** (İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1310 (1892), cild-i evvel, 6+320+4 s; cild-i sâni, 8+322-668+3 s.)

Dava vekili Toma Andonyadi'nin "1307 sene-i maliyesinin gayesine (sonuna, Mart 1892) değin neşr olunup *Düstur* ve zeyillerinde ve *Ceride-i Mehâkim*'de ve sâir kitaplarda münderic bulunan kavânîn ve nizamât ve evâmir-i âliye ve ilamât-ı Temyiziye'nin bi'l-cümle ahkâmının hurûf-ı hecâ tertibiyle tarifi"ni içeren eseridir (kapak). Birinci cilt *Ceride-i Mehâkim*'in sayfa numaralarındaki karışıklığa, *Düstur*'un dördüncü cildinin iki kere basıldığına ve bu iki kaynağa girmeyen "evâmir"in *Aydın Vilayeti Salnâmesi*'nden alındığına işaret ederek başlar. İki cildin başında da fihrist vardır (c. I, s. 3-6; c. II, s. 2-8). Ayrıca cilt sonlarında üç ve iki sayfalık hata-savap cetvelleri bulunmaktadır.

İlk cilt "ibâha" kelimesi ile başlar ve "hayvanat" kelimesinde biter. İkinci cilt ise "hâric" kelimesinden başlayıp "yol" kelimesinde sona erer. Terim ve tabirlerin mevzuatta geçtiği yerlere işaret edilmekte (*fihrist*); bazılarının mânası verilmektedir (*lügat*). Sık sık iç-atıflar vardır. Bazı kelimeler için mufassal açıklamalar yapılmıştır. Meselâ "ecnebi" tabiri şu başlıklar altında ele alınmıştır: "İhraz ve tebdil ve isbat ve tedkik-i tâbiyet-i ecnebiyeye dair, Ecnebilerin tereke ve miras ve istimlâk hukukları, Ecnebilerin muhakemeleri ve icra hakkında, Umûr-ı bahriyede, Ecnebilerin hususât-ı sâireleri hakkında nizamât ve evâmir, Umûr-ı cezaiyede, Tebea-i İraniye hakkında, *Düstur* ve *Ceride-i Mehâkim*'de münderic olmayan ve vilayâta ta'mîm edilen muharrerât" (s. 34-45)[48]. Kitabın birinci cildinin başındaki "mukaddime" (s. 3) şöyledir:

> "Veli-nimet-i bi-minnetimiz padişah-ı adalet-penâh efendimiz hazretlerinin asr-ı mes'adet-hasr-ı hümâyûnlarında kavânîn-i umûmiyenin mütenevvi' fihristleri meydan-ı intişara konulmuş ve bunlar erbâb-ı müracaata irâe-i teshilât edegelmekte bulunmuş ise de mesâil-i umûmiye-i kanuniyede herbirinin icâb ettirdiği ahvâl ve keyfiyâtı ve mâ-bihi't-tatbik olan ahkâmı hurûf-ı hecâ tertibi üzre mecmû'an ve yek-nazarda bulup kesb-i ıttılâ' ve hall-i müşkilât edecek derecede el-yevm bir eser mevcut bulunmadığından min-gayri haddin ve liyakatin vatanıma cüz'î bir hizmet etmek arzusuyla Kamus-ı Kavânîn namıyla işbu kitabın tertibine ictisâr eyledim.
>
> "Lügat kitaplarına müracaatla bir kelimenin mânasını herkes suhûletle bulabildiği misillü işbu kitaba müracaat edecek olan zevât dahi şimdiye değin neşr olunmuş bi'l-cümle nizamât ve evâmirde ve Mahkeme-i Temyiz'in ilamâtında münderic herbir meseleyi ayrı ayrı ve yek nazarda bulabileceklerinden ve zuhur edecek bir meselenin şu suretle vukû bulacak müracaat üzerine suhûletle hall olunmasıyla haylice

[48] Bu başlıklar altındaki bilgilerin yanısıra şu maddelere bakılması istenmiştir: İcra, arazi, istinaf, imtiyaz, emlâk, emvâl-i gayrı menkûle, evkâf, icâr, bahriye, pasaport, tâbiyet, ticaret, teşrifât, temettü', damga, ceza, harc, reji, şirket, şehbender, kaçakçılık, konsolos, kefalet, memur, mehâkim, miras, velayet.

> istifade olunacağından rağbet buyurulacağını ümid eyler ve işbu kitabın tertib ve neşrindeki maksad-ı kemterânem malumat-fürûşluk misillü bir dâ'iye-i gurura müstenit olmayıp bilakis bidâ'asızlığım hasebiyle benim gibi bir âcizin daire-i hadd ü iktidarından hariç idüğini itiraf eder olduğumdan vukû bulan sehviyât ve hatîâtımın nazar-ı afv u safh ile setr buyurulmasını erbâb-ı mütalaa ve müracaattan temenni eylerim".

Yazar kendisinin de ifade ettiği gibi esas itibariyle kanunlarda geçen kelimeler için harf sırasına göre fihrist hazırlamıştır. Böylece eseri kullanan hukukçular karşılaştıkları bir mesele için hangi kaynak(lara) başvurmaları gerektiğini görebileceklerdir. Fihrist, terimlere göre yazıldığından bu kelimelerin lugavî ve/veya kanunî/ıstılahî mânalarına da yer verilmektedir ki bu da kitabın lügat özelliğidir.

3.2. Miltiyadi Karavokiros, ***Lügat-ı Kavânîn-i Osmaniye (Dictionnaire de la Législation Ottomane)*** (İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, (Rumî)1310 (1894), 696 s.)

Lügat, Osmanlı Devleti mahkemelerinin tamamında ve ecnebi devlet konsoloshaneleri mahkemeleri nezdinde dava vekili ve hukuk doktoru Miltiyadi Karavokiros'un[49] iki ciltlik (c. I, 380 s.; c. II, 380-696 s.) eseridir. Osmanlı Devleti kanun ve nizamnamelerinde geçen terimin Fransızca ve Rumcası verilmiş, bazılarının kısa tarifi yapılmış (*lügat*), geçtiği kanunun maddesi belirtilmiş ve o kanunun *Düstur* veya *Zeyl-i Düstur*'daki sayfası gösterilmiştir (*fihrist*). Lügatin sonuna evrak numuneleri (s. 587-648) ile Fransızca ve Rumca fihristler (s. 650-696) eklenmiştir. Yazarın "ifade-i mahsusa"sı (s. 1-4) şöyledir:

> "Yezdân-ı bî-zevâl şehînşâh-ı hâmî-i fazl u kemâl ve şehriyâr-ı maarif-perver-i bîmisâl efendimiz hazretlerini dünyalar durdukça serîr-ârâ-yı iclâl buyursun.
>
> "Erbâb-ı maarif için rûz-ı bâzâr-ı terakki olan asr-ı kemâlât-hasr-ı şehriyârîlerinde müessesât-ı celîle-i adliye ve envâ'-ı vesâit-i terakki-perverâne-i ıslahiye saha-ârâ-yı burûz olmakta ve her türlü esbâb-ı terakki himaye-i mahsûsa-ı atıfet-küsterâneleriyle şeref-yâb edilmekte olduğundan ve ehl-i takdir indinde ünvan-ı hümâyûnları bilhassa "müessis-i adalet" bulunduğundan erbâb-ı tetebbu' ve tedkik şevk-pezîr-i gayret olarak herkes kudretince bir eser vücuda getirmeğe sâ'î olduğu gibi bu abd-i kem-bıdâ'a dahi kavânîne olan intisab-ı kemterânem semeresi olarak kavânîn mütetebbi'lerine bir kamus-ı müracaat vücuda getirmek için şu eser-i nâçîzi cem' u telfik eyledim. Bu eser-i nâçîz dahi envâr-ı asriye-i şehinşâhîleri arasında bir şem-i kalîlü'z-ziyâ ve fakat şems-i tâbân-ı maarif olan zât-ı melâik-simât-ı şehriyârîleriyle pertev-fürûz bulunan envâ'-ı vesâit-i tenviriye-i fikriye meyânında bulunmaktan dolayı hisse-gîr-i şu'â-ı kadr ü bahadır. Padişah-ı maarif-penâh efendimiz hazretlerinin envâr-ı kemalât ve terakkiyât-ı fikriye-i mülkiyelerine hizmet eden bir zerreyi

---

[49] Yazar, 1304-1305 (1888-89) malî senesinde Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyet-i Daimesi (İstanbul Barosu) idaresinde azâ olarak görev almıştı (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3023, 8 Zilkade 1305/17 Temmuz 1888, s. 3).

bile himaye-i feyz-âver-i maarif-perverîleriyle behre-yâb-ı iftihâr buyurmakta olmaları bu abd-i âcize dahi bu eser-i kemterînin neşrine cüret vermiştir.

"Semere-i ikdâmât-ı celîle olarak menassa-ârâ-yı burûz olan kavânîn ve nizamât ve nice nice müessesât için bu mecmua bir mir'ât hükmündedir.

"Cihanda terakki ashâb-ı himmetin teşvik bulmasına menût olup zât-ı me'âlî-simât-ı hazreti padişahî teşvikât-ı inâyât-ı hümâyunlarıyla şu'abât-ı umûrun kâffesinde nice nice terakkiyât istihsal buyurmuşlardır. Çünki hakikaten bir mülkün padişahı böyle bir büyük padişah olunca mülkün her tarafında herkes kudretince hizmete sa'y eder.

"Hizmetin neticesi devlet ve memlekete ve şân u şerefi erbâb-ı hizmeti teşvik buyuran Padişah-ı âlem-penâha aittir.

"Devlet-i Osmaniye'nin müessesât-ı celîlesini ve kavânîn ve nizamât-ı mevzû'asını irâe edecek böyle bir lügat kitabına ihtiyaç derkâr idi.

"Zât-ı me'âlî-sıfât-ı hazreti padişahînin ahd-i hümâyûnları böyle âsârın zaman-ı revacı olduğunu kimse inkar edemez.

"Ruh-ı cism-i mülk ü devlet Padişah-ı adalet-haslet efendimiz hazretlerinin bizzat terakkiyâta meyl-i mahsûs-ı hümâyûnları olduğundan ve terakkiyâta en ziyade hizmet edecek şeylerden biri de kavânîn ve nizamât ile müessesât bulunduğundan bu eser-i nâçizin kavânîn ve nizamât ve müessesâta dair verdiği malumatın herbiri evsâf-ı hümâyûn-ı şehriyârîden birinin beyan ve irâd olunması demektir.

"Zîr-i tâbiyet-i cihan-kıymet-i şâhânede asûde-nişîn-i emn ü eman olan sunûf-ı tebeaya vuku bulan ihsanât-ı şehriyarîyi bu mecmua birer birer irâe eyliyor.

"Sâye-i terakki-vâye-i hazreti padişahîde inşaallah daha nice nice ehl-i fazl u maarifin bu yolda eserler vücuda getimelerine bu kitap bir vesile ve nümune olacaktır.

"Şöhret dâ'iyesinde olmayıp hizmet emelinde olduğundan bu kitaba müracaat edip de müstefîd olanların istifadelerini abd-i âcizden bilmemelerini ve mahza Padişah-ı maarif-penâh ve adalet-iktinâhın eser-i inâyet ve himmet-i teşvik-kârî ve terakki-perverîleri addeylemelerini tavsiye eylerim".

M. Karavokiros, ***düsturu'l-amel*** olmakla beraber ***Düstur***'da bulunamayan ***evâmir ve muharrerât***ı bildirmek, ayrıca kanunların fesh, nakz veya tadil edilmesini takip etmenin güçlüğünü ortadan kaldırmak maksadıyla Adliye memurları, dava vekilleri ve ecnebilerin istifade edebileceği bir eser yazmıştır (s. Vav, 21 Eylül 1309/3 Ekim 1893[50]).

Yazar "mukaddime"nin hemen başında (s. Elif) "Devlet-i Osmaniye'nin bidâyet-i zuhurundan beri mecmûa-i kavânîni ***ahkâm-ı celîle-i Kur'aniye'den müstahrec evâmir*** ve ***tenbihât***la bir takım ***nizamât-ı mer'iye***den ibaret" iken Gülhane Hattı'ndan sonra "tanzimat-ı hayriye ünvanıyla bazı kavânîn ve nizamât-ı cedîde cem' ü tedvin edilerek memâlik-i mahrûse-i Osmaniye'nin ***ıslah-ı idare***si ve ***kuvvet*** ve ***miknet*** ve ***servet*** ve ***saadet-i hal***i tesis ve teyid ve temin buyurul"muştur

[50] Özege 1310 tarihini Hicrî kabul edip 1892 olarak vermektedir (III, 980). Mukaddime-i mütercim 23 R.evvel 311 (21 Eylül 309) tarihinde yazıldığına göre tarihi Rumî kabul etmek gerekir. Tarih Rumî olarak alınırsa kitap bu tarihten en erken beş ay on gün sonra; her halükarda Mart 1894'ten sonra neşredilmiştir.

demekte (vurgular bizim) ve ilk Ceza Kanunnâmesi'nden başlayarak kanunları saymaktadır. Osmanlı hukuk-siyaset-idare geleneğinin birden -Kur'an-ı Kerîm zikredilse bile- tavsiyelere ve mer'î, belki bir adım sonra keyfî nizamlara indirgenmesi oldukça yaygın ve problemli bir izah tarzıdır. Bu izah tarzı ile ancak Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketleri neticesinde siyaset ve hikmet-i hükümet sahasının, aslında bunların anlam dairesini de çizen din ve gelenek karşısında ne denli genişlediği açıklanabilir.

Yazar ifade-i mahsusada, "Ruh-ı cism-i mülk ü devlet" dediği padişahı adalet ve terakki-perverlikle tanımladıktan sonra terakkiye en fazla hizmet edecek şeylerden birinin de kanun ve kurumlar olduğunu ve kanunlardan/hukuktan bahseden eserinin de aslında padişahın "Adalet" vasfının beyanı demek olduğunu söylemektedir. Bu ifadelerle yazar, itibarını modernleşme döneminde de koruyan adalet kavramını kadîm/dinî bir dille, fakat yeni bir içerikle izah etmiştir. Nitekim hemen sonraki cümlede adaletten değil, "sunûf-ı tebeaya vukubulan ihsan"lardan yani müsavattan bahsedilecektir[51].

3.3. Mehmed Ziyaeddin, *Mükemmel Istılahât-ı Kavânîn yahud Malumat-ı Kanuniye Hulâsası* (Dersaadet, Babıâli caddesinde 25 nümerolu matbaada tab' olunmuştur, 1313 (1895), 343+1 s.)

Hukuk sahasının hemen her dalında eserler vermiş İtfaiye İkinci taburu mensuplarından[52] Kal'a-i Sultaniyeli Türkzâde Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin eseridir. Yazarın hukuk kitaplarından başka *Kaside-i Bürde Şerhi*[53] ve Abdülkâdir-i Geylânî'nin elli beş menkıbesinden oluşan *Tenşidü'l-Hâtır* adlı bir menâkıpnâmesi vardır[54].

Lügatte terimlerin lugavî ve kanunî anlamları verilmiş (*lügat*); kanun maddeleri sıralanmış ve kanun için başvurulacak kaynağa işaret edilmiştir (*fihrist*) (14 Receb 312/10 Ocak 1895). Besmele ile başlayan "ifade-i merâm" (s. 2-4) şöyledir:

---

[51] Modernleşme döneminin kilit kavramlarından biri olan "müsavat" kavramı için bkz. İsmail Kara, "Müsâvat yahut Müslümanlara Eşitsizlik: Bir Kavramın Siyaseten/Dinen İnşası ve Dönüştürücü Gücü", *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2000, s. 307-47.

[52] Yazarın bir buçuk sene önce (26 Ağustos 1309/7 Ağustos 1893) İtfaiye İkinci Taburu'nda görevli olduğu bir kitabının mukaddimesinde yazılıdır (*Kendi Kendine Avukat yahud Tesvîd-i Müsted'ayât-ı Umûmî. Birinci Kitab: De'âvi-i Şer'iyyeye Dairdir*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1311, s. 4).

[53] Şerefeddin Ebu Abdullah Muhammmed el-Busurî, *Gürretü'l-Münire Şerh-i Kevkebü'l-Muzie yahud Kaside-i Bürde Şerhi*, trc. Kal'a-i Sultaniyeli Hafız Mehmed Ziyaeddin Türkzâde, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1311, 6+373+2 s (*Özege*, II, 460, nr. 6345).

[54] İstanbul, Babıâli Caddesinde 25 nümerolu Matbaa, 1312, 160+5 s. Kitap Şeyh Mehmed Sadık Efendi'nin Farsça *Menâkıb-ı Gavsiyye* adlı eserinin tercümesidir.

"Ba'de-edâ-yı mâ-vecebe-aleynâ arz u ifade-i merâma mübâşeret edilir. Şöyle ki:

"Saye-i hümâ-vâye-i hazreti zıllullahîde şimdiye kadar -hamd olsun- dokuz cilt kütüb-i mütenevvia tertib ve telfik ve bâ-ruhsat-ı resmiye tab' u neşrine muvaffak olunduysa da ihtilâs-ı vakt eyleyerek ihtiyacât-ı zamaniyeye göre hizmet etmek ubudiyet nokta-i nazarınca farîzadan bulunduğuna mebni değersizliğime, iktidarımın cüz'iyetine bakmayarak ebnâ-yı cinsime ifâ-yı hıdemât uğrunda bezl-i makderet ve sa'y u verziş etmek vâcibât-ı umûrdan bulunmuştur.

"Fakat bunlardan akdem kavânîn ve nizamât-ı mevcûde-i hazreti şâhânede müstamel bir takım ıstılahât vardır ki bu ıstılahâtın bilinmesi kavânîn-i mezkûreye müracaat edecek ve mütalaa eyleyecek zevât için ehemm ve elzem olduğundan diğerlerini vakt-i ahare ta'lîk ile "el-akdemü fe'l-akdem" kaidesine tevfîkan ıstılahât-ı kavânîn hakkında bir risale kaleme almak hususuna karar verdim.

"Gerçi bazı zevât bu hususa mütedair olabilecek üslubda birkaç risale tahrir buyurmuşlar ise de bu resâilin mündericâtıyla arz kılınan müşkilâtın bir suretle olsun ref'i gayr-ı kâbil bir derecede bulunmuştur.

"Binâen-ala-zalik Mükemmel Istılahât-ı Kavânîn yahud Muamelat-ı Kanuniye Hulâsası namını verdiğim işbu eseri tahrire bismillah-keş-i mübâşeret eyledim.

"Şurasını da arz edelim ki nitekim isminden dahi anlaşılacağı vechile işbu risalede yalnız ıstılahâtın mâna-yı lügavîsini ve kanunîsini beyânla iktifâ etmeyerek muamelat-ı kanuniyeyi irâe edecek bir tarzda ve mamâfih mevâdd-ı kanuniyeyi derc ve beyân ve en nihayetinde işbu hususâtın nereden alındığını yani mehazı ve merciini pek sade ve eshel bir suretle ityân eyledim. Li-ecli'z-zalik bu üslub ile bir kimse bir ıstılahât-ı kanun hakkında müracaat eylediğinde mâna-yı lugavî ve kanunî ile muamelat-ı kanuniyesini ve mamâfih merci ve mehâzını vehle-i ulada müşahede eder ki bu husus -erbâbının malumu olduğu vechile- pekçok tekellüfât ve müşkilâtı kâmilen mahv eder. İşte bu eser-i nâçizi dahi ebnâ-yı cinsime hatâyâ-yı kesîresiyle ithaf eyler ve bununla beraber ruz u şeb muvâzıbı olduğum dua-yı devam-ı ömr ü iclâl-i hazreti veli-nimet-i bî-minnet-i a'zamı da'avât-ı mefrûzasını ve vesile-i cemile ile burada da tekrar ale't-tekrar yad ü tezkâr ve tezyin-i lisan eylerim. Ve billahi't-tevfîk".

Mehmed Ziyaeddin bu lügatten önce dokuz cilt kitap yazmış olmasına rağmen zamanın ihtiyaçlarına göre hizmet etmek maksadını gözetmiş, kendi lügatinden önce bu konuda yazılan kitapları da yetersiz bularak bu eseri kaleme almıştır. Terimlere lugavî ve kanunî mâna verme yanında kaynakların da gösterilmesinin pratik kaygılarla alakalı olduğu açıktır.

III

Hukuk lügatleri teker teker ele alındıktan sonra burada dönem, yazar, coğrafya ve dil açısından genel olarak bir değerlendirme yapılacaktır[55]:

i. Dönem: İlk lügat olan Baron Ottokar'ın *Mecmua-i Istılahât-ı Resmiye*'si Âli Paşa'nın himayesi altında Sultan Abdülaziz döneminde neşredilmiştir. Sultan

[55] Değerlendirme esasları *Hilafet Risaleleri*'nden alınmıştır (İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, İstanbul 2002, I/3-10).

Abdülaziz döneminde yazılan diğer bir lügat Kâni Paşazâde Rifat'ın, Pradié Fodéré'nin ***Hukuk-ı Umûmiye*** adlı eserine eklediği lügatçedir.

Mahkeme terim ve tabirlerini müstakil olarak içeren hukuk lügatleri II. Abdulhamid döneminde ortaya çıkmıştır. M. Karavokiros'un, II. Abdulhamid dönemi için Osmanlı Devleti müessese ve kanunlarına dair eserlerin "zaman-ı revacı" ifadesini kullanması sadece bir övgü ifadesi olmasa gerektir. Zira 1887-1895 seneleri arasında -bizim inceleme imkanı bulamadığımız lügatler de eklenirse- on bir lügat yazılmıştır. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında gerçekleştirilen Adliye reformları bu yıllarda semeresini vermektedir. Ayrıca yine bu dönemde hukuk eğitimi istikrar kazanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda belirli bir muhatap kitlesi oluşmuştur[56].

1895 sonrası II. Meşrutiyet'in ilanına kadar hukuk lügati telif edilmemesi siyasî gelişmelerle alakalı olabilir[57]. Bununla beraber bu yıllardan önce yazılmış olan ***Kamus-ı Hukuk***'un (Hüseyin Galib) bu yıllarda tedavülde olduğu bilinmektedir[58]. Nazaret Hilmi'nin lügati ise dönemin hassasiyetlerini dikkate alan bir eser olarak 1903 senesinde ikinci baskısını yapmıştır. Nazaret Hilmi'nin dönemin hassasiyetlerini gözeten tavrına şöyle bir örnek verilebilir: Nazaret Hilmi "constitution" kelimesi için "teşekkül, terekküb; tayin, tertib, tahsis" karşılıklarını vermekle yetinir (1887, s. 130). Halbuki kendisinden önce "constitution" kelimesi için Kâni Paşazâde Rifat, "tanzimat, kavânîn-i esasiye" (1873-74, s. 172); kendisinden sonra ise Hüseyin Âgâh ***Lügatçe-i Istılahât-ı Resmiye***'sinde "kanun-ı esasî" (1891, s. 21) ve yıllar sonra Mehmed Ekrem "tesis; tahsis; tayin; i'tâ; kanun-ı esasî; meşrutiyet" karşılıklarını verirler (1927, s. 39).

---

[56] Lügatlerin bu yıllarda artmasının diğer bir sebebi ıstılah tartışmalarının canlanması olabilir. Bu dönemde fıkıh lügati mahiyetindeki ***Tılbetü't-talebe*** İstanbul'da neşredilmiştir (Eşşeyh Necmeddin Ömer b. Hafs en-Nesefi, ***Tılbetü't-talebe fi'l-ıstılahati'l-fıkhiyye***, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1311 (1893-94), 171 s.; haz: Hâlid Abdurrahman el-'Ak, Beyrut, Darü'n-nefâis, 1995, 438 s.). Medrese talebeleri arasında mütedavil fıkıh lügatlerinden biri de Kasım el-Konevi'nin ***Enisü'l-fukaha***'sıdır (thk. Ahmed b. Abdürrezzak Kübeysi, Cidde, Darülvefa, 1987/1407, 350 s.). Bu lügatlere dikkatimi çeken Dr. Eyyüp Said Kaya Bey'e müteşekkirim.

[57] Değişen siyasî şartlar altında kitapların da siyasîleşmesi konusunda bazı değerlendirmeler için bkz. Ali Birinci, ***Tarih Uğrunda***, İstanbul 2001, s. 64-65, 115-16; aynı mlf., "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", ***Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi***, Yeni Türk Edebiyatı Tarihi I (2006), s. 345.

[58] ***Kamus-ı Hukuk*** "(...) lûtfen mütalaa-i güzâr-ı âlî ve tenezzülen karîn-i takdir-i cenâbı şehriyârî ol"muştu (***İkdâm***, nr. 2266, 24 C.ahır 1318/19 T.evvel 1900, s. 4). Kitabın beş sene sonraki bir reklamı ise şöyledir: "***Kamus-ı Hukuk***. Müellifi: Şehremâneti Meclisi azâsından, hukuk müşaviri Hüseyin Galib: Kavânîn ve nizamât-ı mevcûdede müstamel ıstılahât ile mehâkim-i şer'iyyece rüyet olunan de'âviye müteallik ıstılahâtın tarif ve tafsilini ve herkes için bilinmesi elzem olan birçok mesâil-i kanuniye ve hukukiyeyi hâvidir; fiyatı 15 kuruştur" (***İkdam***, 24 Mart 1905). Bu reklamlardan beni haberdar eden Elif Ay Üstün ve Meryem Üke hanımefendilere müteşekkirim.

II. Meşrutiyet döneminin hareketli yayın dünyasında hukuk konularına da geniş yer verilmekle beraber bu dönemde sadece bir hukuk lügati yazılmıştır (1908-1909).

Menemenlizâde Edhem'in felsefî-hukukî lügatçesi bir tarafa bırakılırsa Cumhuriyet döneminde eski harflerle iki lügat neşredilmiştir. Mehmed Ekrem'in lügati daha evvel hazırlanmakla beraber yeni kanunları da içermekteydi. Hüseyin Galib'in ilk baskısı 1305 (1887-88) senesinde yapılan eseri ise "yeni"lenerek 1927 ve 1928 senelerinde birer baskı yapmıştır. Mehmed Ekrem'in dediği gibi Zafer-i Millî'den sonra mühim adliye ıslahatları yapılması ve hukukçular için yeni bir araştırma sahasının doğması bu revacı açıklayabilir.

ii. Yazar: Lügatnüvislerin mensup oldukları meslek veya gruba bakıldığında pratik ihtiyaç seviyesi en yüksek olan dava vekillerinin (avukatlar) altı lügatle öne çıktıkları görülmektedir. Dava vekillerinden Hüseyin Galib aynı zamanda hakimlik yapmıştır. Nazaret Hilmi Fransa Medenî Kanunu başta olmak üzere birçok kanun tercümesine imza atan bir mütercimdir. Müellifler arasında meslekten lügat yazarı olan tek kişi de yine Nazaret Hilmi'dir. Bekir Behlül İzmir Barosu reisidir. M. Karavokiros ve Toma Andonyadi'nin dışarıda hukuk tahsil edip dava vekâleti ruhsatnâmesi aldıkları, M. Rifat'ın ise meslek içinde yetiştiği anlaşılmaktadır.

Yazarlar arasında Ottokar sefaret tercümanı, Rifat şair-hukukçu, Hüseyin Âgâh ve Ali Nihad Babıâli Tercüme kalemi halifesi, Mehmed Ziyaeddin İtfaiye İkinci taburu mensubu, Mehmed Hamdi savcı, Menemenlizâde devletler hukuku müderrisi ve mütercim, Mehmed Ekrem ise Hariciye mensubudur. Yazarlardan Mehmed Hamdi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Kavânîn ve Nizamât Dershanesi'nde hukuk dersi almıştır. Hüseyin Galib Mekteb-i Hukuk, Hüseyin Âgâh Lisan Mektebi mezunudur. Mekteb-i Mülkiye mezunu olan Mehmed Ekrem ve Menemenlizâde Edhem ile dava vekillerinden M. Karavokiros hukuk doktorudur.

iii. Coğrafya: On dört lügatin İstanbul'da neşredildiği görülmektedir. Ottokar'ın lügati Viyana'da, Bekir Behlül'ün lügati ise İzmir'de çıkmıştır[59].

iv. Dil: Lügatlerin telif edildiği dile bakıldığında sekizinin Fransızca-Türkçe, beşinin Türkçe-Türkçe lügat olduğu görülür. Fransızca-Türkçe lügatlerin beşi

---

[59] Modernleşme döneminde İslâm coğrafyasının muhtelif köşelerinde kanunlaştırma hareketleri ve bilim terimleri meselesi ile yüz yüze gelinmiştir. Karşılaştırma örneği olarak Filib Cellâd tarafından ***Kamusü'l-İdare ve'l-Kaza*** (İskenderiye, el-Matbaatü'n-Neccariyye, 4 c, 1890-91, 2044 s.; c. V, 1894, 823 s.) adıyla neşredilen büyük boy beş ciltlik Arapça hukuk lügati zikredilebilir. Arapça-Arapça mufassal açıklamalar içeren, ansiklopedi mahiyetindeki eser Hariciye Nazırı Butros Gali Paşa'ya ithaf edilmiştir.

1870-1892 seneleri arasında, Türkçe lügatlerin dördü ise 1887-1894 seneleri arasında neşredilmiştir. Aynı zamanda kanun fihristi olan lügatlerden M. Karavokiros'un eserinde kelimelerin Fransızca ve Rumcalarına da yer verilmiştir. Fihrist-lügat türü eserler 1892-1895 seneleri arasında neşredilmiştir. Hukuk lügati yazarlarını mensubiyetlerine göre ise şöyle ayırabiliriz: Biri yabancı (Avusturyalı); iki Ermeni, iki Rum, on iki Türk olmak üzere on altısı Osmanlıdır.

Sonuç olarak Tanzimat dönemi hukuk modernleşmesine dair birkaç tespitle hukuk lügatlerinin yeri belirlenebilir. Fıkıh ilmindeki zaruret prensibi devreye sokularak meşrulaştırılan Osmanlı-Türk modernleşmesinin eksenini siyasî rejim değişikliği arayışları başta olmak üzere siyasî-hukukî değişmeler oluşturmaktadır. Tanzimat dönemi Osmanlı hukuku siyasî ve iktisadî icbarlar ile Osmanlıların çözüm arayışları arasında meydana gelmiştir, denilebilir. Gayrı müslimlerin hukukî statüleri problemi ile karşı karşıya kalan Osmanlı devlet adamlarının geliştirdikleri müsavat politikaları tercüme kanunlar üzerinden modern/seküler hukukun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Adliye reformlarının maksatlarının başında kapitülasyonların/ecnebi müdahalesinin yükünü hafifletmek gelmektedir. Meşrutiyetle idare edilen, terakki yolunda bir Türkiye imajı karşılığında Osmanlıların talep ettikleri ***bekâ*** ve ***istiklâl hak***larıdır.

Hukuk lügatleri malzemesinin dağınıklığıyla beraber güncelliğini koruyan bu sürecin iç mantığını, kavramları ve terminolojisini anlamak için dikkate alınması gereken kaynaklardır. Osmanlı aydınlarının hangi sebeplerle, nasıl bir metot takip ederek, İslâm-Türk kültürüne nasıl bir yer ayırarak bilim ve terim meselesini ele aldıkları dönemin kitabiyâtı, mecmuaları, gazeteleri ve modern hukuk kitaplarıyla beraber; burada sadece haberdar etme düzeyinde ele alınan hukuk lügatleri üzerinden yeniden gündeme getirilebilir, getirilmelidir. Kanun tercüme etme fikri başta olmak üzere tercüme safhası; terim probleminin algılanması ve terimlere karşılıklar bulunması Osmanlı modernleşmesinin omurgası hakkında birçok ipucu ve tutamak noktası verecektir.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 2, 2006 (Güz), 129-159

Kitâbiyat

Sacred Law in the Holy City: The Khedival Challenge to the Ottomans as seen from Jerusalem, 1829-1841

Judith Mendelsohn Rood

(Leiden: E. J. Brill, 2004) 262 s.

Yazarın 1993 yılında Chicago Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinin geliştirilmiş hali olan bu kitap Mehmed Ali Paşa yönetimindeki Bilâdü'ş-şam'ı konu edinmektedir. 1831 yılında Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, II. Mahmud'a başkaldırarak Bilâdü'ş-şam denilen ve bugün İsrail, Filistin, Lübnan, Ürdün ve Suriye'yi kapsayan geniş bir bölgeyi işgal etti.Yazar, bu süre içinde özellikle Kudüs'te meydana gelen sosyal, politik ve özellikle hukukî değişimi Kudüs şer'iye sicillerini temel alarak okuyucuya sunmaya çalışmaktadır.

Kitap yedi bölüm ve eklerden oluşmaktadır. Girişten ibaret birinci bölümden sonra ikinci bölümde 1831'e gelene kadar Kudüs'ün nüfus yapısı, toprak sistemi ve idaresi hakkında bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde Kudüs'ün işgali işlenmiştir. Dördüncü bölüm Mısır Hidivliği'nin Kudüs'te takip ettiği ve yerleştirmeye çalıştığı yönetim tarzı ve vergi sistemini ve buna yönelik halkın tepkisini incelemektedir. Bu tepkilerin bir uzantısı olarak 1834 isyanı ve isyanın bastırılması beşinci bölümde ayrıca ele alınmıştır. Altıncı bölüm Mısır Hidivliği mevzuatının Kudüs'te uygulanışı hakkında olup bu bölümde vakıflar, ticari sistem, toprak yapısı, nüfus yapısı ve Müslüman ahalinin Hıristiyan ve Yahudilerle ilişkileri alt başlıklar halinde işlenmiştir. Yedinci bölüm Sultan ve Hidiv başlığını taşımakta ve sonuç mahiyetinde değerlendirmelere yer verilmektedir.

Adel Manna'nın -Rood'un kitabı hakkındaki tanıtım yazısında- da belirttiği gibi (*IJMES*, vol. 38, no. 2, s. 312-314) Mehmed Ali Paşa'nın Bilâd-ı şam üzerindeki hakimiyeti hakkında zengin bir literatür mevcuttur. Asad Rustum, (*Syria under Mehemet Ali*, Doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1923 ve diğer iki kitabı), Latife Muhammed Salim, *el-Hükmü'l-mısri fi'ş-şam*, 2. bs., Kahire: Mektebetu Medbuli, 1990), Adel Manna, *Tarihu Filistin, 1700-1918*, Beyrut 1999 ve Osman

© İstanbul 2006

Mustafa Tabba' Gazzi (*İthafü'l-eizze fî tarihi Gazze*, c. I-IV, Gazze: Mektebetü'l-Yazıcı, 1999) bunların en önemlilerindendir. Türkçe, İbranice, İngilizce, Fransızca ve Arapça olmak üzere geniş bir kaynakçadan yararlanan Rood'un, Arapça kaleme alınan son üç esere erişememesi not edilmelidir.

Rood'un eserinde bazı okuma hatalarına rastlanmaktadır. Mesela mimarbaşı, mimarpaşa, muhzırbaşı, muhzırpaşa şeklinde okunmuştur (s. 58). Türk hukuk tarihi yönünden kitaptaki esas aksaklık bu tip küçük hatalar değildir. Şeriye sicilleri temel referans olmasına ve kitabın isminin hukuksal çağrışımlar yapmasına rağmen okuyucu beklediği hukukî niteleme ve tahlillerden çoğu kere mahrum kalmaktadır. Kitap daha ziyade bir tarih ve siyaset tarihi mahiyetindedir.

Yazar, Osmanlı Devleti'ndeki hukuk reformlarının Batının etkisinden ziyade iç dinamiklerin eseri olduğunu birkaç yerde ısrarla ileri sürmekte ise de bu iddiasını a'yân sınıfının varlığından başka bir argümanla destekleyememektedir (s. 1, 8). Yazar bu tip çalışmalarda sıkça düşülen bir hatayı tekrarlamakta, kendine göre çok önemli gördüğü birkaç özel örnekten hareketle iddialı genellemelere varmaktadır. Hidivlik yönetiminin, Kudüs'ün ve çevresinin sosyo-ekonomik durumunu ve uluslararası siyaset alanındaki konumunu sonsuza kadar değiştirdiğini ileri sürmek (s. 141); Mehmed Ali Paşa'nın Arap dünyasında yeni tür bir askeri rejimin kurucusu olduğunu iddia etmek (s. 197) gibi abartılı neticelere varmak örnek olarak gösterilebilir.

Mehmet Akman

I. Tertip Düstûr Kılavuzu, Osmanlı Devlet Mevzûatı (1839-1908), c. I, Mehmet Hakan Sağlam
İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2006, 342 s.; ***II. Tertip Düstûr Kılavuzu, Osmanlı Devlet Mevzûatı (1908-1922)***, c. II, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2006, 616 s.

Düstur'un tarihî fihristininin Latin harfleriyle yayımı geç kalmış bir çalışma olarak gün yüzü gördü. Son söyleyeceğimizi başta söyleyelim ki keşke kitap bu haliyle basılmasaydı. Hem hazırlayan hem de yayın evi için gerçekten üzücü bir durum. Bilim açısından ise tam bir felaket. Tek cilde rahatlıkla sığdırılabilecek iken ticari kaygıyla iki cilt olarak yayımlanması bir tarafa, çalışmada sayılamayacak kadar çok fahiş okuma hatası bulunması rahmetli Orhan Şaik Gökyay'ın bir kitabını hatırlattı: Destursuz Bağa Girenler. İlişikteki tabloya göz atanların bu yargı ve yergiye iştirak edecekleri tahmin edilebilir. Bahriye Nezaretininin teehhülünden (evliliğinden) söz edilen (c. 2, s. 400), amele kelimesinin imla diye okunduğu (c. 1, s. 247), tatil-i işgâl cemiyetlerinden bahsedilen (c. 2, s. 24), Hicaz'ın Hisar diye okunduğu (c. 2, s. 55), ta'zir ile taazzürün birbirine karıştırıldığı (c. 2, s. 307) bir "kılavuz" hakkında bundan ötesi için kelâmın ihmali imalinden evlâdır.

Mehmet Akman

YANLIŞ OKUMA	DOĞRU OKUMA
Fasl-ı hamis: **Âkalle**-i bey' hakkındadır (c. 1, s.22)	Fasl-ı hâmis: **İkale**-i bey' hakkındadır
Mübâyaaya müteallik mesâil beyanında ...(c. 1, s. 22)	**Mebî'a** müteallik mesâil beyanında ...
Mübeyyin keyfiyet-i bey'ine müteallik ... (c. 1, s. 22)	**Mebîin** keyfiyet-i bey'ine müteallik ...
Mekân teslimi hakkındadır (c. 1, s. 23)	**Mekân-ı teslim** hakkındadır
Teslimin **muinneti** yani **külfet-i** levazım-ı temamiyeti beyanındadır (c. 1, s. 23)	Teslimin **meûneti** yani **külfeti ve** levazım-ı tamamiyeti beyanındadır
Selm hakkındadır (c. 1, s. 25)	**Selem** hakkındadır
Bey'i **mu'rizin** ahkâmı beyanındadır (c. 1, s. 25)	Bey'-i **marîzin** ahkâmı beyanındadır
Borca mülkiyeti tasarruf olunan ... (c. 1, s. 27)	**Bervech-i mülkiyet** tasarruf olunan...
Tevcîhât-ı menasıb-ı **kıssa** nizamnâmesi (c. 1, s. 28)	Tevcîhât-ı menasıb-ı **kazâ** nizamnâmesi
Tarîk ve maâbir hakkında ... (c. 1, s. 35)	**Turuk** ve maâbir hakkında
Maden Nizâmnâmesi (c. 1, s. 36)	**Maâdin** nizamnamesi
Gümrüklerce hile ve **hıdâ'nın** men'i hakkında nizamnâme (c.1, s. 39)	Gümrüklerce hile ve **hud'anın** men'i hakkında nizamnâme
Gümrüklerden eşya kaçırmaya vasıta olan **kaçakçı** ve sandalcı ve saire hakkında olunacak muamele-i cezaiye nizâmı (c.1, s. 40)	Gümrüklerden eşya kaçırmaya vasıta olan **kayıkçı** ve sandalcı ve saire hakkında olunacak muamele-i cezaiye nizamı
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'den kitab-ı **tevsi-i hicr** ve ikrah ve şüf'a hakkında (c.1, s. 45)	(Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'den)kitab-ı **tâsi': Hacr** ve ikrah ve şuf'a hakkında

Mahâkim-i nizâmiyyeye **mahvel** deâvîden ... (c.1, s. 45)	Mehâkim-i nizâmiyeye **muhavvel** deâvîden ...
Deyn için emlak-i **suflenin** Mecelle-i ahkâma tevfikân fürûhtu ... (c.1, s. 46)	Deyn için emlak-i **sırfanın** Mecelle-i Ahkâm'a tevfikan füruhtu ...
Mahâkim-i şer'iyye ve nizâmiyye'den verilen ilamlarda **mahkûmiye-i** mebaliğin ... (c.1, s. 48)	Mehâkim-i şer'iyye ve nizâmiyeden verilen ilamlarda **mahkûmun bih** mebâliğin ...
Gazâ'i ve a'za-i kiramın evkaf-ı A'şârına dair Maliye Nezaretinin tahrirâtı (c.1, s. 49)	**Guzât ve eızze-i** kirâmın evkâfı a'şârına dair Maliye Nezaret-i celîlesinin tahrirâtı
İstanbul ve bilâd-ı selâsede yapılacak ebniyenin **sur inşaiyesine** dair nizâm (c.1, s. 55)	İstanbul ve bilâd-ı selâsede yapılacak ebniyenin **suver-i** inşaiyesine dair nizamnâme
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den kitab-ı hâmis aşer: **beyânat ve tahâlif** hakkında (c.1, s. 58)	Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'den kitab-ı hâmis aşar: **Beyyinât ve tahlîf** hakkında
... **şürût-ı mefsûd** da'vâlarının ... (c. 1, s. 62)	... **şart-ı müfsid** davalarının ...
Ayar ve kıymeti **naf'is** meskûkât ... (c.1, s. 64)	Ayar ve kıymeti **nâkıs** meskûkât ...
Meta'lîk ile olan **müddeiyyenat** ... (c.1, s. 215)	**Metelik** ile olan **müdâyenâtın**
İmla tahrîrîne mahsus nizamnâme (c. 1, s. 247)	**Amele** tahririne mahsus nizamnâme
Rumeli **vilayetinde sâlisan** müddetlerini ikmal eden ... (c. 2, s. 21)	Rumeli **vilayâtında sülüsân** müddetlerini ikmal eden ...
Tâtil-i **İşğâl** Cemiyetleri hakkında kanûn-ı muvakkat (c. 2, s. 24)	Ta'til-i **eşğâl** cemiyetleri hakkında kanun-i muvakkat
Avrupa'ya i'zâm edilecek **zubbât-ı** askeriyenin ... (c. 2, s. 25)	Avrupa'ya i'zâm edilecek **zibât-ı** askeriyenin ...
Trablusgarb muhtacîn ahalisine tevzi edilecek **şair** bedeli ... (c.2, s. 26)	Trablusgarb muhtacîn-i ahalisine tevzi edilecek **şe'îr** bedeli ...
Vilayette yemeklik ve tohumluğa muhtaç fukara-yı **zirâa** ta'vîzen ... (c.2, s. 27)	**Vilayâtta** yemeklik ve tohumluğa muhtaç fukara-yı **zürrâa** ta'vîzen ...
Rusya tazminat-ı şahsiyyesinden münbais ihtilafın Lahey'de **hükm-i muhakemesi** marifetiyle halli ... (c. 2, s. 51)	(Devlet-i aliyye ile Rusya beyninde) tazminat-ı şahsiyyeden münbais ihtilafın Lahey'de **hakem mahkemesi** marifetiyle halli ...
Hisar sıhhiye meclisinin suret-i **teşkîl** ve vezâifi ... (c. 2, s. 55)	**Hicaz** sıhhiye meclisinin suret-i **teşekkül** ve vezâifi ...
Müzeyyen nişanı nizamnâmesi (c. 2, s. 56)	**Meziyet** nişanı nizamnâmesi
Yıldız Sarayı'ndan **mahrec** cariyelere ... (c. 2, s. 65)	Yıldız Sarayı'ndan **muhrec** cariyelere ...
Müstağniyâne kalan ve harap bulunan mebânî-i vakfiye ... (c. 2, s. 77)	**Müstağniyyün anh** kalan ve harap bulunan mebâni-i vakfiye ...
Alenen **nâkız-ı** sıyâm edenler hakkında ... (c. 2, s. 84)	Alenen **nakz-ı** sıyâm edenler hakkında ...
... arazi me'mûrlarının sahib-i **arz saffetiyle** huzurları ... (c. 2, s. 87)	... arazi memurlarının sahib-i **arz sıfatıyla** huzurları ...
Zelzele-i musâbîn ile ... (c. 2, s. 117)	**Zelzele musâbîni** ile ...
... bî-taraflık esasına **mahall** ahvâlde bulunmalarının men'i hakkında ... (c. 2, s. 128)	... bî-taraflık esasını **muhil** ahvâlde bulunmalarının men'i hakkında ...
Hadide-i muhâkemenin tefrîk-i vezâifi hakkında nizamnâme (c. 2, s. 131)	**Hudeyde mehâkiminin** tefrîk-i vezâifi hakkında nizamnâme
Mecrûhîn-i **gazâen** askeriyeye verilecek elbise bedelâtı ... (c. 2, s. 133)	Mecrûhîn-i **guzât-ı** askeriyeye verilecek elbise bedelâtı ...
... **mahâkime-i** gıyabiyede **vekîl-i mesâhir** tayini usulünün lağvı hakkında nizamnâme (c. 2, s. 188)	... muhakeme-i gıyabiyede **vekil-i musahhar** tayini usulünün lağvı hakkında nizamnâme
Kavânin-i mevcudede **uhuvvet-i atikeye** müstenid ahkâmın lağvı hakkında kanun-i muvakkat (c. 2, s. 222)	Kavânîn-i mevcûdede **uhûd-i atîkaya** müstenid ahkâmın lağvı hakkında kanun-i muvakkat

Zevcin gaybûbiyetinde nafakanın **ta'zîr**-i tahsili halinde ... (c. 2, s. 307)	Zevcin gaybûbetinde nafakanın **taazzür**-i tahsili halinde ...
Zevcin cünûn, cüzzam ve **bers** ve emsali illetlerle malüliyeti halinde ... (c. 2, s. 316)	Zevcin cünûn, cüzzam, **baras** ve emsali illetlerle malüliyeti halinde ...
Muayenesiz efrâd aileleri maaşının **muayenelerinin** vefat ve maluliyeti halinde ... (c. 2, s. 381)	**Muinsiz** efrâd aileleri maaşının **muinlerinin** vefat ve maluliyeti halinde ...
Bahriye **Nezâreti'nin** teehhülüne dair nizamnâme (c. 2, s. 400)	Bahriye **zabitânının** teehhülüne dair nizamnâme
Vilayât-ı **müstahliz** umûr-i Adliyesi hakkında kararname (c. 2, s. 422)	Vilayât-ı **müstahlasa** umûr-i adliyesi hakkında kararname
Hudut kapıları ile demiryolu **muvakkıflarında** ... (c. 2, s. 474)	Hudut kapılarıyla demiryolu **mevkıflerinde** ...
Müstakbel Kuvve-i **Mesâlih**-i Osmaniye "jandarma dahil" kadrosuna ithal olunacak erkân, ümerâ ve zabitân ... (c. 2, s. 502)	Müstakbel kuvve-i **müselleha**-i Osmaniye (jandarma dahil) kadrosuna ithal olunacak erkân, ümerâ ve zabitân ...
Her nevi meşrubat mahalleriyle mükeyyifât ve **luibiyöte** mahsûs yerlerden ... (c. 2, s. 506)	Her nevi meşrubat mahalleriyle mükeyyefât ve **lu'biyyâta** mahsus yerlerden ...

Local Court, Provincial Society and Justice in the Otoman Empire, Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744),
Boğaç A. Ergene,
Brill 2003, 16-238 s.

1652-1744 yılları arasında Çankırı ve Kastamonu şer'iye sicil defterleri esas alınarak Osmanlı adli yapısını, işleyişini ele alan çalışma, Boğaç A. Ergene'nin Ohio State Üniversite'sine sunduğu doktora tezinin kitaplaştırılmış şekli. Osmanlı hukuk tarihine son zamanlarda Batı ilim dünyasında artan ilginin bir örneği olması bakamından dikkat çekici bir çalışma. Kitap Giriş bölümü dâhil on bölüm ve bir sonuç ve ekten oluşuyor. Metnin içinde yer alan dört harita ve gerekli sayıda grafikler ele alınan konunun aydınlığa kavuşturulmasını kolaylaştırıyor.

İki Anadolu şehrine ait 25 mahkeme defterinde bulunan 5000 kaydı tarayarak bölgenin hukuk tarihini inceleyen Dr. Ergene, bunu yaparken özellikle mahalli mahkemelerin merkezi yönetimle ve mahalli halkla ilişki biçimlerini açıklığa kavuşturmak istediğini söylemektedir. Keza araştırmacı dikkatini sadece mahkemelerin toplumdaki yeri ve halk üzerindeki etkinliğine, ihtilafları çözme yollarına değil, bunlarla beraber halkın mahkeme kararları üzerindeki rolüne de çevirmiştir. Dr. Ergene eserinde genel kabulün aksine Osmanlı kadısının zayıfları güçlülere özellikle askeri-idari bürokrasiye karşı korumadığı tezini ileri sürmekte, bu teze eserin muhtelif bölümlerinde sıklıkla atıfta bulunmaktadır. Kitabın bütününü okuduğunuzda Dr Ergene'nin genel kabul görmüş görüşlerin aksini ileri sürmenin ve böylece yeni bir tez ortaya koymanın dayanılmaz cazibesine kendisini fazlasıyla kaptırmış olduğunu görüyorsunuz. Bu uğurda yaptığı yersiz genellemeler ve bizzat kendisinin zikrettiği kimi müspet örnekleri görmezden gelmeler büyük bir emek mahsulü olan eserin ilmi değerine gölge düşürmektedir.

Girişi takip eden ikinci ve üçüncü bölümde dönemin Sinop ve Kastamonu'su, buradaki mahkeme yapısı, hukuki ve idari fonksiyonları, incelenen defterlerde tutulan kayıtların içeriği hakkında bilgi verilmekte, iki şehrin verileri karşılaştırılmakta, özellikle mahkemelerin idari ve adli fonksiyonları ortaya konmaya çalışılmaktadır. Mahkemelerde yapılan hukuki ve idari işlerin sayısal dökümleri de verilmektedir. Bunlar arasında mahkemelerce düzenlenen ve merkeze iletilen halkın askeri-idari yöneticilere yönelik şikâyetleri de bulunmaktadır. Dr. Ergene kadıların ancak hakkında şikayet bulunanlar üst rütbe ve mevki sahibi görevliler değilse şikayetleri merkeze ilettiklerini söylemekteyse de (s. 53) bu iddiasını yeteri kadar delillendirmemektedir. Kaldı ki kitabında aksi örneklerde yer almaktadır (s. 52, 54). Her iki şehir mahkemesine askeri-idari yöneticilerin hukuk dışı uygulamalarıyla (zulüm) ilgili emirlerin gelmesi (incelenen dönemde Çankırı mahke-

mesine 62, Kastamonu mahkemesine 32 adet) merkez yönetiminin kadılar veya bizzat haksızlığa taraf olan kimseler tarafından haberdar edildiğini ve merkez yönetimi tarafından dikkate alındığını göstermektedir (s. 35-37). Kaldı ki bir sonraki bölümde verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla kamu görevlilerinin hukuk dışı uygulamalarından şikayet hiç de nadir değildir (s. 58-59). Resmin genelini değerlendirmek açısından bunların önemli olduğunu düşünüyorum.

Dördüncü bölümde Çankırı ve Kastamonu mahkemelerine intikal eden hukuki ihtilafların türleri, tarafları ve çözüm şekilleri irdelenmektedir. Her iki şehirde mahkemeye intikal eden davaların konularına göre dağılımı sayısal olarak da oransal olarak da farlılık arz etmektedir. Dr. Ergene mahkemeye gelen tarafların sosyal ve ekonomik durumları, köyde veya şehirde yaşamış olmalarına göre hukuki ihtilaftaki konumlarını her iki bölgeyi karşılaştırarak tahlil etmektedir. Buna göre her iki bölgede de şehirde oturanların hukuki ihtilafları mahkeme yoluyla çözüme kavuşturmaları köyde oturanlara nispetle daha fazladır. Erkekler kadar olmasa da kadınların hukuki ihtilaflarını mahkemeye getirebildikleri görülmektedir. Yine bu kayıtlardan davacı ve şikâyetçilerin taleplerinin önemli oranda mahkemece desteklendiği anlaşılmaktadır. Çankırı da davacıların taleplerinin % 55 oranında mahkemece kabul gördüğü anlaşılmaktadır (s. 63-64). Kastamonu'da bu oran daha düşüktür (%43). Dr. Ergene davacı ve davalıların cinsiyet, sosyal kimlik ve yerleşim yerlerine bağlı olarak davayı ne oranda lehlerine çevirdiklerine dair defter verilerine dayalı dikkate değer ve dönemin Osmanlı hukuk uygulamasına ışık tutucu değerlendirmeler yapmaktadır. Ancak Dr. Ergene'nin toplumun ileri gelenleri (askeri bürokrasi, ilmiye, zenginler) ile bu gurupta yer almayanların mahkemede farklı muameleye tabi tutulduğu ve mahkemenin güçlüler lehine tavır koyduğu tarzındaki tezini verdiği rakamlar çok kuvvetle desteklememektedir. Gerçi Çankırı mahkemesinde üst gurup dediği kimselerin sıradan insanlara yönelik olarak açtığı 10 davanın 9'unu birinci gurup kazanmıştır: Ancak topu topu 10 davalık bir veriye dayanarak bir genelleme yapmak ne derecede doğrudur? Üstelik ikinci gurubun yani toplumun güçsüz kesiminin davacı olduğu 7 davanın 4'ünü bu kesim kazanmıştır (s. 72). Kastamonu mahkemesinde veriler daha çok dava örneğine dayanmaktadır. Burada birinci gurubun davacı olduğu 65 davanın 41 tanesini davacılar, 24 tanesini de davalılar kazanmıştır. İnsanların genelde haklı olduklarına kuvvetle inandıkları durumda mahkemeye başvurdukları gerçeğini göze alırsak güçlülerin burada sergiledikleri nisbi bir fazlalık onların mahkemede fevkalade desteğe mazhar olduklarını göstermez. Kaldı ki ikinci gurubun davacı olduğu 76 davanın 41 tanesini bu ikinci gurup 35 tanesini güçlü denilen birinci gurup kazanmıştır. Bu rakamlara bakarak incelenen dönemde Çankırı ve Kastamonu'da "mahkemeler güçlüleri desteklemişlerdir", "mahkemeler hep yolsuzlukla doluydu" demek fazla subjektif bir yargı olur.

Beşinci bölüm mahkeme harçlarına ayrılmıştır. Osmanlı yargı teşkilatında mahkeme giderlerinin mahkemeye başvuranlardan alınan harçlarla karşılandığı ve bu harç miktarının kanunnamelerle tespit edildiği bilinmektedir. Bu bölümde bu harç uygulamasının zaman içinde nasıl bir seyir takip ettiği ve bunun sebepleri üzerinde durulmaktadır.

Altıncı bölümde özellikle bazı batılı seyyahların gözlemlerine dayanarak Osmanlı yargı sisteminin işleyişini ve bu işleyişte hukuk dışı uygulamalar irdelenmektedir. Dr. Ergene başlangıçtaki iddiasını burada tekrarlamakta ve bugüne kadar yapılan araştırmalarda genel olarak kadıların yönetici sınıf ile reaya arasında hukuk çizgisini temsil ettiği, bir anlamda reayayı yöneticilerin keyfi davranışlarına karşı koruduğu ortaya konmaya çalışılmıştır dedikten (s. 100-101) sonra bu tablonun yanıltıcı olduğunu ileri sürmektedir. Dr Ergene on yedi ve on sekizinci asır boyunca kadıların yolsuzluklarıyla ilgili çok sayıda belgenin bulunduğunu (s. 108), Batılı gözlemcilerin de taşradaki mahkemelerin yolsuzlukları üzerinde ittifak ettiklerini söylemektedir. Her ne kadar sayın araştırıcı Batılı gözlemcilerin çoğu kere gözlemlediklerini değil, duyduklarını naklettiklerini bu sebeple de zaman zaman güvenirlilik problemi olduğunu söylese de bu anlatılar üzerine genellemeler yapmaktan geri durmamaktadır. Dr. Ergene bu bölümde bir Alman tacir, Hans Ulrich Krafft'ın Trablusşam'da başından geçenlerle ilgili 1577'de anlattıklarına geniş yer vermektedir. Bu Alman tacirin ortağı olduğu şirket bir Yahudi tacire olan borcunu ödememiş ve bu sebeple mezkur Hans üç yılını hapiste geçirmiştir. Daha sonra da Fransız konsolosun yol göstermesi, Trablus kadısının hanımının hediyeyle elde edilmesi ve bu yolla ve uygun bir şekille Trablus kadısının da ikna edilmesiyle Alman tacir Yahudi tacirle uzlaşıp hapisten kurtulmuştur. Olay Hans'ın hatıratında ayrıntılı bir biçimde anlatıldığı için olacak Dr. Ergene'ye cazip gelmiş, araştırmasının Çankırı ve Kastamonu ile sınırlı olduğuna dikkat etmeyip Trablusşam'da yaşanan bir olayı böyle bir araştırmada olmaması gereken bir biçimde detaylı olarak özetlemiş. Haydi, buraya kadar normal diyelim. Normal olmayan bundan sonra bu nakil üzerine çok genellemeci o ölçüde de problemli hükümler inşa edilmiş olmasıdır. 16. asırda hangi kişisel kaygılarla yazıldığını bilemeyeceğimiz bir hatırattan medet umarak, diyor ki sayın araştırıcı: Yolsuzluk en azından on yedinci asrın sonu ve on sekizinci asrın başlarında Osmanlı yargı sürecinin özelliği haline gelmiştir. Arşiv kaynakları ve Osmanlı adalet sistemine ait Batılı nakiller düzenli olarak bu vakıaya işaret etmektedir (s. 123).

Şurası bir hakikat: Hiç bir hukuk sistemi rüşvet, tarafgirlik, yolsuzluk gibi hukuk dışı uygulamalardan bütünüyle kendisini kurtarabilmiş değil. Böyle bir beklenti içine girmek hukuk realitesi ile de bağdaşmaz. Bu anlamda Osmanlı hukukunda da değişik bölge ve zamanlarda değişik oranlarda hukuk dışı uygulamalara

rastlanmaktadır. Önemli olan bunun hangi dönemde ve bölgede ne ölçüde yaygın olduğunu gerçeğe yakın bir biçimde tespit etmektir. Dr. Ergene Sinop ve Kastamonu'daki bulgularına dayanarak ve dayanaklarını da açıkça göstererek böyle bir kanaate varsaydı bu kanaatine saygı duymamız gerekirdi. Ama yine de bunu bütün Osmanlı hukukunu içine alacak şekilde genelleştiremezdik. Alman tacirin hayat hikayesi sayın araştırıcıyı çok etkilemiş anlaşılan. Adeta tek bir olayın etkisiyle çalışmasının objektifliğine gölge düşüren bir genellemeye gitmiştir. Kaldı ki bizzat zikredilen olay böyle bir genellemeyi imkansız kılıyor. Çünkü mezkur Hans üç sene hapiste yattıktan ve ancak (burası önemli) yeni bir kadı (s. 107) geldikten sonra rüşvetle hapisten kurtuluyor. Her halde aynı Hans eski kadı zamanında bu yolu denemiş ama kadı rüşveti kabul etmediği için netice alamamıştır. Bundan hiç araştırmada hiç bahsedilmiyor.

Yedinci bölümde sicillerin tutulma esaslarından ve bunun Osmanlı hukukuna etkisinden söz edilmektedir. Sekizinci bölümde ise davanın seyrinde tarafların rollerine, imkânlarına ve hukuki ihtilafı çözmek için mahkeme içinde veya dışında kullanılan hukuki araçlara temas edilmektedir. Davalıların uzun zaman takip edilmeyen alacaklar için zamanaşımı defini ileri sürmeleri, tarafların iddialarını destekleyen fetva getirmeleri bunlardandır. Çankırı ve Kastamonu mahkemelerine söz konusu dönemde sunulan 99 fetvadan 80 tanesinde mahkeme fetva lehine, 7'sinde aleyhine karar vermiş, 12 dava sulh yoluyla çözüme kavuşmuşturulmuştur (s. 150). Yine bu araştırmaya göre belli bir meslek ve zenaat sahiplerinin, belli bir cemaatin kendileriyle ilgili bir konuda topluca mahkemeye başvurmalarının davanın lehlerine sonuçlanması için önemli bir etken olduğu görülmektedir.

Dokuzuncu bölümde normal şeriye mahkemelerinin yanı sıra hukuki ihtilafların çözümünde rol olan diğer idari ve adli kurumlar üzerinde durulmaktadır. Bunların başında mahalli yöneticilerin oluşturdukları irili ufaklı divanlar gelir. Bunlar esas itibariyle idari meselelerle ilgilenmekte iseler de zaman zaman aşayişle veya belirli suçlarla ilgili şikayetlere de bakmaktaydılar. Bunu bazı meslek teşkilatlarında teşkilatın başındaki yöneticinin yürüttüğü sınırlı yargı yetki ve görevi izlemektedir. Muslihunun araya girerek anlaşmazlıkları sulh yoluyla çözmelerinin de dikkate değer örneklerini de Dr. Ergene çalışmasında ortaya koymaktadır. Onuncu bölümde ise yazar hukuki anlaşmazlıkların mahkemelerde ve mahkeme dışı mekan ve usullerde çözülmesini değerlendirmekte ve Osmanlı yargı sisteminin bunlardan hangisine girdiğini irdelemektedir.

Sonuç itibariyle incelediği dönemin hukuk tarihine önemli ölçüde ışık tutan bu emek mahsulü çalışma sahasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ancak eserdeki genelleştirmeler çalışmanın kalitesini gölgelemiştir.

M. Âkif Aydın

Legislating Authority, Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey
Ruth A. Miller
London: Rutledge, 2005.

Bu kitap, Osmanlı imparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine geçişte ceza hukukunda yapılan değişiklikleri ele almakta ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin ceza hukukunu yönlendiren temel düşüncelerin tarihsel ve kuramsal köklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Tanzimattan 1930'lara kadar olan süreçte ceza kanunlarında yapılan köklü ve kısmi değişikleri izleyerek yazar, "modern Türk ceza hukukunu" bir taraftan Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinde devlet, birey ve toplum anlayışlarında ortaya çıkan gelişmeler iç bağlamına yerleştirirken, diğer yandan eş-zamanlı bir okuma denemesi yaparak ceza hukukunu 19. ve 20. yüzyılda Çin'den Arjantin'e ABD'den Fransa'ya çeşitli dünya devletlerinin ceza hukuklarında meydana gelen "modern" gelişmeler ve değişimlerle karşılaştırmakta ve Türkiye'yi dünyadaki gelişmeler için adeta bir "alan araştırması" olarak ele almaktadır. Belki de kitabın en önemli katkısı bu uluslararası karşılaştırma bağlamında ortaya çıkmaktadır.

Kitap, okunuşunu kolaylaştıran kısa kısa kurgulanmış bir giriş bölümü, dokuz ana bölüm ve bir sonuç bölümünden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın çerçevesi çizilmiş ve kitap boyunca ileri sürülen ve tartışılan temel tezler, iddialar ortaya konmuştur. Mukayese bağlamının ve tarihsel arka planın ele alındığı ilk bölümde yazar, Osmanlı devletinde Tanzimat'la başlayan değişim ve reformların klasik Osmanlı düzenindeki değişim ve düzenlemelere kıyasla çok daha fazla değişim-bilincine sahip olduğunu, başka bir ifadeyle Tanzimat'ta değişim odaklı bir zihniyetin hakim olduğunu belirtir. Osmanlı devletindeki reformların Avrupa karşısındaki ezilmişliğe ve yenilgiye bir tepki olarak Avrupai tarzda bir yapılanma ile çıkış aramanın bir neticesi olarak devreye sokulduğu şeklindeki genel iddiayı kabul etmeyen yazar, aksine Osmanlıdaki değişimleri 19. yüzyıl dünya bağlamında ortaya çıkan genel eğilimlerle açıklamanın daha anlamlı olduğunu iddia etmektedir. Mesela Osmanlı devletinde Tanzimat'la başlayan vatandaş-devlet ilişkilerindeki yeni fikirlerin ya da Osmanlı hukuk sistemlerinin kodifikasyonu ve organizasyonun bir çok Avrupa ülkesinden önce veya en azında eş-zamanlı olarak ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. Aynı şekilde Tanzimat öncesinde başlayarak Osmanlı yönetiminin yeniden düzenleme/nizam verme düşüncesini, modern zihnin rasyonaliteye ve düzenlemeye olan tutkusunun bir eseri olarak görmekte ve bu eğilimin Osmanlı Devletinde Avrupa devletlerinin pek çoğundan önce ortaya çıktığını söylemektedir. Kısaca bu bölümde yazar değişimleri, "bir tepki olarak reform" düşüncesine bağlamanın yanlışlığına işaret etmekte ve reformların değerlendirmesinde Osmanlı iç dinamikleri ve küresel gelişmelerin göz ardı edilmemesini vurgulamaktadır.

Hukuki Bağlam adını taşıyan ikinci bölümde yazar, Osmanlı hukuk reformlarının arka planını teşkil eden geleneksel, klasik Osmanlı hukuk anlayışını iki temel soru aracılığıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Birincisi geleneksel Osmanlı hukuk sisteminde din-devlet ilişkileri nasıldı? İkincisi ise erken ve klasik Osmanlı hukuk siteminde ceza hukukunun koruduğu "mağdur" birey, toplum, Tanrı veya devletten hangisiydi? Birinci soruyla ilgili olarak, geleneksel Osmanlı hukuk sisteminin klasik İslam devlet düzeninin bir devamı ve uyarlaması olduğunun altını çizdikten sonra yazar, burada özellikle mezalim mahkemelerinin Osmanlı sistemi içinde divana tekabül ettiğini, bunun geleneksel kadı mahkemelerinin doğurduğu bir takım teorik ve pratik sorunlardan doğduğunu belirtir. Kadı mahkemelerinin icra ve infaz yetkisinin olmaması, kararlarının temyiz edilememesi, tanıklıkla ilgili bazı gereksinimlerin mezalim mahkemelerini bir anlamda kaçınılmaz kılmıştır. Ona göre, Osmanlı devlet adamlarının en çok ilgisini çeken şey mezalim mahkemelerinin kadı mahkemelerinin üzerinde ve onların özellikle yolsuzluklarını denetleme ve dolayısıyla devlet başkanlarına daha fazla kontrol kurma imkanı veren yönü olmuştur. Yazarın kadı mahkemelerini İslam toplumlarındaki mahkeme olarak görmek yerine "dini mahkeme" olarak tanımlaması ve mezalim mahkemelerinin sanki bunun üzerine giydirilen yabancı bir sistem gibi algılaması geleneksel oryantalist-*esentialist* (özcü) dini-seküler ayrıma dayanan yaklaşımdan izler taşımaktadır (Gerçi yazar *essentialist* [özcü] görünmekten gocunmadığını bir çok kez tekrarlamıştır.) Dini hukuk ifadesinin modern dönemdeki çağrışımları dikkate alındığında İslam sosyal ve hukuk tarihini okumada yetersiz kaldığı artık daha açık görülmektedir.

İkinci soruya gelince, yazara göre Osmanlı geleneksel sisteminde esas dönüşüm "ceza kanununun" korumakla görevlendirildiği "mağdurun" kim olduğu meselesinde ortaya çıkmıştır. Geleneksel Osmanlı ceza hukuk sistemi birey, toplum ve Tanrı'yı suçların "mağduru" olarak değerlendirmekte idi. Ama 19. yüzyıl reformlarıyla birlikte ceza kanununun en önemli amacı devleti korumak olmuştur. Yazara göre, bunu en açık bir biçimde maslahat kavramındaki dönüşümde görebiliriz. Maslahat kavramı geleneksel anlamında daha çok toplumsal ve bunun uzantısı olarak bireysel faydaya işaret ederken, 19. yüzyılda bu kavram soyut "milli çıkar" anlamına gelmeye başlar.

Suç ve Bürokrasi adını taşıyan üçüncü bölümde R. Miller, Tanzimat sonrası ve Tanzimat reformları doğrultusunda 1840-1850 arasında yapılan ilk ceza kanunu düzenlemesini incelemiştir. Modern dönemde hukukun kodifikasyonu yönünde özel bir bilincin ortaya çıktığına dikkat çeken yazar, başta Fransa ve Almanya olmak üzere bir çok ülkede hukuk sistemindeki düzensizliğin ve eksikliğin giderilmesi adına daha "tam" ve daha "rasyonel" bir kanun oluşturma fikrinin insani, rasyonel ve modern devlet varsayımından doğduğunu belirtiyor; ancak

yazar gerçekte kodifikasyonun hukuk üzerinde çok daha fazla kontrol kurma amacına hizmet ettiğine, kodifikasyonun reformu daha kolaylaştırdığına, hatta reformu bir anlamda zorunlu kıldığına dolayısıyla devletin yetkilerini artıran bir araç olma özelliğine özellikle dikkat çekiyor. Osmanlı imparatorluğu söz konusu olduğunda, ceza hukuku alanında yapılan bu ilk "modern" kodifikasyonun ilgi odağı, yazara göre, devleti ve dini yeniden tanımlamak olmuştur. Reform öncesi Osmanlı ceza hukukunun kadıların yolsuzluğuna vurgusunu devam ettiren yeni kanun buna ilave olarak memurların ve bürokrasinin devlet gücünü kendi çıkarları için kullanmalarını önlemeye dönük maddeler içermektedir. Bireysel suçlar söz konusu olduğunda yeni ceza kanununun maddeleri, suçların kendisinden çok standart yargılama usulü, kurumsal reform ve merkez ve taşra meclislerinin işleyişine ve dolayısıyla merkeziyetçi bir yapılanmayı sağlamaya dönüktür. Ancak konu siyasi suçlar olduğunda yeni kanun, hala usule ve bürokratik kurumların işleyişine vurgu yapsa da, aynı zamanda siyasi suçları ve suçluları tanımlamaya da önem vermektedir. Burada özellikle isyan suçunun sadece Bab-ı Ali'ye (devlete) karşı işlenen suçları kapsamadığı, devletin "kanunlarına ve düzenlemelerine" karşı işlenen suçların da bu kapsamda değerlendirildiğine dikkat çekilmiştir. Yazar bu noktada aynı dönemde İngiliz sömürgelerinden Hindistan'da da benzer bir gelişmenin olduğunu belirtir. Artık ceza kanunu toplumun suçla rahatsız edilmesini önlemekten çok devletin ve onun bürokrasinin çıkarlarını korumak için vardır.

Bu yeni kanunda aynı cümle içinde dinin devletle birlikte (kanun ve şeriat şeklinde) yer almasına dikkat çeken yazar 1840 tarihli kanunun hemen hemen tüm maddelerinde şeyhülislamlığın önemli bir yere sahip olduğu belirtir. Bunun pratik anlamının ötesinde ulemanın soyut rolünün daha önemli olduğu şeklinde anlaşılması gerektiğine vurgu yapar. Bu dönemde davaların görülmesinde ceza hukukunun toplumdan çok bürokrasiyi önceleyen bir yapıya doğru evrilişini gösteren ilk gelişmelerin başladığını söyleyen yazar, dinin de bu evrilişte ideolojik bir araç olarak kullanılmasının örneklerini sunar; örneğin cezaların daha önceki sistemde affedilebilirliği bir anlayış olarak mevcutken, yeni kanunla şeriatın hukukun eksiksiz uygulanmasına dönük prensibini ideolojik bir biçimde modern devletin bir disiplin aracı olarak hukukun soyut ve katı uygulamasına dayanak yapılır. Suçlunun devlet ve bürokrasiye olan bir tehdit olduğu algısı dinin de bürokrasinin bir parçası haline getirilmesiyle pekişir. Artık ceza davaları bürokrasinin ilgi odağı olmuştur ve cezalar salt ceza hukukunun amaçlarıyla açıklanamaz.

1851-1858 yılları arasında ceza kanununda yapılan değişikliklerin ele alındığı beşinci bölüm Mağdurun Kaybolması başlığını taşır. Bu bölümde yazar Arjantin'de olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sosyolojik pozitivizmin kanunların

formüle edilişini etkilemeye başladığını belirtir. 1851 tarihli Ceza kanununda kişisel suçlar çok daha az önemli hale gelmiş, Osmanlı din elitinin idari suçun ahlaki olarak meşrulaştırılmasındaki araçsal yönü daha da güçlendirilmiş ve ceza kanunu çok daha fazla soyut hale gelmiş ve böylece dini ahlakın hukuki alandaki etkisi önemli ölçüde artmıştır. Mağdurun önemli olmadığı, suçun sadece hukuki olarak suç olarak tanımlanmasının gereği olarak cezalandırılması düşüncesi diyebileceğimiz "discursive" suç fikrinin gittikçe daha belirgin hale geldiği görülmektedir. Artık suç suç olduğu için devletin ve onun hukukunun konusudur; yoksa hukukun suçla ilgilenmesinin nedeni suçun mağdurlarının çıkarı değildir. Miller her zaman olduğu gibi bu gelişmenin salt Osmanlı Devletine has olmadığını vurgular ve çağdaş dönem Hollanda'sından örneklerle bu dönemde discursive suç kavramının dünyada genel eğilim olduğunun altını çizer.

1851 tarihli Ceza Kanunun çok daha fazla günahla kötülük kavramını birlikte kullanmaya başladığını, suçun ahlak açısından saf ve temiz bir birey ve toplum yaratmanın önünde engel oluşturduğu ve dolayısıyla dini elitin bu aşamada çok daha fazla kanunların meşruiyetini sağlamada rol aldığı görülmektedir. Çok da özcü bir İslam algısından hareket eden yeni bir meşruiyet arayışıdır bu. Dini elitin de bürokratik devlet anlayışı takıntısını kabullendikleri dikkat çekmektedir. İslam hukukunun maddelerinden çok felsefesinin bu dönemde ideolojik olarak kullanıldığı görülür. Bürokrasi gibi dini elit de artık yeni devlet anlayışını güçlendiren araçlar haline gelmiştir bu dönemde.

Yazara göre, mağdurun sistemin ilgi odağından çıkması bu soyut devlet ve bürokrasi anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır; suçlar bir mağdur veya toplumsal adetlere veya toplumun çıkarlarına karşı işlenmemekte, aksine sistemin bizzat kendi varlığına karşıdır. Miller 1859'a gelindiğinde mağdurun ceza hukuku sisteminde önemini kaybettiğini bunun yerini siyasi suç ve devlete karşı işlenmiş suçların merkezi yer işgal etmeye başladığını ve bunların varlığına karşı işlenen suçların dini olarak tanımlanmış kötülük anlayışıyla iç içe sunulduğunu belirtir.

1859-1876 yılları arasındaki gelişmelerin ele alındığı Devlete Karşı İşlenen Suç başlığını taşıyan beşinci bölümde, yazar, Fransız devrimi ve arkasından ortaya çıkan liberal düşüncelerin sanıldığı gibi Fransız kodifikasyonunu doğurmadığını aksine Napolyon Kanunlarının on yıllık bir liberal dönemin arkasından gelen askeri rejim, krallık ve diktatörlüğün eseri olduğunun altını çizer ve 19. yüzyılın ikinci yarısında otoriteryen düşüncelerin Avrupa da dahil bütün dünyada popüler ve hakim eğilim olduğunu belirtir. Bu dönemin devrimci özelliğini kabul etmekle beraber Miller bunun bugün anladığımız anlamda bireysel liberalizmle bir alakasının olmadığını, aksine devletin karizmatik bir lider aracılığıyla kitleler üzerinde etkinlik kurması anlamında geleneksel devlet-birey-toplum

ilişkisini dönüştüren bir devrim olduğu tespitini yapar. Ayrıca devleti önceleyen Napolyon ceza kanununun Fransa gibi kısmen kitlelerin sivil ve demokratik araçlarla korunduğu toplumlarda devletin otoriteryen eğilimlerini bir ölçüde kontrol altında tutmasına rağmen bu kanunun kabulünün benzeri sivil kurumların olmadığı başka ülkelerde devlet-kitle ilişkilerinde daha devletçi bir yapının ortaya çıkmasına zemin hazırladığına dikkat çeker.

Bu genel gözlem ışığında1859'da Osmanlı Devletinin 1810 tarihli Napolyon Ceza kanunu benimsediğini belirten Miller bazılarının zannettiği gibi Fransız kanununun liberal eğilimini temsil eden maddelerinin Osmanlı kanuna dahil edilmemesinin Fransız kanunun daha liberal olduğu anlamına gelmediğini aksine her iki yasanın da anti-liberal olduğunu vurgulamaktadır. Buna rağmen Osmanlı ceza kanununun otoriteryen eğilimlerinin biraz daha fazla olduğunu kabul etmektedir. Bu bölümde yazar Osmanlı devletinde dini hiyerarşinin devlet bürokrasisi içine dahil edilmesinin de yardımıyla yavaş yavaş siyasi suç hukukuyla normal suç hukukunun eşitlendiğini de belirtir.

Dinin Rolü başlığını taşıyan 1877-1908 yılları arasını inceleyen altıncı bölümde R. Miller II. Abdülhamit dönemiyle ilgili bazı genel değerlendirmeleri sorgular. İlk dikkat çektiği II. Abdülhamit tarafından parlamentonun feshiyle başlayan baskıcı rejimin dönemin uluslararası siyasette hakim eğilim olduğu ve aksine bir politikanın o dönemde garip karşılanacağını belirtir. Bu dönemin bütün dünyada yaygın bir başka eğilimi de sivil oluşumlardan uzak ve onların üstünde bir devlet bürokrasisi yetiştirmeye olan tutkudur. Weber'in gözlemlediği bu bir "bürokratlar ulusu" yaratma arzusu Osmanlı devletinde de yargı mensuplarının yeni okullarda eğitilmesi şeklinde tezahür eder. 1878'de Mekteb-i Hukuk Nizamiye Mahkemelerinde (Düzenli Mahkemeler) çalışacak yargıçları yetiştirmeye başladı. Düzenli mahkemeler 40 yıldır mevcut olduğu için yargıçların bu alanda eğitilmesi amacıyla başka okullar da oluşturulmuştu. Yazara göre, Hukuk Mektebi en baştan itibaren kimlerin hoca olacağı meselesinden çok öğrencileri öncelemiştir. Öğrenciler yeni ideolojiyi benimsedikleri sürece Hukuk Mektebi işini yapıyor demekti. Bu amaçla ders müfredatlarının düzenlenmesine özel bir önem atfedilmiştir. Hem hocalar hem de öğrenciler ağırlıkla ulema sınıfından geliyordu ve hukuk bürokrasisi bu dönemde eskisinden çok daha fazla ulema sınıfından kadrolarla çalışmaktaydı. Yüksek yargı erki içinde ulemanın ağırlığı belirgindi.

1909-1920 yılları arasının incelendiği Kötülüğün Yeniden Keşfi: Pozitivistler ve Baskıcılar başlığını taşıyan yedinci bölümde yazar İttihat Terakki'nin II. Meşrutiyetten itibaren yürüttüğü reformların ceza hukukundaki yansımalarını inceler. İttihatçılar hem bilimsel hem de maneviyatçı bir söylemi eş zamanlı olarak devreye sokmuşlar ve "toplumsal organizmayı" bir taraftan dokunulmaz kılarken diğer yandan onu sürekli denetim altında tutmayı hedeflemişlerdir. Ona göre bu

dönemde biyolojik determinizm algılarıyla ulusal arınmışlık fikri birbirini beslemiştir. Bu bağlamda birey hem en önemli yapı taşı hem de yeni evrensel ideali tehdit eden en tehlikeli unsur olarak görülmüştür. Sosyolojik pozitivizme mensup Genç Türk hareketi bireyin ancak sosyal organizma içinde dengesini bulabilecek irrasyonel bir varlık olduğu fikrini benimsemiş ve liberal düşüncenin birey algısı ve buna bağlı olarak cezaların suçlarla orantılı bir biçimde düzenlenmesi fikrini bir sapma olarak görmüştür. Dolayısıyla ceza hukukunun amacı ampirik olarak belirlenmiş biyolojik suçlu tiplerinden hangisine girdiğini belirleyip buna göre cezalandırmaktan ibarettir. Gülhane Hatt-ı Hümayun'un sivil içerikli "vatandaş" algılaması bu bağlamda artık savunulamaz bir şeydir. Bunun yerini toplum ve halk almıştır. Genç Türk yasaması toplumsal organizma fikrini ceza hukukunda bir aktör olarak belirledikten sonra buna karşı tehditlerle mücadeleye girişmiştir. Cinsel suçlarla ilgili tutum buna örnektir. Cinsel sapma ve cinsel suçla ilgili hukuki düzenleme yapma tutkusu, aslında Miller'e göre, pozitivistlerin ilerleme ve moderniteye olan aşklarının ve felsefelerinin temelini oluşturan biyolojik olarak belirlenmiş kollektivite fikrine vurgularının mantıki sonucundan başka bir şey değildir. Bu bağlamda Ramazan orucunun toplum içinde aleni bozulmasının en ağır suçlardan biri olarak belirlenmiş olmasına dikkat çeken yazar bunun yasamayı yapanlar tarafından toplumsal bütünün sağlığını tehdit eden bir şey olarak görüldüğünü belirtir. Böylece bu dönemin temel özelliklerinden biri Miller'e göre hukukun askerileştirilmesi olmuştur. Bu aşamada aslında Genç Türk iktidarının pozitivist eğiliminin dini devre dışı bırakması beklenebilir; anca aksine ulemanın ceza kurullarında yer almaya devam ettiği görülüyor; ama yeni iktidar aynı zamanda kadıları kendi iç denetimleri yanında bürokratik denetime tabi kılarak çok daha fazla bürokrasi içine entegre etmiştir.

1920 ve Sonrası: Modern mi, Faşist mi? Başlığını taşıyan sekizinci bölüm, İttihat Terakki iktidarının mirasının yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişini incelemektedir. Bu bölümde yazar İtalya örneğinde Faşizm'i açıkladığı uzun bir kısmı müteakip Türkiye Cumhuriyeti ceza hukuku yasamasının felsefesini inceler. İtalya'da oldu gibi Osmanlı bağlamında da liberal bireycilik yeni hukuki kültürün temeli olarak kabul edilmemiş ve kişisel hukuk siyasi hukuka tabi kılınmıştı. Değişimde din adamları gittikçe artan bir biçimde devlet aygıtının bir parçası haline gelmiş ve reformları meşrulaştırarak moral destek sağlamışlardır. Miller'e göre sanıldığının aksine Türkiye Cumhuriyeti her ne kadar bir kısmını işlevsiz hale getirse de ulema sınıfından önemli bir kesimin devletin üst kademelerinde ve yargı sisteminde istihdam edilmeye devam edildiklerini belirtir ve Cumhuriyet reformlarının da aynen Osmanlı reformlarında olduğu gibi ulemanın moral desteğine ihtiyaç duyduğunu iddia eder. Türkiye Cumhuriyeti ceza yasaması, Miller'e göre, Rocco'nun İtalyan ceza yasası gibi devletin korunması, ulusun korunması ve devrimlerin korunmasını öncelemekte ve bütün bunları da bireye rağmen

yapmaktadır. Ona göre dönemin adalet bakanı Mahmut Esat'tan yaptığı bir alıntı yeni ceza hukuku felsefesini çok iyi açıklamaktadır:

> "Ceza kanunumuz çok serttir. Çünkü inkılap çok kıskançtır. Ama hem sert ve hem ilmî. Bundan korkacak olanlar ve korkması lazım gelenler Türk milletinin menfa'atlarına, Türk milletinin hukukuna ve inkılabına karşı tekin olmayanlardır ve bunların korkması lazımdır."

Türkiye Faşist Bir Kanun'u Kabul Ediyor başlığını taşıyan dokuzuncu bölümde R. Miller, 1927'de henüz Mossolini'nin Ceza Kanunu yürürlüğe girmediği için1889 tarihli İtalyan Ceza Kanununu kabul ettiğini ama izleyen yıllarda (1927-1938), çağdaş beklentileri karşılamak üzere1889 tarihli Kanunun maddelerinin büyük bölümünün değiştirildiğine dikkat çeker. Ancak dikkatli bir inceleme yazara göre bu değişikliklerin büyük bölümünün 1930 tarihli Mussolini ceza yasasının maddelerinin zaman zaman kelimesi kelimesine çevirisi olduğunu göstermektedir. 1927 tarihli ceza yasası yürürlüğe girerken adalet bakanı Mahmut Esat'ın demokrasi ve laikliğe vurgu yapması ve 1938 tarihli yasanın girişinde aynı değerlerin tekrar edilmiş olmasına rağmen, Miller'e göre, gerçekte devletin otoriteryen kişiliğin yüceltilmesi yoluyla demokratik idealler bir tarafa bırakılmış ve seküler amaçlar da hiç bir zaman yeterince benimsenmemiştir. Ceza yasasının ana amacı ona göre Tanzimat'tan beri yasaların gittikçe artan bir şekilde vurgulanan felsefesiyle aynıdır: devleti ve nihayetinde "ırkı" bireyin aleyhine korumak ve güçlendirmek; devletin kontrolünü ve suç kavramının alanını genişletmek, ceza hukuku ile siyasi hukuku kaynaştırmak ve bireyi ilgilendiren hukuki alanları tecrit etmek.

Ruth Miller'in Suç ve Günah adını taşıyan bu eserinin Türk ceza kanunlarının ve Türk ceza hukuku felsefesinin Tanzimat sonrası gelişiminin anlaşılmasına dönük bir katkı sağladığı açıktır. Özellikle son yıllarda Avrupa Birliği sürecinin bir parçası olarak demokratikleşme adımlarının sancılı ve çok tartışmalı geçmesinin arkasında Miller'in sözünü ettiği ceza hukuku felsefesini oluşturan dinamiklerin olduğu söylenebilir. Daha önce 141, 142 ve 163 ve yakın zamanlarda 312 ve şimdi ise 301 ile ilgili tartışmaların yazarın ortaya koyduğu tarihsel bağlam düşünüldüğünde daha anlaşılır olduğu da aşikardır. Ancak burada yazarın genel olarak tüm Avrupalı ve dışardan bakan gözlemcilerin içine düştüğü "Oryantalist" bir bakış açısından da kurtulamadığını belirtmek gerekiyor. Örneğin, Oryantalist edebiyatta yaygın olan "dini hukuk" "seküler hukuk" ayrımını İslam devletleri ve Osmanlı hukuk tarihleri söz konusu olduğunda aynen benimsemesi, kadılardan dini yargıçlar olarak bahsetmesi buna örnektir. Ama daha önemlisi geçmişte ve özellikle 11 Eylül sonrası yıllarda Avrupa entelektüel camiasında Türkiye ve İslam ülkeleri söz konusu olduğunda bilinçli veya bilinçsiz olarak din ve etnik milliyetçiliğin "tehlikeli birlikteliği"ne vurgu yapmak bir moda haline gelmiştir. Yazar bize Tanzimat sonrasında ceza hukuku alanında ve dolayısıyla felsefesinde meydana

gelen değişimlerin sanıldığı gibi Avrupa'nın etkisiyle ortaya çıkmadığını, tam tersine bunun Türkiye'nin kendi iç dinamiklerinin bir eseri olduğunu söylerken aslında iç dinamiklere vurgu yapıyor gibi görünse de aynı zamanda sözünü ettiğim Avrupalı önyargısını da kısmen yansıtmaktadır. Diğer yandan yazarın çalışmasını uluslararası bir perspektife yerleştirmiş olması çalışmayı benzeri çalışmalardan ayıran en önemli özellik olmasına rağmen ve yazarın karşılaştırmalı hukuk araçlarına ve bu alandaki teorik gözlemlere olan vukufiyetinin çalışmasına daha zengin bir bakış açısı katmış olmasına rağmen, bunun çalışmanın esas malzemesini teşkil eden Tanzimat öncesi ve sonrası Osmanlı-Türk hukukuna ilişkin gözlemlerinin daha derinlikli olmasını, ya da bu yöne daha fazla emek harcanmasını engellediği de söylenebilir. Ama her şeyi bir çalışmadan beklemenin doğru bir yaklaşım olmadığı da açıktır. Son bir not da çalışmanın teknik yönüne ilişkindir. Yazar Türkçe'den çevirdiği uzun alıntıların orijinallerini okuyucuyu sıkmamak için haklı olarak kitabın sonnot kısmına almıştır; ancak burada İngilizce çevirinin metin içinde geçmesine rağmen tekrar edilmesi ilgili yerde okuyucuya kolaylık sağlama amacıyla yapılmış olsa da gereksiz bir "şişirme" izlenimi vermektedir. Her şeye rağmen bu çalışmanın son 2 asırlık Türk ceza hukuku tarihinin anlaşılması için önemli bir katkı sağlayacağını düşünüyorum.

Murteza Bedir

The Capitulations and the Ottoman Legal System (Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th. Century)

Maurits H. Van den Boogert

Brill (Leiden-Boston), 2005, XVI+313

Maurits H. Van den Boogert tarafından "The Capitulations and the Ottoman Legal System" adıyla yayınlanan kitap, 18.yüzyılda kadılar, konsoloslar ve beratlı tüccarlar arasındaki ilişkileri, ihtilafları ve problemleri hukukî açıdan ele almaktadır. Çalışma esas itibarıyla İstanbul'daki Osmanlı, Felemenk ve İngiliz arşiv kaynaklarına kısmen de Hague ve Londra'daki arşiv kaynaklarına dayanmaktadır.

"Giriş" bölümü dışında yedi ana bölümden meydana gelen eserin "Giriş" kısmında kapitülasyonlar üzerine yapılan ilk çalışmalar, konuyla ilgili tarihî mütalaalar, hukukî yaklaşım ve metodoloji meselesi ile bu konuda daha önce yayınlanmış metinler üzerinde durulmaktadır. Eserde 19.yy.da konuyla ilgili yazılmış ve neşredilmiş kitaplar (Testa, Charriere, Belin, Noradounghian, Hammer gibi yazarlar tarafından yazılan kitaplar) ve ayrıca modern çalışmalar hakkında bilgiler de yer almaktadır.

Birinci bölümde, Sultanların ahidnameler çerçevesinde yabancılara verdikleri taahhütler ele alınmakta, kapitülasyonlar (imtiyazlar), fermanlar ve beratların kapitülasyonlar konusundaki tamamlayıcı rolü, imtiyazların feshi (geri alınması), müste'menlerin durumu, bunlara tanınan vergi muafiyetleri, konsolosların yargılama yetkileri ve Avrupa'daki konsolosluk düzenlemeleri, yabancılarla ilgili olarak kadıların yetkileri ve Divân-ı Hümayûn'un uygulamaları, Osmanlı hukuk sistemi içerisinde zımmilerin durumu açıklanmaya çalışılmaktadır. Birinci bölümün sonunda yabancıların Osmanlı hukuk sistemiyle ilişkisi hakkında teorik bir çerçevedeki tartışmalar yer almaktadır. Burada özellikle "İslam Hukuk Üçgeni" adlı bir teoriden hareketle kapitülasyonların Osmanlı hukuk sistemi içerisindeki yeri ve diğer hukuk kaynaklarıyla olan bağlantısı açıklanmaya çalışılmaktadır.

İkinci bölümde Osmanlı devletindeki protégé'lerin (himaye altındakilerin) hukuki rejimi incelenmektedir. Bu çerçevede tercümanlar ile onların evlat ve hizmetkârlarının, mahzenci ve simsarların, sarrafların durumu ele alınmaktadır. Himaye sisteminin ticarîleşmesi, yabancı büyükelçilere verilen imtiyazların niteliği, himaye uygulamasının bedeli, himaye altındakilerin sayısı, bu hususta Batılı devletlerin emperyalist bir vasıta olarak himaye sistemini suiistimal edip etmedikleri, himaye sisteminde uygulanan bürokratik prosedür, konuyla ilgili Batılı politikalarla Osmanlı politikaları ve nihayet beratlıların hukukî statüleri incelenmektedir. Himaye altındakilerin en önemlileri Dragomanlar olmakla birlikte yabancı korumasından yararlanan başkalarının imtiyazları da incelenmiş ve

öte yandan 18.yy. boyunca konsoloslukların yargılama yetkisi altına giren kişilerin sayısı ile ilgili bir bilgilendirme de yapılmıştır. İkinci bölümde kapitülasyonlarda yer alan imtiyazların Osmanlı tebaası olan kişileri kapsayıcı şekilde genişletilmesi meselesi üzerinde de durulmaktadır. Burada yer alan bilgiler, literatürde özellikle Timur Kuran tarafından "hukuk kayması" olarak adlandırılan ve Osmanlı tebaası olan kişilerin yabancı ülkelerin vatandaşlığına geçerek Osmanlı hukuk sistemi dışına çıktıklarını ifade eden görüşün, en azından 18.yy.da söz konusu olmadığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Kitabın önemli bir kısmını oluşturan üçüncü bölüm "Avanias" başlığını taşımaktadır. "Osmanlı hukuk sisteminin yanlış yorumu" şeklinde nitelendirdiği bu başlık altında yazar konunun historiyografi açısından durumunu, avania'nın tanımı ve kökenlerini, avania olarak nitelendirilen davranışların nelerden oluştuğunu ve kimler tarafından icra edildiğini, hangi süreçten geçtiğini, uygulamada rastlanan bir takım avania örneklerini ele alarak Osmanlı hukuk perspektifinden konuyu değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu anahtar terimin (avania) Batılı izahlarda havaî bir nitelik kazandığını ifade eden yazar, bu kısımda kavramın Batılı kaynaklardaki kullanımıyla ilgili bazı olaylar üzerinde durmaktadır. Yazar bu gibi durumlarda vak'a (case) çalışmalarının hukuk tarihçileri için normal olduğunu ama tarihçilerin bunu pek sevmediğini (mesela Edhem Eldem'in bireysel olaylara çok önem vermemek gerektiğini söylediğini) ifade etmektedir.

Dördüncü bölümde ***"mülklerin bölüşümü"*** konusu ele alınmaktadır. Yabancıların Osmanlı İmparatorluğunda edindikleri mülklerle ilgili olarak kapitülasyonlarda mevcut düzenlemeler, mülklerin taksiminde takip edilen standart prosedür, muhtemel komplikasyonlar olarak örneğin Avrupa tüccarlarının Osmanlı kadınlarıyla evlenmesi halinde ortaya çıkabilecek problemler ya da hukuki ihtilaflarda yalnızca gayrımüslim şahitlerin varlığı halinde ortaya çıkabilecek muhtelif meseleler ele alınmakta, tercümanların mülklerinin hukuki akibeti ile ihtida etmiş olanların mirasçılarıyla olan hukukî münasebetlerinin doğurabileceği komplikasyonlar konuya ilişkin bazı örnekler üzerinden değerlendirilmektedir. Yazar burada özellikle ***"tüccar yabancılar"*** (merchant strangers) kavramına vurgu yaparak bunların ***"yabancı tüccar"*** kavramı ile ifade edilen tüccarlardan farklı bir konumda olduklarını ifade etmektedir.

Beşinci bölüm "İflas" başlığını taşımakta ve iflas eden tüccarın hukukî durumu ele alınmaktadır. Bu bölümde, kapitülasyonlarda yer alan yabancıların iflasına ilişkin düzenlemeler, iflas durumunda takip edilen standart süreç, kaçak müflislerle ilgili problemler ve satılmak üzere gönderilmiş malların mülkiyeti konuları üzerinde durulmaktadır. İflas eden tüccar yabancılar ve Osmanlı protégélerinin iflasla ilgili olaylardaki pozisyonu, konunun hukukî temelleri,

konsolosların hukukî pozisyonu, konuyla ilgili taraflar ve takip ettikleri hukukî stratejiler birtakım örnek olaylardan hareketle ele alınmaktadır.

Altıncı bölümde hırsızlık konusu incelenmektedir. Osmanlı hukuk sisteminde hırsızlığın düzenlenişi, beratlı tüccarlarla yapılan ortaklıklarda hırsızlıkla ilgili olarak ortaya çıkan hukukî ihtilaflar, konuyla ilgili hukukî mesele ve stratejiler ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

Kitabın yedinci ve son bölümü ise "Sonuç" başlığını taşımakta olup yazar daha önceki bölümlerde ele aldığı konuları toplu bir değerlendirmeye tabi tutarak ulaşmış olduğu sonuçları anahatlarıyla ortaya koymaktadır.

Esasen yazarın doktora çalışmasına dayanan eserin temel amacı 18.yy.da Osmanlı hukuk sistemi içerisinde kapitülasyon sistemini teorik ve pratik açıdan anlamaktır. Yazar tarihçi olup resmi bir hukuk eğitimi almadığını eserinde ifade etmektedir. Bu durumun yazarın hukukî açıdan yaptığı değerlendirmeleri ne dereceye kadar etkilediği aşağıda ifade edilecektir. 1754 tarihinde Dutch (Felemenk) cemaatine mensup iflas etmiş yabancı bir tacirin kaçış hikâyesiyle başlayan eserde, Osmanlı tebaası olan kişilerin de zaman zaman yabancılarla ilgili hukuki ihtilaflara dahil oldukları, bu gibi durumlarda Osmanlı tebaası olan kişilerin, aralarındaki ihtilafın Osmanlı mahkemelerine götürülmesini ve ülke kanununa (the law of the land) göre meselenin çözülmesini istedikleri yazarca ifade edilmektedir ki bu durum esasen İslam hukukunda mülkîlik ilkesinin temel prensip olmasının gereğidir ve Osmanlı vatandaşlarının dahil oldukları hukuki ihtilaflarda Osmanlı mahkemelerine müracaat edilmesi bu ilkenin bir gereğidir.

Yazarın ifade ettiğine göre konsoloslar ciddî hukukî krizlerde kapitülasyon metinlerinin rehberliğine ihtiyaç duyuyorlar, ancak zaman zaman üstlerine yazdıkları rapor ve mektuplarda önemli hatalara düşüyorlardı. Konsoloslar kapitülasyon metinlerinde mevcut olmayan hükümleri varmış gibi raporlarına koyuyorlar, onların bu hataları büyükelçiler tarafından da fark edilmiyordu. Kapitülasyonlar hakkında çalışan birçok modern araştırmacının da benzer hatalara düştüğünü ifade eden yazar, hukukî açıdan meseleye yaklaşanların sadece metinleri tercüme ettiğini, diplomatik ve ticarî ilişkilere yoğunlaşanların ise teori ile pratik arasındaki ilişkiyi kurarken nadiren hukukî metinlerine baktıklarını söylemektedir.

Bir yandan Batılı kaynaklardaki kapitülasyonlarla ilgili bilgileri değerlendirirken çok dikkatli olunması gerektiğine işaret eden yazar, öte yandan Osmanlı adlî sistemi ile elçi ve konsoloslar arasındaki karşılıklı ilişkinin de dikkate alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır ki esas itibarıyla bu tespit ve vurgular yerinde ve isabetlidir. Yazara göre, genellikle Osmanlıların kapitülasyon sistemi üzerindeki

kontrolünü kaybettiği kabul edilen 18.yy.ın ikinci yarısına ait olaylar, bu kabulün doğru olmadığını ve Osmanlıların bu dönemde kapitülasyon sistemini kontrol edebildiğini göstermektedir.

Yazar 1850-1950 tarihleri arasında, tarihçilerden çok uluslararası hukukçular tarafından Osmanlı dış ilişkileri hakkında ahitname ve kapitülasyonlara dayalı doktora tezi düzeyinde birçok hukukî çalışmanın yapıldığını ve bu çalışmaların birçoğunda Doğu problemi ile ilgili olarak meseleye yaklaşıldığını ifade etmektedir. O'na göre İslam dünyasından konuyla ilgilenenler de benzer şekilde çabalarını haklı çıkarmak için Doğu problemine işaret etmişlerdi, örneğin Mahmut Esat'ın 1918'de Fribourg'da hazırladığı tez kapitülasyonların ilgası ile ilgiliydi.

Batı dillerine tercüme edilen kelimelerin yanlışlığından söz eden yazar *"sacred capitulations"* teriminin aslında kutsal veya mübarek imtiyazlar anlamına gelmeyip *"imperial capitulations"* yani *"ahidname-i hümayun"* anlamına geldiğini ifade etmektedir. Yazarın İslam hukuku ile ilgili bazı temel esaslara ilişkin yorumlarını ise ihtiyatla karşılamak gerekir. Nitekim yazarın şu ifadeleri ihtiyatla değerlendirilmelidir. Yazara göre *"kapitülasyonlar muhtemelen klasik eman uygulamasının bir devamı değildi, fakat Osmanlıların "eman" terminolojisini adapte etmeleri, onların çelişkili uygulamaları dini açıdan meşrulaştırma amaçlarına işaret eder. Eman kavramının teorik sınırlamaları uygulamada dikate alınmamış görünüyor (...) Vergi muafiyetleri yabancıların hukuki statülerini de belirliyordu. Osmanlılar islami kökeni olmasa da iki hukuki sınıfı ayırıyorlardı. Askeri sınıf (vergi ödemeyen)- Reaya (vergi ödeyen). Colin Imber'in belirttiği gibi Hanefi hukukunda temel islami taksim müslümanlarla gayrımüslimler arasında değil vergi ödeyenlerle ödemeyenler arasındaydı"*. Yazarın İslam hukuku ile ilgili konularda Colin Imber'e fazlasıyla itimat etmesi onun hatalarına iştirak etmesi sonucunu doğurmaktadır. Yazara göre bazı kimseler yalancı şahitliğin kötü şekilde dövülüp cezalandırıldığını söylese de İslam hukuku mahkemede yalan söylemeyi veya yanıltıcı delil vermeyi cezalandırmıyordu. O'na göre bu durum yalancı şahitliğin niye ahitnamelerde bir hükümle cezalandırılmadığını açıklamaktadır. Yazarın bu ifadelerini isabetli olarak kabul etmek mümkün değildir. Yalancı şahitliği cezalandırmak için ahidnamelere hüküm koymak şart değildir. Genel yetki çerçevesinde tazir yetkisine dayanılarak bu gibi eylemleri cezalandırmak mümkündür.

Yazara göre hukukçular arasında kapitülasyonların bağlayıcılığı konusunda konsensus vardı ve onların yorumları daha çok metinlere dayanmaktaydı. Bu çalışmalara göre Batılılarla onların himayesi altında olanların hukuki statüleri arasında pek büyük bir fark yoktu. Himaye altındakiler daha çok Sultanın gayrımüslim tebaası arasından seçiliyordu. Ahidnâmeleri yalnızca yöneticiler arasındaki uluslararası anlaşmalar olarak dikkate almakla, bu yazarlar ahidnamelerin ikinci fonksiyonunu göz ardı etmişlerdi. Kapitülasyonlar sadece uluslararası siyasî,

diplomatik ve ticarî ilişkileri değil Osmanlıların İmparatorluk içindeki yabancılarla münasebetlerini düzenliyordu. Başlangıçta siyaset ve ticaret el ele yürüyordu. Batıdan gelen tüccarlar Türklerle ilk temaslarını Müslüman topraklarda güvenlikleri için sultandan imtiyazlar talep ettiklerinde yapmışlardı. İlk dönemlerde ticaret, sürekli siyasî ilişkilerden daha önemliydi. Ancak bu durum Doğu Akdeniz'in Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile tedrici olarak değişmişti.

Esas olarak Osmanlı Sultanları ahidnameleri tek taraflı olarak, ticarî imtiyazlar isteyen yabancı ülke yöneticilerinin başvuruları üzerine vermişlerdi. İstanbul'un fethinin hemen ardından önce Galata'daki Cenevizlilere ardından da Venediklilere bazı imtiyazlar verilmişti. 16. yüzyılın başlarında Fransız elçisinin İstanbul'a gelmesiyle Osmanlıların Batıyla ilişkileri yeni bir döneme girdi. Bu yüzyılda Osmanlı sultanları Fransa ve İngiltere'ye imtiyazlar tanıdı. 17.yüzyılın başında Felemenk Cumhuriyeti imtiyaz elde etmiş, 18. yüzyılda vatandaşları için imtiyaz elde etmek amacıyla başvuran yabancı ülkelerin sayısında önemli bir artış olmuştu. Yazar'ın burada ifade etmeye çalıştığı ve kapitülasyonların uluslararası bir anlaşma değil, Osmanlı makamlarınca verilen tek taraflı iç hukuk metinleri olduğu yönündeki tesbiti gayet isabetlidir.

Yabancılara verilen önemli bir imtiyaz Osmanlı tebaasının tercüman olarak kullanılabilmesi imkânıydı. İletişimde İtalyanca kullanmak suretiyle bu tercümanlar, kelimenin en geniş anlamıyla aracılık faaliyeti yapıyorlardı. Avrupalılar onları Dragoman unvanıyla tanıyorlardı. Dragomanlar, sadece Osmanlıca konuşma ve metinleri İtalyancaya veya İtalyanca olanları Osmanlıcaya çevirmekle kalmıyor, ayrıca yabancılara karmaşık Osmanlı protokolü hakkında yol gösteriyor, öğütler veriyor, haber topluyor ve Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki uyuşmazlıklarda aracılık yapıyorlardı. Kapitülasyonlar temelinde kendilerine verilen beratlarla dragomanlar, yabancılarla aynı malî imtiyazlardan yararlanıyorlardı. Bu Osmanlı tercümanlarının yabancı elçi ve konsoloslarla yakın ilişki kurmaları *"protection system"* (himaye sistemi) olarak adlandırılmıştı. Askeri güç kendilerine doğru kayınca Batılı güçler ve Rusya kapitülasyonları Osmanlılar aleyhine kullanmaya başladılar. Yabancıların Osmanlı tebaasını tercüman olarak kullanma imtiyazı olarak başlayan uygulama, elçi ve konsolosların diplomatik muafiyetlerinin gayrimeşru şekilde genişlediği bir sisteme dönüşmüştü. Avrupalılar sözde çok sayıda beratı aslında tercüman olarak çalışmayan, bununla beraber imtiyazlardan yararlanan kişilere satmışlardı. Osmanlı hazinesi bundan zarar görüyordu.

Batılıların gözünde ahidnameler, Osmanlı ülkesindeki diğer kanunların üzerindeydi. Batılılar işlerine geldiğinde kapitülasyonlardaki hükümlere dayanıyor, işlerine gelmediğinde sözünü bile etmiyorlardı. 18.yy.da Osmanlı İmparatorluğunda Avrupalıların genel karakteristik özellikleri buydu. Yazar, kapitülasyonlar

incelenirken ferman ve beratların da dikkate alınması gerektiğini söylemektedir. O'na göre ahitnameler, fermanlar, konsolosluk ve tercüman beratları kapitülasyon sisteminin dökümanter temellerini oluşturmaktadırlar. Yazarın bu tespiti isabetlidir. Batılı kaynaklara bakılırsa Avrupalılar Osmanlı İmparatorluğunda tam bir hukukî otonomiden yararlanıyorlardı ve Osmanlı adlî sisteminden muaftılar. Onların koruması altında olanlar da aynı imtiyazlardan yararlandıkları için, beratların Sultanın onlar üzerindeki otoritesini geçersiz kıldığı iddia ediliyordu. İddiaya gore Batılılar Osmanlı vergi ve hukuk sisteminden muafiyet esasına dayalı olarak, bulundukları memleketin kanunları dışında yaşayan bir pozisyonda idiler. Yazar yabancıların Osmanlı İmparatorluğundaki hukukî pozisyonu ile ilgili bu izolasyonist görüşün çok sayıda faraziyeye dayandığını ifade etmektedir. Bu faraziyelerin ilkine göre kapitülasyonlar yabancılara pratikte extraterritoriality (ülke kanunlarına tabi olmayıp kendi kanunlarına tabi olmayı) sağlayacak ölçüde genişti. Osmanlı İmparatorluğundaki İslamî mahkemeler yabancı uyruklu kişiler üzerinde yargılama hakkına sahip değildi. Öte yandan yaygın bir inanışa göre gayrımüslim Osmanlı tebaasının elde ettiği bu yabancı himayesi, Osmanlı otoritelerinin kontrolünün dışındaydı. Himaye sistemi (protection system) yabancı diplomatlarca tasarlanmış ve icra edilmiş bir projeydi. Gayrımüslim Osmanlı tebaasının yararlandığı bu imtiyazlar yabancılarınki ile aynıydı. Dolayısıyla faraziyeye göre Osmanlı tebaası olan bu gayrımüslimler de extraterritorial idi. Bu görüşe göre Osmanlı adlî sistemi yabancı himayesi elde eden Osmanlı tebaası üzerindeki yargılama hakkını kaybetmişti.

Yazar özellikle Osmanlı İmparatorluğundaki Batılı toplulukların (cemaatlerin) Osmanlı hukuk sisteminin bir parçası olup olmadığı konusu üzerinde durmaktadır. Bu da doğal olarak kapitülasyonların tatbiki (pratik/fiili) sınırlamaları hakkında birçok soruyu gündeme getirir. Aşağıdaki sorularla yazar bu konuyu netleştirmeye çalışmaktadır. Konsolosların yargılama yetkisinin fiili sınırları nedir? Kendi topluluğu içinde konsolosun cemaat üyelerini mümkün olduğunca doğru bir yolda tutmada yeterli bir otoriteye sahip olduğu düşünülebilir, fakat eğer farklı cemaat mensupları çekişme halinde iseler o zaman problem nasıl çözülmekteydi? Bir yabancı ile Sultanın bir tebaası uyuşmazlık halindeyse sistem nasıl çalışmaktaydı? Diğer bir önemli mesele Batılı elçi ve konsolosların himayesi altındaki Osmanlı tebaasının hukukî statüleriyle ilgilidir. Gerçekten Osmanlı tebaası olan Yahudi ve Hıristiyanlar yabancı elçi ve konsoloslar vasıtasıyla Osmanlı hukuku dışına çıkabiliyorlar mıydı? Eğer durum gerçekten böyle idiyse bu durum konsolosluğun hukukî sistemini nasıl etkiliyordu? Yabancı yargı sistemi ile Osmanlı yargı sistemi, hem himaye altında olup hem de Osmanlı tebaası olanların dahil olduğu uyuşmazlıklarda nasıl bir ilişki içerisindeydi?

Yazarın üzerinde durduğu önemli bir konu "Islamic Legal Triangle" adını verdiği ve Léon Buskens tarafından geliştirildiğini ifade ettiği sistemdir. Bu terim hukuki normların çoğulculuğunu ifade etmek üzere geliştirilmiş bir terim olup İslam hukuku, devlet hukuku ve mahalli örflere işaret eden ve bunların birbirinden izole edilmiş olarak değil aksine birbirleriyle sürekli bir etkileşim içerisinde olduğu bir yapıya işaret eden bir içeriğe sahiptir. Yazar bu modeli kapitülasyonlara da uygulayarak, yabancılara verilen ahidnamelerin Osmanlı hukuk sistemi dışında kalmayıp aksine konsolos ve elçilerin yargılama yetkilerinin Osmanlı yargı makamları ve İslami prensiplerle uyum içerisinde olduğunu ifade etmektedir.

Osmanlı otoritelerinin yabancı tüccar topluluklarına verdiği imtiyazlar üçe ayıran yazara göre bunların ilki Levant'taki yabancı hayata ilişkin temel şartlarla ilgili düzenlemeler, ikincisi ticarete ilişkin imtiyazlar, üçüncüsü ise Batılıların pozisyonu ve korunmasıyla ilgili Osmanlı hukuk sisteminin getirdiği düzenlemelerdi. Verilen imtiyazların geri alınması hususuna literatürde fazla değinilmediğini söyleyen yazara göre, ahidnameler Osmanlı idarî ve hukukî sisteminin bir parçasıydı. Mesela Napolyon'un Mısır'a müdahalesi üzerine Fransızlara verilen imtiyazlar geri alınmıştır. 1764'ün sonunda Babıâli gayrımüslim Osmanlı vatandaşlarının konsolos yardımcısı olarak istihdamlarını önlemek için harekete geçmişti. O zamana kadar Osmanlı otoriteleri tercümanların maksimum sayısını her imtiyaz verilen ülke için sınırlamıştı, ama konsolos yardımcıları için böyle bir sınırlama yoktu. 1806'da çok sayıda tercüman, değişen Osmanlı politikası sonucu beratlarını kaybetmek durumunda kaldı. 18.yüzyılın sonunda gayrımüslim Osmanlı tebaasının konsolos yardımcısı olarak tayin edilmeleri uygulamasına Babıali son vermiş ve beratlarını iptal etmiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar kapitülasyon sistemini tek taraflı olarak kontrol edebiliyorlardı.

Yazar Batılı kaynakların, yabancıların Osmanlı da hukukî otonomiye sahip olduğunu ifade eder dereceye ulaştığı durumlarda güvenilir olmaktan çıktığını ifade etmektedir. Batılı tüccar ve diplomatlar genellikle ahidnamelerde verilen imtiyazların sağlamlığını abartmaktaydılar. Kapitülasyonlar yabancılara Osmanlı hukuk sisteminden muaf olma hakkı sağlamıyordu. Aksine, eldeki belgeler bu hususta kadı ve Divân-ı Hümayûnun yargılama yetkilerini açıkça göstermektedir.

Batılı ticarî topluluklar üzerine yapılan erken çalışmalar Osmanlı devletinde konsolosların yetkilerinden kısaca bahsetmektedirler. Bu çalışmalara bakılırsa konsolos, kraliyet otoritesinin temsilcisi, bir hakim, bir koruyucu, bir rehberdi. 1740'a kadar farklı Avrupa milletlerinin üyeleri arasındaki ihtilaflara ilişkin bir kapitülasyon sözleşmesi yapılmamıştı. Bu yıla ait Fransız kapitülasyonunun 52.maddesi bu hususta bahsetmektedir. Burada yabancılara Osmanlı makamlarına başvuru hakkı verilmişti. Bu durumda taraflardan biri kadıya veya beylerbeyine müracaat ederse yabancı konsoloslar artık otomatik bir yargılama hakkı-

na sahip olduklarından söz edemiyorlardı. Osmanlılar konsolosların kendi tebaalarını nasıl yargılayacağını belirlememişlerdi, böylece onlara sadece kendi vatandaşlarının dahil oldukları uyuşmazlıklarda tam bir otonomi vermişlerdi. Avrupa kayıtları Osmanlı mahkemelerinde kabul edilmiyordu. Yabancılar ve onların koruması altında olanlar için elçiliğin ve konsolosluğun fonksiyonu Osmanlı sicillerinin fonksiyonuna benziyordu. Ticarî sözleşmeler, ortaklık senetleri, protokoller ve diğer resmi dokümanlar hukukî amaçlarla elçilikte kaydediliyordu. Ama bu belgeler kadı mahkemesinde delil olarak kabul edilmiyordu.

Yazara göre himaye altındakilerin en önemlileri tercümanlardı. Bunun dışında mahzenciler ve simsarlar da bu korumadan yararlananlar arasındaydılar. 18.yy.ın ikinci yarısında sanatçı ve dükkân sahiplerine de yabancı himayesine girme hakkı tanındığını söyleyen yazar, bu konuda herhangi bir kaynak vermemektedir. Yazara göre yabancı himayesi bir anlamda ticarileştirilmişti. Patentlerin elçiler tarafından satıldığı, fiyatların onlar tarafından belirlendiği 18.yy.da, talep arzdan fazlaydı. 1763'te bir beratın fiyatı 2000 kuruştu. Bu parayla İzmir'de 150 adet pike alınabiliyordu. Aynı parayla bir kimse şehirde, orta seviyede döşeli 111 odayı bir yıllığına kiralayabilirdi. Üstelik beratı alanlar onun sadece kullanım hakkına sahip oluyor mülkiyetini elde edemiyorlardı.

Himaye altındaki kişilerin sayılarının da abartıldığını ifade eden yazara göre, 1793'te Halep'te 1500 kişinin yabancı korumasından yararlandığı (bunun vergiler üzerinde olumsuz etki yaptığı) ifade edilmektedir. Ancak sonradan yapılan araştırmalar bu sayının doğru olmadığını göstermiştir. Yazarın üzerinde çalıştığı üç defterdeki toplam 1174 kaydın 271'i Dutch; 440'ı İngiliz; 463'ü Fransız koruması altında olan kişilere aitti. Gerçek rakamlar tahmin edilenlerden daha azdır. 18.yy.da bütün İmparatorlukta beratlıların sayısı 200 ile 300 arasında değişiyordu. Özellikle Rusya'nın tercümanlı sayısı çok az olup 3 kişi ile sınırlandırılmıştı. Aradaki savaş bu sonucu doğuruyordu. Avusturyalı beratlı sayısının az olması da muhtemelen aynı sebebe dayanıyordu.

Düvel-i Ecnebiye Defterleri beratlılar hakkında kıymetli istatistikî malzeme sağlamaktadır. Bu ciltlerde Osmanlı resmi memurları sistematik olarak beratların özetlerini ve elçilere gönderilen diğer belgeleri kaydediyorlardı. Her yabancı devlet için ayrı bir kayıt tutuluyordu. Binlerce kayıt kronolojik olarak yer almaktaydı. Yeni bir sultan başa geçince beratları yenileniyordu, ancak bu uygulama, eski belgelerin İstanbul'a gönderilmesini gerektirmiyordu. Ancak 18.yy. içerisinde bu gerekli hale getirildi. Standart prosedürler tercümanların atanması için de söz konusuydu. Beratların neşrinin ardından bir de onu teyit eden ferman neşrediliyordu. Hem beratlar hem de onları teyit eden belgeler Düvel-i Ecnebiye Defterleri'ne kaydediliyordu. Kayıtlarda konsolosluk beratlarını tercüman beratlarından ayıran ifadeler vardır. 18.yy.ın ortalarına kadar tercümanların

hizmetkârları defterlere kaydedilmiyordu. 18.yy.ın yarısından itibaren bunlara da kayıtlarda yer verilmektedir. Osmanlıların imtiyaz sistemini takip edemediği görüşü de doğru değildir. Osmanlı kayıtları çok iyi tutulmuştu ve araştırılması kolaydı.

Avrupalıların koruma patentlerini Babıâlinin bilgisi olmaksızın dağıttığı yolundaki görüş hem Batılı hem de Osmanlı kaynaklarıyla çelişmektedir. Sürecin işleyiş biçimini detaylı olarak anlatan yazar, kişiye has bir belge olması dolayısıyla patentelerin miras yoluyla elde edilmesi veya mirasçılara satılmasının mümkün olmadığını da ifade etmektedir.

Yazara göre himaye sisteminin Batılı güçlerce emperyalist amaçlarla kullanıldığı yönündeki enstrüman, yalnızca birtakım varsayımlara dayanır. Birinci varsayım, Batılı temsilcilerin beratların yayınlanmasını kontrol ettiği; ikinci yaygın faraziye, tercümanlara diplomalarının tahsisinin arkasında gizli politikaların bulunduğu; üçüncüsü de Babıalinin bu gelişmeleri durdurmak için hiçbir şey yapamadığıdır. Bazı Batılı elçiler hizmetkârlıkları bile bile Babıâlinin istemediği kişilere satmıştı. Burada ilk olarak cevaplanması gereken şey şudur: Bu elçiler kendi ülkelerinin gizli politikalarını mı uyguluyorlardı? Belgelerden elde edilen deliller buna olumsuz cevap vermektedir. Bu tamamen elçilerin tercihleriyle alakalıydı.

Osmanlı otoriteleri 18.yy.dan önce de himaye sisteminin muhtemel tehlikelerinin farkındaydılar. 1677'de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, tercümanlık beratlarının Avrupa elçiliklerinde gereğinden fazla satılmasını yasaklayan fermanlar çıkarmıştı. Savaş zamanlarında hem konsolos hem de tercüman beratlarının iptali etkili bir vasıtaydı. 1758'de Babıâli bir ferman yayınlamış ve Osmanlı memurlarına göndermişti. Bundan sonra görevliler yabancı elçilerden tercüman beratı talebi geldiğinde kayıtları kontrol edecekler, patent sahibi ölür veya emekli olursa himaye altındakilerin sayısı olması gerekene ininceye kadar beratları yenilemeyeceklerdi. Batılıların berat alması zorlaşmıştı. 1781'de Babıâli elçilere bir ferman göndererek beratlıların sadece iki hizmetkâr kullanabileceklerini belirtmiş, 1786'da da İstanbul'daki bütün yabancı diplomatik temsilcilere koruma sisteminin suistimali hakkında bir memorandum göndermişti. Babıâli buna bir son vermek niyetindeydi ve alınan tedbirler etkili olmuştu. En etkili tedbir 19.yy.ın başında geldi (1806). 1786'daki politikasını zorla uygulamaya başlayan Babıâli, elçilerle aynı yerde oturmayan beratlıların ve hizmetkârların eski yerlerine dönmelerini aksi takdirde imtiyazlarını kaybedip sıradan Osmanlı vatandaşı olacaklarını duyurdu.

Babıâli elçilerden himayeleri altındaki kişilerin bu emre uymalarını sağlamak için çağrıda bulunmalarını istedi. Elçiler bunu protesto edip hükümetlerine da-

nışmaları gerektiğini söylediler. Babıâli bunun üzerine fermanı İstanbul, Edirne ve Selanik'te ilan ederek 3 Mayıs'tan önce gereğinin yapılmasını aksi takdirde imtiyazlarını kaybedeceklerini bildirdi. Bu tedbir özellikle Rusya'ya yönelikti. Çünkü onun yaklaşık 200.000 kişiyi koruma altına aldığına inanılıyordu. Bu rakam ispat edilememişti ama Rusya mesajı almıştı. Yabancıların bütün protestolarına rağmen Babıâli fermanı uygulamaya kararlıydı. Sonuçta birçok beratlı ve hizmetkâr eski işine geri döndü ve birçok isim defterlerden çıkarıldı.

Sınırlı sayıda Avrupa tüccarına yabancı elçi ve konsolosların yararlandığı imtiyazlar verilmişti. Devlet birkaç yıl sonra Hayriye tüccarlarını icad ederek kendi koruma sistemini etkili şekilde oluşturmaya çalıştı. Avrupa tüccarı ihdas etmenin maksadı yabancı koruması arayan kişiler üzerinde Osmanlı hâkimiyetini yeniden sağlamaktı. Alınan bu tedbirlerin başarısı bölgeden bölgeye değişse de Babıâli kısa bir süre de yeni ve cazip bir sistem kurmayı başarmıştı. 18.yy.ın sonunda verilen toplam berat sayısı 250'yi geçmemektedir. Raporlar aksini göstermese de Osmanlı kontrolü kaybetmemişti. Şu noktayı da ihmal etmemek gerekir: Osmanlı tebaası olup yabancı himayesi altına girenler yabancı elçi ve konsoloslarla aynı imtiyazları paylaşsalar da onlar aynı zamanda Osmanlı tebaası olarak kalıyorlardı.

Yazarın eserde üzerinde önemle durduğu bir konu Avania adını verdiği uygulamalardır. *Avania* kelimesi Batılı diplomatik yazışmalarda ve 17 ve 18. yüzyıl seyyahlarının yazılarında fazlasıyla göze çarpmaktadır. Bu kelimenin standard bir tanımı yoktur, ancak genellikle ***extortion*** (şantajla/zorla birinden bir şey alma) anlamında kullanılmaktadır. Batılı kaynaklarda ve hatta bazı ikinci el modern kaynaklarda kelime ***"Osmanlı idari ve hukuki sistemindeki ani değişiklikler"*** ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Hollanda ve İngiliz kaynaklarında ***avania*** olarak isimlendirilen olaylara bakıldığında bunların bir takım hukukî ihtilaflardan ibaret olduğu kolayca görülebilecektir. Tarihçilerin çoğu bugün avaniayı Batılıların kelimeye 18.yüzyılda verdikleri anlamı dikkate alarak açıklamakta ve Osmanlı hukukî ve idarî sistemine olan güvensizliğin delili olarak anlamaktadırlar. Kelimenin tam kökeni hala belirsizdir. Modern araştırmacılar bunun Arapça bir kelimeden türetildiğini düşünmektedirler.

Başlangıç noktası olarak ilgili literatürdeki ***avania*** tanımlarına bakmak, ardından da ***avania*** ile ilgili Batılı terminoloji ve sürecin incelenmesi gerekir. Örneğin İngiliz Levant şirketinin düzenlemeleri bu konuda ne demektedir? Hangi uygulama ve davranışların ***avania*** oluşturduğuna kim karar vermekte ve karar nasıl alınmaktaydı? Yazara gore ***avanialar*** hakkında yazılmış bilimsel eserler çok nadirdir. Yazar eserinde bu kitapların bazılarından bahsetmekte ve kelimenin anlamı ve kökeni hakkında açıklamalar yapmaktadır. Örneğin Masson&Wood'a göre ***avania*** merkezi otoritenin zayıflığı ve emirlerini eyaletlerde icra ettirme hu-

susundaki ehliyetsizliğinden kaynaklanıyordu. Bu yazarlar avania denen davranışların Osmanlı devlet otoritesinin yıkılmasında ve merkezin eyalet yöneticileri üzerindeki kontrolünü kaybetmesinde etkili olduğunu düşünüyorlardı. Yazar dokuz adet avania örneği vererek bunlar üzerine değerlendirmeler yapmakta ve iki önemli soru sormaktadır: Avania olarak kabul edilen olaylar kapitülasyonları ihlal anlamına gelir mi? Avaniaların meydana gelmesinde veya önlenmesinde kadıların ve beylerbeylerinin rolleri ne idi?

Yazara göre birçok yabancı (elçiler, konsoloslar), Osmanlı İmparatorluğunda yararlandıkları hukukî otonomiyi abarttıkları için yanlış anlama ve yanlış iletişim yaygın bir sonuçtu ve ciddî olaylara yol açıyordu. Bu olayların (avaniaların) kapitülasyonları ihlal etmesi gerekmiyordu. Birçok Avrupalı diplomat ve tüccar, kapitülasyonları kendi hukukî statülerinin tek temeli olarak sistematik biçimde kendi lehlerine yorumluyorlardı. Osmanlı otoritelerinin farklı yorumları reddediliyordu. Kapitülasyonlarla ilgili bu dogmatik yaklaşım teori ile pratik arasında rahatsızlık doğuruyordu. Yazar sonuçta avania denilen şeylerin Osmanlı ile yabancılar arasında karşılıklı görüşme ile çözüme bağlandığını birçok Avrupalının ise bunu kabule yanaşmadığı görüşündedir.

Eserinde mülklerin paylaşımı meselesine geniş bir yer veren yazar, yabancıların ve beratlıların mülklerini kapitülasyonlarla verilen imtiyazlar ve diğer Osmanlı kurallarına göre değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Buna göre üç grup mülkü birbirinden ayırmak gerekir: İlki belirli bir cemaatin üyesi olan kişilere ait olanlardı. Bu durumda konsolos ilgili prosedürü çok iyi biliyordu. Vasiyetler genellikle konsolos memurlarınca kaydediliyordu. İkincisi tüccar yabancılarla (merchant strangers) ilgili olanlardı. Merchant strangers denen kişiler Osmanlı ile diplomatik ilişkisi olmayan devlet vatandaşları olup Levant'taki diğer yabancı milletlere katılan batılı tüccarlara işaret etmektedir. Bu yabancılar kendi ülkelerinin bayrakları altında ticaret yapmıyorlar, Levant'daki diğer ülkelere katılıyorlardı. Örneğin Osmanlı İmparatorluğundaki bir çok Dutch (Felemenk) cemaati aynı zamanda Alman üyelere sahipti. Hollandalılar ayrıca Portekizli Yahudileri de bu yolla koruyorlardı. Bunlar her halükârda Felemenk (Hollandalı) olarak kabul ediliyorlardı, ancak öldüklerinde mülkleri gerçek kökenlerinin bulunduğu yerdeki adetlere göre taksim ediliyordu. Üçüncüsü yabancı elçi ve konsolosların tercümanlarına ve himayeleri altındaki kişilere ait mülklerdi. Bunların mülkleri de konsolosların yargılama alanı içindeydi. Dragomanlar veya beratlılar öldüğünde prosedür ne idi? Kapitülasyonlara göre onların mülkü yabancıların imtiyazı kapsamında mıydı değil miydi? Eğer öyleyse kimin kuralına göre mülkler bölüştürülüyordu. Bu soruların cevabını kapitülasyonlarda ve bazı ek fermanlarda aramak gerektiğini söyleyen yazar, kapitülasyon ve ferman hükümlerinden örnekler de vermektedir. Yazar konuyla ilgili bazı problemleri de tartışmaya aç-

maktadır: Bu gruplar içerisinde ihtida edenlerin mülkleriyle ilgili olarak mirasçıları ile olan uyuşmazlıkları önem arzetmektedir. Mülklerin taksimi konusunda probleme yol açan uygulamalardan birisi de, yabancıların bazı imkânlardan yararlanmak için Osmanlı tebaası olan Yahudi ve Rumlarla evlenmesi sonucu ortaya çıkmaktaydı. Mülklerin taksiminde temel prosedür her üç tür mülk için de aynıydı. Fakat beratlılara ait olanların uygulanışı Avrupalılarınkinden daha komplike idi. Bu sebeple kitapta dördüncü bölüm ikiye ayrılmıştır. Birinci bölümde her bir mülke ait prosedür ve problemlerle ilgili kısa bir analiz yapılmakta, ikinci bölümde ise belirli tercümanlara ait terekelerin taksimine ilişkin vakalar değerlendirilmektedir. Yazarın belirttiğine göre yabancı gayrımüslimlerin mülkleri ile ilgili olarak Osmanlı mahkemeleri istihsan prensibine dayanarak diğer gayrımüslimlerin şahitliklerini kabul ediyorlardı. Yazara yöneltilebilecek bir eleştiri burada tek bir örnek üzerinden genel hükümlere ulaşmasıdır. Bu gibi durumlarda tek bir örnek yerine çok sayıda örnekten hareketle sonuca ulaşmak şüphesiz daha isabetli sonuçlara ulaştıracaktır.

Eserde üzerinde durulan bir konu da yabancıların iflası ile ilgili hususlardır. İflas durumunda ne gibi bir uygulamanın var olduğu ve kapitülasyonlarda bu konuların ele alınıp alınmadığı araştırılmaktadır. Yazar iflasın sık karşılaşılan bir şey olduğunu ama hukuki süreç üzerine pek fazla eğilinmediğini, iktisat tarihçilerinin daha büyük olaylar üzerinde durmakla birlikte bireysel olayları pek dikkate almadıklarını ifade etmektedir. İflas olaylarında tarihçilerin karşılaştığı zorluklardan birisi de birçok kaydın kaybolmuş olmasıdır. Yazar iflas konusunu ele aldığı bu bölümde, hukukî süreçle ilgili bir saha araştırması yaparak Levant'taki yabancı topluluklar içerisinde ortaya çıkan iflaslarla ilgili muhtemel komplikasyonları incelemeye çalışmaktadır. Ardından Halep'te 1763'te meydana gelen dört iflas hadisesinin detaylı tanım ve analizi yer almaktadır.

Yazar öncelikle kapitülasyonlarda yer alan iflas veya kefil olma ile ilgili hükümleri ele almaktadır. Hem Osmanlıda hem de Batıda zamanında borcunu ödememe hapsedilmek için yeterli bir sebepti. Borçluyu borcunu ödemesi için hapsetme İslam hukukunda yaygın bir uygulamaydı. Yazar Osmanlıda borçlular için adi suçlulardan ayrı bir hapishane olduğunu yazmaktadır. İslam'a dönüş (ihtida), Batılılar için borçlarını temizlemenin bir yoluydu. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısındaki ahidnameler, İslam'a girmenin yabancı tüccarların mali problemlerini çözmeyeceğini açıkça belirtiyordu. Kapitülasyonlar Batılı tüccarların iflası durumunda İslami mahkemelerin rolü hususunda sessiz kalmaktadır. Ciddî darboğazlarla karşılaşan yabancılar, yardım için kendi konsolos veya elçilerine başvurabiliyorlardı, fakat müslümanlara veya herhangi bir yabancı cemaatle bağlantısı olmayan kişilere borçlandıklarında Şer'î mahkemede bir dava ile karşı karşıya kalmak durumundaydılar. Konsolosların iflasla ilgili idari süreçte-

ki rolleri, Levant'taki yabancı cemaat üyelerinin mülkleriyle ilgili süreçteki rollerine benzemektedir. Her iki halde de konsolosluk görevlileri olayla ilgili kişilerin malî idaresini ayırıyorlardı. Mülklerde mirasçıların, iflasta alacaklıların menfaatlerinin korunması amaçlanıyordu. Yazara gore Osmanlıda birçok Avrupa elçiliği ile konsolosluğunun hapishane olarak kullandıkları bir odaları vardı. İflas edenler genellikle orada tutuluyordu. Tutuklamayı yapanlar genellikle tercümanlar veya yeniçeri görevlileriydi. Avrupa konsolosları kendi cemaat üyelerini tutuklama ve hapsetme yetkisine sahipti ama ara sırada da olsa Osmanlı otoritelerinin yardımını da istiyorlardı. Alacaklıların Levant'taki farklı topluluklara ait olması durumunda konsolosların iflas işlemlerine bakması zorlaşıyordu ve problem diplomatik bir krize dönüşebiliyordu. İflas prosedürü tüccar yabancılar ve protejeler için aynı topluluğun diğer üyelerininki ile aynıydı. Elçi veya konsolos bu meselelerde tam yetkiliydi.

Yazara göre iflas olaylarının şahsî yönleri bilimsel çalışmalara pek konu olmamıştır. Birçok Avrupalı tüccar diğer Avrupalılarla ticarî münasebetlerinin kayıtlarını şahsen tutuyorlardı. Öyle görünüyor ki Osmanlı mahzencileri de (ki bunlar mahalli Müslüman ve gayrımüslim tüccarlarla ilgili işlemlerden sorumluydular) ayrı hesap tutuyorlardı. İflasta en çok problem doğuran husus kaçak müflislerdi. Esasen konsoloslar sadece yabancı tüccar topluluklarının baş temsilcisi değildi aynı zamanda onun varlığı yabancılar için bir garanti anlamına geliyordu. Çok az sayıda kaçak müflisin alacaklılardan başarılı bir şekilde kaçtığı görülür.

Bu bölümde yer verilen dört Osmanlı mahzencisinin iflası ile ilgili olaylarda Osmanlı yargılama makamları ile konsolosluk yargılama makamları arasındaki karşılıklı etkileşim hakkında değerli bilgiler yer almaktadır. Ancak yazar bu bölümde açıklamalarını yaparken daha çok ihtimal belirtilen ifadelere (may be & probably) dayanmakta bu da okuyucuda yazarın ulaştığı sonuçlardan pek de emin olmadığı, spekülatif bir ifade biçimi kullanmayı tercih ettiği intibaını uyandırmaktadır.

Yazarın ele aldığı son konu Osmanlı hukuk sisteminde hırsızlık meselesidir. Kapitülasyonlarda hırsızlıkla ilgili hiçbir hükme rastlanmamaktadır. Bu bölümde yazar bazı vakalara dayanarak açıklama yapmaya çalışmakta ise de pek başarılı olduğu söylenemez. Esasen bu konu kitabın sistematiği bakımından ve kapitülasyonlarla irtibatlandırılış biçimi itibarıyla da oldukça iğreti kalmaktadır. Yazarın ilk bölümlerde olayları tahlil ederken gösterdiği başarıyı son bölümlerde özellikle mülklerin taksimi, iflas ve hırsızlık gibi konuları ele alırken gösteremediği göze çarpmaktadır. Bu bölümlerde yazarın karmaşık bir izah biçimiyle, az sayıda örneklere veya bazı durumlarda tek olaya dayalı genelleştirmelerle sonuca gitmeye çalıştığı görülmektedir.

Ancak her şeye rağmen yazarın ele aldığı konuda birçok hususa açıklık getirdiği, özellikle Osmanlı hukuk sistemi dışına çıkma çabalarının literatürde abartıldığı kadar yaygın ve büyük ölçekli olmadığını, kapitülasyonlarla ahitnamelerin karşılıklı olarak birlikte incelenmesi gerektiğini, Batılı elçilerin abartılı beklentileri ve suiistimallerinin problemlerin doğumunda etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç itibarıyla bu çalışmadan hareketle benzeri bir çalışmanın 19. yüzyıl için de yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. 19. yüzyıl için yapılacak benzeri bir çalışma spekülasyon konusu olan bir çok hususu aydınlatılmasına vesile olacaktır.

M. Macit Kenanoğlu
(Fatih Üniversitesi)